

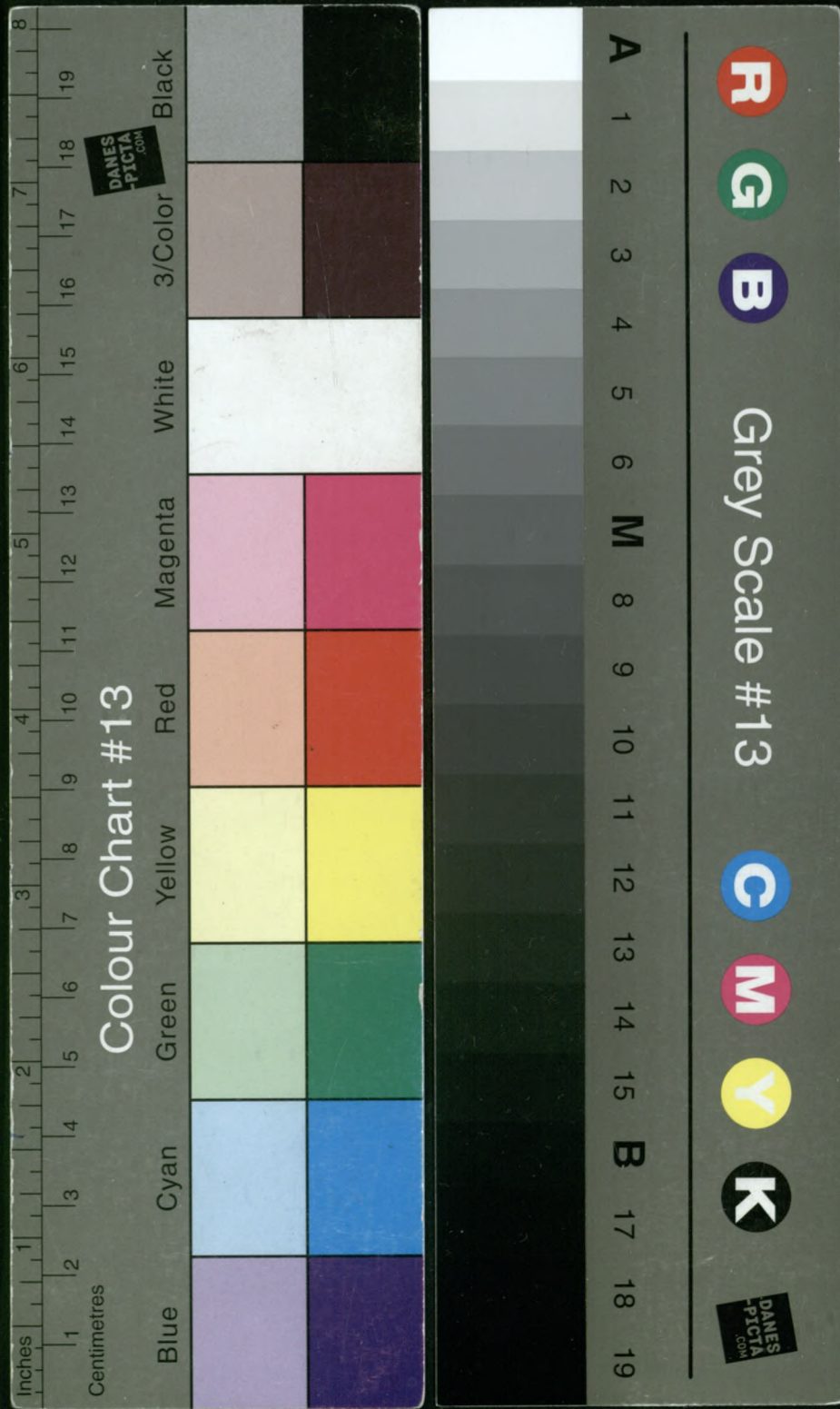
<p>Logotyp</p> 	<p>Nazwa instytucji</p> <p style="text-align: center;">Muzeum Ustrońskie</p>	
<p>Tytuł jednostki / publikacji / fotografii</p> <p>Górny Śląsk, Śląsk Cieszyński i okręg ostrawski w okresie industrializacji</p>		
<p>Ilość stron oryginału</p> <p style="text-align: center;">169</p>	<p>Ilość skanów</p> <p style="text-align: center;">169</p>	<p>Liczba plików publikacji</p> <p style="text-align: center;">341</p>
<p>Autor</p> <p>pod red. Marii Wanatowicz</p>	<p>Wydawnictwo / zakład fotograficzny</p> <p style="text-align: center;">Katowice</p>	<p>Skan okładki</p>
<p>Miejsce wydania</p> <p style="text-align: center;">Uniwersytet Śląski</p>	<p>Rok wydania / Data powstania</p> <p style="text-align: center;">1938</p>	
<p>Sygnatura</p> <p style="text-align: center;">---</p>	<p>Rodzaj zasobu (np. zdjęcie, czasopismo itp.)</p> <p style="text-align: center;">171</p>	
<p>Wymiary (wys x szer)</p> <p style="text-align: center;">16,5 x 23,5 cm 49,6 x 9</p>	<p>Stan zachowania</p> <p style="text-align: center;">---</p>	<p>Charakterystyka skanowanego obiektu</p> <p>Wspólna publikacja historyków z Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Ostrawie i Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach dotycząca szeroko pojętych społecznych skutków industrializacji na terenie Zagłębia Ostrawsko – Karwińskiego oraz Górnos Śląskiego Okręgu Przemysłowego (tereny dawnego Śląska Cieszyńskiego i Górnego Śląska) w XIX i XX wieku. Zbiór zawiera artykuły w języku czeskim i polskim oraz 8 dodatkowych tabeli.</p>
<p>Hasła przedmiotowe (okres historyczny, postacie, miejsce)</p> <p>XIX, XX wiek, 20 – lecie międzywojenne, II wojna światowa, Polska Rzeczpospolita Ludowa, Maria Wanatowicz, Lumir Dokoupil, Anna Obersztyn, Jaromir Pavliček, Olga Wieczorek, Ludmila Nesládkowa, Katowice, Opole, Ustroń, Cieszyn, Ostrawa, Bogumin, Karwina, II Rzesza Niemiecka, Czechosłowacja, Austro – Węgry,</p>		
<p>Hasła tematyczne (np. miasto, przemysł, kuznia, letnicy itp.)</p> <p>historia, historia Śląska, Śląsk Cieszyński, Górny Śląsk, Czesi, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Ostrawie, Uniwersytet Śląski, przemysł, gospodarka, społeczeństwo, kapitalizm, socjalizm, industrializacja, huta, węgiel kamienny, kopalnia węgla kamiennego, robotnicy, świadomość klasowa, statystyka</p>		
<p>Prawa autorskie</p> <p style="text-align: center;">---</p>		

Górny Śląsk,
Śląsk Cieszyński
i okręg ostrawski
w okresie industrializacji

Uniwersytet Śląski

Katowice 1990

**Górny Śląsk,
Śląsk Cieszyński
i okręg ostrawski
w okresie industrializacji**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 1981

**Prace Naukowe
Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 1108**

45 | I

Górny Śląsk,
Śląsk Cieszyński
i okręg ostrawski
w okresie industrializacji

praca zbiorowa pod redakcją
MARII WANATOWICZ

Uniwersytet Śląski

Katowice 1990

Redaktor serii: Historia
MARIA WANATOWICZ

Recenzent
MICHAŁ LIS

SPIS RZECZY

Wstęp (<i>Maria Wanatowicz</i>)	7
Lumír Dokoupil: Důsledky industrializace pro vývoj společenské struktury východní části ostravské průmyslové oblasti	11
Anna Obersztyn: Analiza ilościowa zmian w strukturze zawodowej w rejencji opolskiej w III fazie industrializacji	21
Tomáš Pavlica: Bytové podmínky horníků v ostravské průmyslové oblasti od počátku výstavby závodních bytů do roku 1930	30
Jiří Paclík: Význam studia výskytu, vývoje a činnosti spolků pro poznání dějin průmyslového Ostravska za kapitalismu	38
Miloň Dohnal: K problematice národnostního vývoje a formování buržoazních politických stran v ostravské průmyslové oblasti koncem minulého a počátkem 20. století	46
Jaromír Pavlíček: Nacionalismus jako průvodní jev kapitalistické industrializace na Ostravsku v letech před 1. světovou válkou	66
Maria Wanatowicz: Wpływ industrializacji i uwarunkowań społeczno-politycznych na świadomość klasową robotników górnośląskich w dobie kapitalizmu	73
Olga Wieczorek: Uwarunkowania i przejawy rozwoju świadomości klasowej robotników bielsko-bialskiego okręgu przemysłowego w okresie międzywojennym	102
Ludmila Nesládková: Realistická literární tvorba Vojtěcha Martínka jako pramen ke studiu kapitalistické industrializace Ostravska	118
Adam Hrebenda: Metodologiczne aspekty badań nad wpływami partii robotniczych w regionach silnie uprzemysłowionych (na przykładzie Górnego Śląska w okresie międzywojennym)	127
Otakar Káňa: Společensko-politické a národnostní aspekty industrializace Ostravska v období 1918—1960	136
Jerzy Jaros: Industrializacja Górnego Śląska w Polsce Ludowej i jej skutki	147
Andrzej Topol: Industrializacja socjalistyczna a przemiany polityczne, społeczno-zawodowe i świadomościowe klasy robotniczej województwa katowickiego w latach 1945—1960	155

Wstęp

Niniejszy zbiór studiów jest kolejną, trzecią już, wspólną publikacją historyków dwóch sąsiadujących ze sobą placówek naukowych Czechosłowacji i Polski: Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Ostrawie i Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Korespondujące ze sobą w zakresie prowadzonej problematyki badawczej — śląskoznawczej — zainteresowania znacznej części pracowników katedry historii WSP w Ostrawie i Instytutu Historii UŚ w Katowicach doprowadziły przed dziesięciu laty do nawiązania współpracy, co znalazło wyraz w bezpośrednich kontaktach naukowych i dydaktycznych. Za wiodący problem w badaniach naukowych uznano szeroko pojęte społeczne skutki industrializacji na terenie Zagłębia Ostrawsko-Karwińskiego oraz Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w XIX i XX wieku. Plonem dotychczasowej współpracy są dwie opublikowane prace zbiorowe. Pierwsza z nich, wydana w 1982 roku przez Uniwersytet Śląski, poświęcona była głównie problemowi wpływu industrializacji — zarówno kapitalistycznej, jak i socjalistycznej — na rozwój sytuacji w rolnictwie omawianych okręgów przemysłowych¹. W drugiej pracy, wydanej przez WSP w Ostrawie w 1986 roku, poszerzono zakres zagadnień związanych z wiodącym tematem, przy czym wyeksponowano przemiany demograficzne, spowodowane przez industrializację². Autorzy obecnego zbioru studiów, poza pogłębioną analizą uprzednio podnoszonych zagadnień, podejmują nowe wątki tematyczne dotyczące przemian świadomościowych i strukturalnych (w XIX i w XX wieku) dokonujących się pod wpływem industrializacji.

Autorzy prac zamieszczonych w niniejszym tomie, nie odbiegając od przyjętych przez współpracujące ośrodki założeń badawczych, prezentują artykuły o znacznym zróżnicowaniu problemowym — zarówno pod względem meryto-

¹ *Wież i rolnictwo pod wpływem industrializacji w XIX i XX wieku na Górnym Śląsku i w okręgu ostrawskim*. Red. S. Michalkiewicz. Katowice 1982.

² *Studia k vývoji prumyslových oblastí*. Red. L. Dokoupil. Praha 1986.

rycznym, jak i metodologicznym. Zestawienie prac historyków reprezentujących ośrodki naukowe dwóch państw pozwala na poznanie stosowanego przez nich warsztatu, może być zabiegiem inspirującym w sferze teoretycznej i merytorycznej. W artykułach w szerokim zakresie uwzględniono nie tylko najnowsze wyniki badań macierzystych ośrodków, lecz także pokrewnych instytucji w obu krajach. Dzięki temu otrzymujemy z jednej strony przegląd stanu badań, a z drugiej — informacje o występujących potrzebach badawczych.

Dwa pierwsze artykuły podejmują podobną problematykę: wpływu industrializacji na przeobrażenia struktury zawodowej ludności w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Lumír Dokoupil czyni to w odniesieniu do terenu karwińskiego, a Anna Obersztyn — obszaru rejencji opolskiej. Ponadto ten ostatni artykuł posiada bogatą podbudowę materiałową w postaci obszernych zestawień statystycznych, które mogą stanowić podstawę do dalszych wniosków, zależnie od potrzeb badacza tej problematyki.

Powstające w wyniku przeobrażeń strukturalnych w dobie industrializacji duże skupiska ludności zrodziły newralgiczny problem mieszkaniowy. Próby jego rozwiązania w ostrawskim okręgu przemysłowym w drugiej połowie XIX wieku i w ciągu pierwszych trzech dziesięcioleci XX wieku w odniesieniu do górników naświetla Tomáš Pavlica. Zwraca on między innymi uwagę na wpływ budownictwa zakładowego na uzależnienie robotników od pracodawców i wpływ tego stanu rzeczy na problem radykalizmu klasowego. W tym względzie artykuł koresponduje z jednym z wątków artykułu Marii Wanatowicz.

Jednym z istotnych społecznych następstw industrializacji był wzrost aktywności społecznej mieszkańców terenów uprzemysłowionych. Jiří Paclík śledzi jej przejawy na obszarze okręgu ostrawskiego w okresie kapitalizmu, wykorzystując materiały archiwalne dotyczące ruchu stowarzyszeniowego. Wskazuje na wszechstronne znaczenie tego typu źródeł do badań różnorodnych aspektów dziejów omawianego obszaru.

W okresie przejścia od kapitalizmu wolnokonkurencyjnego do imperializmu nasiliły się procesy przeobrażeń w sferze świadomości narodowej i politycznej. Były one już uchwytnie w końcu XIX wieku, lecz eksplodowały na początku XX stulecia. Kwestie te w odniesieniu do okręgu ostrawskiego omawia Miloň Dohnal. Koncentruje się on zwłaszcza na problemie walki wyborczej z 1907 roku jako soczewki skupiającej wszystkie przejawy konfliktów narodowościowych, społecznych i politycznych omawianego obszaru. Analizuje także źródła i przejawy występującego wówczas nacjonalizmu. Ten ostatni wątek rozwija Jaromír Pavlíček.

Artykuły Marii Wanatowicz i Olgi Wieczorek nawzajem się uzupełniają. Rozpatrzono w nich wpływ uwarunkowań ekonomicznych i społeczno-politycznych na kształtowanie się świadomości klasowej robotników śląskich, przy

czym Wanatowicz omawia cały okres kapitalistycznej industrializacji na pruskiej części Górnego Śląska, natomiast Wieczorek — w okręgu bielsko-bialskim tylko w latach Drugiej Rzeczypospolitej. Oba stanowią egemplifikację empiryczną i teoretyczną znanego w świecie, a mało w Polsce akcentowanego zjawiska zależności postaw i poziomu świadomości klasowej robotników nie tylko od poziomu industrializacji i dużej koncentracji proletariatu, lecz bardzo wielu innych, pozaekonomicznych czynników. Ukazują specyfikę śląską w tym zakresie na tle sąsiednich dzielnic Polski, a także zróżnicowanie w obrębie samego Śląska.

Ludmila Nesládková przedmiotem swojej teoretycznej refleksji uczyniła problem wykorzystania twórczości literackiej Vojtěcha Martinka jako źródła do badań nad przeobrażeniami ekonomicznymi i społecznymi w okręgu ostrawskim zarówno w dobie kapitalistycznej, jak i socjalistycznej industrializacji.

Przedmiotem rozprawy Adama Hrebendy są problemy metodologiczne badań nad wpływami partii robotniczych w regionie silnie uprzemysłowionym, na przykładzie Górnego Śląska w latach międzywojennych.

Otakar Kaňa przedstawił wpływ skutków I i II wojny światowej na przemiany w strukturze narodowościowej i postawach społeczno-politycznych mieszkańców ostrawskiego okręgu przemysłowego. Podejmuje on kilka neuralgicznych kwestii i ukazuje je z punktu widzenia historiografii czechosłowackiej. Wykorzystuje tu zwłaszcza wyniki badań zaangażowanego w tę problematykę Instytutu Śląskiego w Opawie. Wskazuje na istniejące w tym temacie potrzeby badawcze.

Korespondujące ze sobą chronologicznie i problemowo artykuły Jerzego Jarosa i Andrzeja Topola dotyczą społecznych skutków industrializacji w okresie Polski Ludowej na obszarze powojennego województwa katowickiego. Nie pretendują one do wyczerpującego naświetlenia problemu, sygnalizują jedynie niektóre jego przejawy, zwłaszcza z zakresu negatywnych zjawisk towarzyszących procesowi industrializacji po II wojnie światowej.

Porównując dokonany przegląd zawartości treści niniejszego tomu z poprzednimi, można stwierdzić poszerzenie się zakresu tematycznego badań obu współpracujących ze sobą ośrodków naukowych, próbę ich korelacji. Nie jest ona w pełni zadowalająca, ponieważ obie instytucje partycypują we własnych ogólnokrajowych planach badawczych, które nie są w pełni zbieżne.

Poszczególne artykuły pozostawiono w językach macierzystych ich autorów. Ze względu na pokrewieństwo językowe nie wydaje się, aby stanowiło to barierę w odbiorze tomu przeznaczonego zwłaszcza dla środowisk profesjonalnie zainteresowanych omawianą problematyką. Ten stan rzeczy stwarza ponadto okazję do obcowania z oryginalnymi tekstami oraz jest kontynuacją wydawniczą uprzednio wydanych wspólnie publikacji. Rozwiązanie takie przyjęte zostało też przez inne ośrodki naukowe (na przykład wrocławski).

Maria Wanatowicz

Důsledky industrializace pro vývoj společenské struktury východní části ostravské průmyslové oblasti

LUMÍR DOKOUPIL

Jedním z předních úkolů současné hospodářské historiografie je studium společenských struktur a jejich vývoje. Při výzkumu této problematiky se historiografie dostala do úzkého kontaktu s dalšími společenskovědními disciplínami — např. sociologií a demografií — a vytvořil se předpoklad k interdisciplinární spolupráci. Pozornost se zaměřovala především k přechodným obdobím, hlavně k etapě přechodu od feudalismu ke kapitalismu, kdy s nástupem nové společenskoekonomické formace byla proklamována i svoboda sociální mobility. Jak ukázal W. Kula, k základním úkolům hospodářské historiografie patří objasnění, „do jaké míry tato formální svoboda sociální mobility byla prakticky využita“¹.

Nejvíce pozornosti v československé historiografii bylo této tématice věnováno v souvislosti s výzkumem vzniku a vývoje průmyslových oblastí. Klíčové místo zprvu zaujal výzkum sociální struktury populace ostravské průmyslové oblasti, která v koordinovaném výzkumu sehrávala úlohu modelové oblasti.

Při studiu této problematiky bylo možno využít poměrně široké škály pramenů, na něž však můžeme vztáhnout soud polské historičky S. Kowalské, že „znehucovaly historiky svou masovostí a — co s tím souvisí — technickými a metodologickými obtížemi“². Východiskem jsou tedy prameny hromadné povahy, které registrují individuální jevy, vyskytující se však v masovém měřítku a zaznamenané podle shodných kritérií, takže je umožněno jejich statistické zpracování.

Jen část z nich však splňuje základní předpoklad pro analýzu společenské struktury a zachycuje celou populaci. Mnohdy registrují pouze její určitou část, jako např. knihy osazenstva, sloužící k evidenci zaměstnanců horních a hutních

¹ W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963, s. 484.

² S. Kowalska: *Badania struktury społecznej Warszawy na podstawie akt stanu cywilnego*. In: *Spółczeństwo Królestwa Polskiego*. Red. R. Czepulis-Rastenis. Warszawa 1965, s. 303.

závodů, matriky bratrských pokladen, evidující zaměstnance a jejich rodinné příslušníky pro vyplácení sociálních podpor³. Těchto pramenů bylo v ostravské průmyslové oblasti využito v poměrně širokém měřítku hlavně při objasnění geneze dělnické třídy.

Jindy pramen nezachycuje přímo obyvatelstvo, ale jiné jednotky, např. průmyslové či zemědělské závody (zprávy OŽK, stabilní katastr); i jich lze často v kombinaci s jinými prameny využít k objasnění daného problému.

Základní význam však mají prameny zachycující veškeré obyvatelstvo. Na prvním místě je třeba uvést soupisy a sčítání obyvatelstva. Starší konskripce klasifikují obyvatelstvo (často jen jeho aktivní mužskou složku) pouze ve velmi hrubých kategoriích, přičemž mnohdy zachovávají jen tradiční feudální institucionální členění. Příkladem je *Spis ludności na Śląsku Cieszyńskim* z roku 1790⁴, který vyděluje čtyři kategorie: šlechtu, střední stav (v obou případech je rozděluje na skupinu bez zaměstnání a v úřadu), dále pak dělníky a poddané. Vnitřní sociální diferenciaci poddanského obyvatelstva neumožňuje studovat, získaný obraz je velmi hrubý.

Nejcennější údaje o vývoji sociálního složení obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti a jejího zázemí za kapitalismu poskytují materiály celorakouských cenzů. První sčítání — ještě s důrazem na registraci podle domovské příslušnosti — bylo provedeno v roce 1857, evidence přítomného obyvatelstva byla zahájena v roce 1869 a pokračovala v desetiletých intervalech až do první světové války (1880, 1890, 1900, 1910). Zpracovaná a v řadě Österreichische Statistik publikovaná data poskytují však — v souladu se stanovenými kategoriemi podle zaměstnání a postavení v něm — údaje pouze pro větší administrativně správní celky od politických okresů výše. Neumožňují tedy sledovat dynamiku přestavby společenské struktury na úrovni jednotlivých průmyslových center (s výjimkou větších městských lokalit) a v základních sférách průmyslové oblasti.

Východiskem speciální analýzy společenské skladby jsou proto nejčastěji sčítací operáty. Problémem v ostravské průmyslové oblasti je torzovitost jejich dochování až do sčítání v roce 1890 a až na malé zbytky ztráta tohoto materiálu pro oblast Těšínského Slezska, k níž došlo zřejmě za nacistického záboru Těšínska. Nabízí se zde pravděpodobně souvislost s řešením národnostní otázky v této oblasti s germanizačním úsilím nacistů.

I v tomto materiálu při analýze společenské skladby narážíme často na řadu obtíží. Vyplývají nejen z neúplných a nepřesných záznamů, ale i ze samotného pojetí ekonomické aktivity v rakouské statistice⁵, která za ak-

³ Podrobněji k této problematice M. Myška: *Mikroanalýza při studiu dělnické třídy za průmyslové revoluce*. „Slezský sborník“ 1968, 66, č. 1, s. 4 a n.

⁴ Biblioteka Szersznika, Cieszyn, sign. DD IX 2, zapůjčeno prof. dr. hab. J. Chlebowczykem.

⁵ P. Horská: *Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století*. „Československý časopis historický“, 1972, XX, č. 5, s. 648 a n.

tivního pokládala každého, kdo měl vlastní zdroj obživy. Problémy způsobuje disproporce mezi sektorem zemědělství, kde je vyčleněna kategorie „pomáhajících v hospodářství“, a ostatními, kde se s ní nesetkáme. Zejména při studiu sociální skladby zázemí stojíme často před neřešitelným problémem při zařazování obyvatelstva závisejícího obživou na zemědělství, u něhož sčítací operáty registrují vlastnictví domu a půdy, ale neudávají její rozsah. V těchto případech jen zaměstnání čeledi a údaje o hospodářském zvířectvu, často ovšem velmi mezerovité, umožňují specifikaci společenské pozice. Problémy vznikají i při zařazování neaktivního obyvatelstva, např. dětí, jejichž rodiče je třeba řadit k různým sociálním kategoriím. Plně opodstatněný pro tyto případy je soud V. Srba, že „marxistická definice třídy a třídní příslušnosti je z hlediska teoretického velmi jasná. Mnohem obtížnější je ze statistických dat [...] třídní složení konkrétní společnosti konstruovat.“⁶

Sčítací operáty jsou v zásadě také jen zdrojem statického pohledu na sociální strukturu k určitému datu. Nedovolují v širším měřítku uplatnit genetické hledisko, v průmyslové oblasti jen v poměrně malé míře můžeme studovat mezigenerační mobilitu v případech, kdy zachytíme rodičovskou a synovskou generaci⁷.

Cenný základ pro studium společenské struktury vytvářejí také církevní matriky. Pro ostravskou průmyslovou oblast se dochovaly po reformách ve druhé polovině 18. století (1771, 1784) v poměrně úplných řadách a byly v dosavadním výzkumu poměrně v širokém měřítku využity. Zásadní otázkou je, která z jejich řad je pro studium společenské struktury nejvhodnější⁸. Rodné matriky zachycují rodičovskou generaci jen v průběhu reprodukčního období, vysoká četnost porodů před nástupem demografické revoluce navíc zápisy neúnosně zmnožuje. Proto se pro tento účel jeví jako málo vhodné. S. Kowalska ukázala značné možnosti využití oddacích matrik při studiu sociální problematiky, zejména pokud jde o analýzu mezigenerační mobility, ale i společenského avansu a degradace⁹. Aby byly postiženy všechny věkové kategorie, zejména také poproduktivního věku, vycházel jsem při studiu této problematiky v ostravské průmyslové oblasti z kombinace matrik oddacích a úmrtních s aplikací metody časových sond¹⁰.

Pro analýzu sociální skladby populace jednotlivých obcí vhodný základ vytvářejí také tzv. matriky domovských příslušníků spolu s knihami policejních přihlášek a odhlášek. Prvé evidovaly domácí, druhé pak cizí obyvatelstvo v obcích. Dochovaly se však v poměrně malém počtu, v ostravské průmyslové

⁶ V. Srb: *Úvod do demografie*. Praha 1965, s. 78.

⁷ M. Myška: *Mikroanalýza...*, s. 9.

⁸ Tamtéž, s. 7.

⁹ S. Kowalska: *Badania struktury...*, s. 315 a n.

¹⁰ L. Dokoupil: *Demografický vývoj ostravské aglomerace za průmyslové revoluce*. „Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě“, sv. 6, Ostrava 1967, s. 14, 51 a n.

oblasti byly zpracovány např. pro populaci Polské Ostravy ve 2. polovině 19. století¹¹.

Tato pramenná základna klade značné nároky na oblast metod a technik zpracování¹². Vysoká početnost zkoumaných jednotek vyžaduje v konkrétním výzkumu obvykle aplikaci tzv. reprezentativní metody na základě zkoumání reprezentativního vzorku. Pro poznání vývoje společenské struktury lze využít časových sond, charakterizujících skladbu v určitých časových úsecích. Jednotný formulář umožňuje použití výpočetní techniky, již však v dosa-
vadním studiu v ostravské průmyslové oblasti bylo využito jen v omezeném rozsahu.

Při charakteristice dosažených výsledků studia společenské struktury zaměříme pozornost k východní části ostravské průmyslové oblasti, která se rozprostírala na teritoriu Těšínského Slezska. Jak vyplyne z dalšího rozboru, je zde situace zvláště komplikovaná a z hlediska dochovanosti, ale i charakteru pramenné základny ještě nevýhodnější než v západní části průmyslové oblasti.

Makroanalytický pohled na sociální struktury Těšínského Slezska byl zpracován hlavně zásluhou J. Chlebowczyka a M. Myšky¹³. Tyto práce demonstrovaly postup sociální diferenciaci od konce 18. století, konstatovaly však zároveň, že v etapě završování procesu geneze průmyslové oblasti „třídní makrostruktura Těšínského Slezska na konci 60. let 19. století se vcelku neodlišovala od struktury Moravy nebo celého Slezska (tzn. včetně Opavského Slezska).“¹⁴ Tento postup a pramenný materiál, z něhož rozbor makrostruktury vychází, nám však nedovolí sledovat změny v menších územních jednotkách, především v jednotlivých průmyslových obcích, ale i v základních sférách průmyslové oblasti. I politický okres, většinou nejmenší územní celek, k němuž publikovaný statistický materiál poskytuje potřebné informace, je však pro tuto analýzu celkem příliš rozsáhlým a ze strukturálních hledisek různorodým. Vezměme jako příklad politický okres Fryštát, do jehož rámce náležely vedle industrializovaných obcí jádra ostravské průmyslové oblasti i zemědělské obce ve východní části okresu.

Systematický mikroanalytický výzkum změn sociálních struktur v ostravské průmyslové oblasti pro etapu geneze a počátečního vývoje na základě pramenů hromadné povahy byl zatím proveden jen pro oblast nejdynamičtějšího vývoje — tzv. jádro průmyslové oblasti, zahrnující úzký pruh

¹¹ M. Olšarová: *Teritoriální původ migrantů do Polské Ostravy v 2. polovině 19. století*. In: *Folia historica I* — „Práce z historického semináře Pedagogické fakulty v Ostravě“. Ostrava 1970, s. 51—76.

¹² M. Myška: *Mikroanalýza...*, s. 9 a n.

¹³ J. Chlebowczyk: *Różnicowanie i początki kapitalistycznego rozwarstwienia wsi cieszyńskiej u schyłku feudalizmu*. In: „*Studia i Materiały z Dziejów Śląska*“, 1960, s. 49—150; M. Myška: *Struktura społeczna Śląska Cieszyńskiego w drugiej połowie XIX w.* In: „*Klasa Robotnicza na Śląsku*“, IV, Opole 1978, s. 29—81.

¹⁴ M. Myška: *Struktura społeczna...*, s. 62.

industrializovaných obcí od Vítkovic, Moravské Ostravy a Přívozu na západě až po Karvinou, Stonavu a Fryštát na východě¹⁵. Oblast širšího zemědělského zázemí byla zkoumána zatím jen sondážním postupem.

Změny ve východní — karvinské — části jádra ostravské průmyslové oblasti postupovaly v etapě geneze a počátečního vývoje do 70. let 19. století s podstatně menší dynamikou než v západní — ostravské — části¹⁶. Jestliže se v ostravské aglomeraci během této etapy podíl výrobně samostatných při použití kritéria hlavního živitele pro závislé obyvatelstvo snížil přibližně ze dvou pětín téměř k desetině populace, ve východní části byl pokles méně dynamický a v závěru této etapy podíl této skupiny stále ještě převyšoval pětinu všeho obyvatelstva. V ostravské aglomeraci při relativní stálosti skupiny samostatných řemeslníků, zachovávajících zhruba desetiprocentní podíl, postupně ztrácí na významu skupina samostatných zemědělců, v karvinské části si naproti tomu až do závěru této etapy udržuje zastoupení přesahující 12 procent populace. Při malém zastoupení inteligence v průmyslové oblasti rozhodující podíl připadá na námezdně pracující, přičemž probíhá intenzivní vnitřní přerod profesního zaměření. V ostravské aglomeraci podíl dělnictva v průběhu konstituování oblasti podstatně narůstá, v závěru období převýšil čtyři pětiny populace, na Karvinsku je vývoj pomalejší, podíl námezdně pracujících v 70. letech minulého století dosahuje tři čtvrtin populace.

Rozdílná dynamika sociálně ekonomických změn se podstatně odráží i v terminologii pramenů. Jestliže v církevních matrikách ostravské části od počátku období utváření průmyslové oblasti nového typu tradiční institucionální kategorie poměrně rychle mizí, ve východní části po celou tuto etapu si udržují naprostou převahu a jsou analytickými kategoriemi nahrazovány až v závěrečných desetiletích minulého století. V církevních matrikách ostravské aglomerace již ve 40. letech 19. století téměř u 30 procent populace nacházíme označení horník nebo dělník v průmyslu (většinou s přesnějším označením hutník apod.), dožívá však ještě i tradiční označení domkář (12,6%), podruh (13,5%). V 60. letech minulého století je však tato terminologie již anachronismem (vyskytuje se jen u 1,8% případů), zatímco analytické označení dělnických kategorií naprosto převážilo (58,5%). V karvinské části naproti tomu zůstává zachována i v následujícím desetiletí; i v této době tradiční kategorie domkářů a podruhů nacházíme v matrikách u více než dvou pětín případů (42,7%). Prosazování analytických kategorií probíhá pomalu a bylo zaznamenáno pouze v pětině případů (20,7%). Z výzkumu populace Petřvaldu v prvním desetiletí 20. století vyplynulo, že teprve v této době se situace

¹⁵ M. Myška: *K vymezení ostravské průmyslové oblasti*. „Český lid“ 1966, 53, s. 121—133.

¹⁶ L. Dokoupil: *Změny struktur populace ostravské průmyslové oblasti v etapě její geneze a počátečního vývoje*. In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě“, 40, C-9, 1974, s. 31 a n.

podstatně změnila a analytická terminologie se prosadila¹⁷. I tato okolnost je limitujícím faktorem, ovlivňujícím možnosti poznání změn sociálních struktur populace v procesu vývoje průmyslové oblasti.

Východiskem poznání vývoje společenské struktury Karvinska je mikro-analytický výzkum, který zaměřujeme na fryštátskou farnost, s tradičním městským střediskem politického okresu, na orlovskou farnost, zahrnující rozvíjející se hornické obce východní části revíru (Orlová, Doubrava, Lazy a Poruba) a konečně na nejdůležitější průmyslové centrum východní části jádra — Karvinou. Časové sondy zařazené do 90. let 18., 40. a 70. let 19. století pak průřezově zaznamenávají stav před započítáním procesu geneze průmyslové oblasti, v etapě jejího „startu“ a při dovršení fáze počátečního vývoje (viz tabulka č. 1).

Sonda z 90. let 18. století dokládá pokročilý stupeň sociální diferenciacie populace s početně zastoupenými kategoriemi odkázanými na námezdní práci. V poměrně ještě početné skupině výrobně samostatných dominují v dosud zemědělských lokalitách sedláci, ve fryštátské farnosti vzhledem k městským funkcím kategorie samostatných řemeslníků s více než 25% zastoupením.

Tabulka 1

Sociální struktura obyvatelstva vybraných farností (%)

Kategorie		Karviná a Solca			Farnost Orlová			Farnost Fryštát		
		1790— 1799	1840— 1847	1873— 1879	1790— 1799	1840— 1847	1873— 1879	1790— 1799	1840— 1847	1873— 1879
Výrobně samostatní		41,7	16,2	14,5	27,4	19,3	16,9	38,1	30,7	27,7
m p v	Obchodníci	0,8	0,6	0,2	—	0,7	0,4	2,3	2,9	3,3
	Řemeslníci	12,5	2,4	4,1	4,5	2,9	6,6	25,7	18,5	15,7
	Sedláci	28,4	13,2	10,2	22,9	15,7	9,9	10,1	9,3	8,7
Námezdně pracující		56,7	77,8	81,4	70,1	74,5	81,3	53,7	62,9	67,2
m p v	Horníci	—	26,9	23,8	—	6,6	25,0	—	1,7	7,7
	Ostatní průmysloví dělánci	—	—	1,2	—	—	2,6	0,4	—	0,3
	Nádeníci	15,0	14,4	9,7	5,1	4,8	6,1	18,7	24,6	23,9
	Tovaryši	1,7	—	1,2	—	2,2	0,8	4,3	2,9	1,8
	Domkáři	30,0	9,0	20,8	46,5	38,3	26,0	14,0	16,3	15,6
	Podruzi	10,0	27,5	24,7	18,5	22,6	20,8	16,3	19,8	17,9
Inteligence, úředníci		0,8	—	2,3	0,6	1,1	0,2	2,0	1,0	3,1
Ostatní		0,8	6,0	1,8	1,9	5,1	1,6	6,2	5,4	2,0
Celkem		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pra men: Státní oblastní archiv Opava, Sběrka matrik Severomoravského kraje, sign.: 2738 F IV 10, 2739 F IV 11, 2743 F IV 15, 2744 F IV 16, 2745 F IV 17, 2746 F IV 18, 2747 F IV 19, 2748 F IV 20, 2749 F IV 21, 2750 F IV 22, 3008 Ka II 13, 3009 Ka II 14, 3014 Ka II 19, 3015 Ka II 20, 3016 Ka II 21, 3021 Ka II 26, 3022 Ka II 27, 3035 Ka V 1, 3036 Ka V 2, 3042 Ka V 8, 3044 Ka V 10, 3045 Ka V 11, 3046 Ka V 12, 3051 Ka V 17, 3854 ET V 3, 3855 ET V 4, 3860 ET V 9, 3861 ET V 10.

¹⁷ M. Babczyńska: *Demografický vývoj Petřvaldu v letech 1810–1910*. Diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě, 1969, s. 83, tab. 23 (netištěné).

Do „startu“ průmyslové oblasti ve 40. letech 19. století je třeba zdůraznit zejména výrazné snížení podílu kategorie výrobně samostatných, a to především v obcích orlovské farnosti a v Karviné, související s dalším postupem sociální diferenciací, ale i s početním růstem populací. V obou případech rozhodujícím činitelem je výrazný pokles zastoupení samostatných zemědělců. Mnohem nižší byl úbytek této kategorie ve fryštátské farnosti, kde její základ — přes sedmiprocentní snížení — nadále představovali samostatní řemeslníci, mírný růst zaznamenávala málo početná skupina obchodníků.

Ve všech lokalitách výrazně vzrůstá populace odkázaná na pracovní příležitost, a to pokud jde o podíl i početnost. O více než pětinu vzrostl podíl námezdně pracujících v Karviné, kde u čtvrtiny populace je již v církevních matrikách uváděno profesní zařazení horník. Tři čtvrtin populace dosáhla tato kategorie v obcích orlovské farnosti, nižší bylo zastoupení pouze na Fryštátsku. V rozdílu k ostravské aglomeraci nám však terminologie církevních matrik neumožňuje vyjádřit závislost na moderním průmyslu.

Změny, které proběhly od počátku etapy „startu“ do završení procesu konstituování oblasti, jsou z hlediska zastoupení základních kategorií méně výrazné. Po celou fázi se udržela typická tendence — snižování podílu výrobně samostatných a růst námezdně pracujících. Kvantitativní změny z hlediska podílu základních kategorií můžeme sledovat poměrně věrně, terminologické obtíže v církevních matrikách východní části neumožňují však pregnančněji vyjádřit podstatné kvalitativní změny, které se výrazně prosadily hlavně ve skupině námezdně pracujících.

Jestliže však ve struktuře dělnické třídy politického okresu Fryštát prvý moderní census v rakouské monarchii z roku 1869 zaznamenal rovnováhu průmyslu a zemědělství (41,8:41,3%)¹⁸, je jisté, že v nejdůležitějších průmyslových centrech politického okresu převaha průmyslu byla zřejmá. Výsledky ukazují, že přes opoždování ve srovnání s vývojem ostravské aglomerace i v této části jádra byl proces zásadní přeměny společenské struktury, utváření základních tříd nové společnosti v etapě počátečního vývoje průmyslové oblasti završen.

Tuto skutečnost dokládá i studium mezigenerační mobility, při němž srovnáváme na základě oddacích matrik sociální postavení generace otců a generace synů. V 60. letech 19. století v obcích orlovské farnosti a v Karviné v generaci otců převažovali stále tradiční terminologií označení domkáři (32,9%) a podruzi (29,9%). Významnější podíl připadal také na sedláky (12,9%) a zahradníky (6,3%), zatímco ostatní — včetně průmyslových dělníků (1,8%) — tvořili jen nevýznamný díl.

V synovské generaci naproti tomu rozhodující místo zaujala již kategorie průmyslových dělníků, vzhledem k charakteru uvedených lokalit téměř jedno-

¹⁸ M. Myška: *Struktura spoleczna...*, s. 68.

značně horníků (52,4%). Z nich se nejvíce rekrutovalo ze sociálně nejnižší stojící kategorie podruhů (19,8%) a domkářů (17,7%); část však svým původem patřila i k rodinám selským (3,6%), zahradnickým (2,1%) a samostatných řemeslníků (1,2%), u nichž lze toto postavení hodnotit jako sociální sestup. Z rodin domkářů a podruhů pocházelo i nejvíce nádeníků v synovské generaci (9%), kteří nacházeli převážně uplatnění v zemědělství. Kontinuita zůstávala zachována stále u obou generací u držitelů zemědělských usedlostí (sedláci — 5,7% ve zkoumaném souboru, zahradníci — 3,3%).

Při celkovém hodnocení na základě této sondy lze konstatovat, že utváření nových kategorií probíhalo převážně na základě odpovídajících skupin předcházející generace, v jednotlivých případech u horníků se vyskytují spíše případy sociální degradace než praktické realizace sociálního avansu.

V průběhu druhé poloviny 19. století můžeme sledovat významné změny, jejichž výsledkem ve východní části průmyslové oblasti byl početní růst dělnické třídy, ale zejména změny v její mikrostrukturu. Změny vedle industrializovaných středisek zasahovaly stále významněji i širší zázemí. V rámci Těšínského Slezska podíl průmyslového dělnictva vzrostl z 29,1% na 48,1%, přičemž současně poklesl podíl zemědělského dělnictva z 59,8% na 42,8%. V nejprůmyslovějším politickém okrese Fryštát podíl dělníků zaměstnaných v průmyslu a výrobním řemesle podle sčítání v roce 1900 dosáhl již 72,2%, zatímco podíl zemědělského dělnictva se podstatně snížil na 18,3%¹⁹. V hornických obcích východní části revíru práce v dolech se stala jednoznačně nejdůležitějším odvětvím. Horníci s rodinnými příslušníky představovali počátkem 20. století např. v Petřvaldu 71,5% populace, s ostatními průmyslovými dělníky tvořili čtyři pětiny obyvatelstva obce²⁰.

Optimální základ pro mikroanalytický výzkum vývoje společenské struktury v této etapě představují sčítací operáty z celorakouských censů do první světové války, které byly s úspěchem použity při studiu této problematiky v ostravské aglomeraci a v jejím zemědělském zázemí. Poměrně přesné údaje o profesním zařazení i postavení umožňují v tomto případě přes praktické obtíže při začleňování některých sociálních skupin a jednotlivců rekonstruovat i přesnější obraz třídní struktury, jejíž zpracování patří k základním úkolům marxistické historiografie. Jak jsem uvedl, tento materiál se však pro východní část jádra ostravské průmyslové oblasti nedochoval vůbec, pro další části Těšínského Slezska naprosto výjimečně. Se svým diplomovým seminářem jsem využil i těchto omezených možností a výsledkem byla analýza třídního složení populace třinecké průmyslové podoblasti v roce 1900²¹.

¹⁹ Tamtéž, s. 69.

²⁰ M. Babczyńska: *Demografický vývoj...*, s. 83.

²¹ M. Bialoň: *Obyvatelstvo vybraných obcí Těšínska na přelomu 19. a 20. století*. Diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě, 1986, 95 s. (netištěné).

Zachované sčítací operáty z cenzu v roce 1900 pro hutnický Třinec, sousední Vendryni a v blízkosti Jablunkova ležící Písečnou umožnily sledovat působení velkého hutního závodu na sociální strukturu průmyslové obce, ale zároveň sledovat i teritoriální zásah jeho působnosti, stejně jako vliv průmyslových závodů jádra v této podoblasti (viz tabulka č. 2).

Tabulka 2

Třídní struktura obcí třinecké podoblasti v roce 1900 (%)

Kategorie		Třinec	Vendryně	Písečná
Buržoazní vrstvy		1,4	5,6	3,0
Samostatní výrobci		3,5	12,4	24,1
Dělníci		84,3	77,5	68,5
m o l v	v průmyslu	71,7	35,9	25,0
	v zemědělství	1,4	31,3	29,9
	ostatní	11,2	10,3	13,6
Inteligence		3,9	1,0	1,6
Ostatní		6,9	3,5	2,8
Celkem		100,0	100,0	100,0

Pramen: Okresní archiv Karviná, sčítací operáty 1900.

Tabulka č. 2 ukazuje obraz značně polarizované třídní skladby populace. Podle předpokladu nejvýrazněji v případě obyvatelstva Třince, kde zjišťujeme velmi nízký podíl buržoazie, ale i drobných malovýrobců, převážně samostatných řemeslníků, a naopak vysoké zastoupení dělnictva, přesahující čtyři pětiny populace. I ve Vendryni a v Písečné buržoazní vrstvy mají malé zastoupení — většinou jde o zemědělce zaměstnávající pracovní síly. S úlohou zemědělství, případně lesnictví souvisí i mnohem významnější podíl drobných malovýrobců, představujících v Písečné čtvrtinu populace, v tomto případě vzhledem k přírodním podmínkám většinou závislých na doplňujícím zdroji obživy.

S úlohou zemědělství souvisí i vnitřní struktura dělnictva v jednotlivých obcích. Jestliže v Třinci je již podíl zemědělského dělnictva naprosto bezvýznamný, již v sousední Vendryni dosahuje bezmála třetiny a zhruba na stejné úrovni se udržuje i v Písečné. Analýza přitom ukazuje naprosto dominantní úlohu průmyslu třinecké podoblasti, hlavně hutního závodu, pro zaměstnanost zdejšího průmyslového proletariátu. V Třinci i ve Vendryni je práce v průmyslu jednoznačně spojena s třineckým hutním podnikem. Pouze ve vzdálenější Písečné je střediskový vliv Třince slabší (hutnictví — 12,3%) a převládá zaměstnání v místních drobných průmyslových objektech — parní pile, cihelně

apod. Jedině v tomto případě se setkáme také se zaměstnaností v průmyslových závodech jádra — přibližně 4% průmyslových dělníků závisejí obživou na hornictví²². Cesta do průmyslových podniků jádra ze vzdálenějšího zázemí byla zřejmě i v této době stále převážně spojena s dočasnou či trvalou imigrací do této sféry průmyslové oblasti.

Když jsem se na konci 60. let zabýval problematikou studia struktury kapitalistické společnosti, v závěru jsem uvedl: „[...] při studiu struktury kapitalistické společnosti zůstává naší historiografii ještě mnoho úkolů. Pozornost bude třeba věnovat např. vztahu mezi ekonomickou specializací oblasti a její společenskou strukturou, dále souvislostem s národnostní problematikou i populačním vývojem [...] Důležité je také propracování metodiky práce s prameny, organizace práce v týmu a využití nové výpočetní techniky.”²³ Současný stav zpracování této problematiky ukazuje, že i po dvaceti letech práce zůstala řada otázek nedořešených. Představují-li společenské struktury sociální faktor tvorby životního prostředí, jde o úkol významný²⁴.

Lumír Dokoupil

**Einfluß der Industrialisierung auf die Entwicklung der gesellschaftlichen Struktur des östlichen Teils
Industriebezirks — Ostrava**

Zusammenfassung

Die Untersuchungen der gesellschaftlichen Strukturen gehören zu den grundlegenden Aufgaben der gegenwärtigen wirtschaftlichen Historiographie. Der Autor lenkt die Aufmerksamkeit auf den östlichen Teil (Karvina) des Industriebezirks Ostrava und untersucht gesellschaftliche Änderungen bis zum ersten Weltkrieg. Die Analyse für die Zeit vor der Einführung der modernen demographischen Statistik stammt aus Kirchenbücher der Pfarren und Industriebezirk in Karvina. Vor dem ersten Weltkrieg benutzte man die aufbewahrte Volkszahlungen für die ausgewählten Gemeinden des Unterindustriebezirks Trzyniec. Aus der Untersuchung ergibt sich, daß die Änderungen im östlichen Teil des Industriebezirks Ostrava folgten langsamer als die im Ostrava, aber und in Karvina war der Prozeß der grundlegenden Umgestaltung der gesellschaftlichen Struktur schon beendet in der Anfangszeit der Entwicklung des Bezirks bis den siebzigen Jahren des XIX Jhs.

²² Tamtéž, s. 50, tab. 13.

²³ L. Dokoupil: *K problematice studia kapitalistické společnosti*. „Slezský sborník” 1968, 66, č. 2, s. 222.

²⁴ *Vymezení Ostravska pro potřeby výzkumu životního prostředí*, příloha 2. Ostrava, Ústav pro výzkum rozvoje měst 1972, s. 58.

Analiza ilościowa zmian w strukturze zawodowej w rejencji opolskiej w III fazie industrializacji

ANNA OBERSZTYN

Problematyka zmian w strukturze zawodowej ludności w rejencji opolskiej w okresie kapitalizmu należy do najslabiej reprezentowanych w historiografii Śląska¹. Brakuje analitycznych liczbowych ujęć zagadnienia, warunkujących oceny jakościowe. W dotychczasowej literaturze przedmiotu danymi statystycznymi operowano przede wszystkim jako przykładami obrazującymi i udowadniającymi tezy wysunięte na podstawie źródeł innego typu; wyjątek stanowią prace M. R. Hainesa i L. Schofera². Ta dziedzina badań wymaga szerokiego wykorzystania źródeł zarówno strukturalnie numerycznych, jak i nienumerycznych oraz zastosowania indukcji statystycznej. Postępowanie indukcyjne umożliwi bowiem dotarcie do głębszych struktur informacyjnych efektywnej bazy źródłowej i prowadzi do ukazania określonych powiązań i korelacji, które przez historyków stwierdzane były w sposób nieintersubiektywnie sprawdzalny. Materiał źródłowy pozwala na względnie wyczerpującą, wymierną egzemplifikację zmian w strukturze zatrudnienia w rejencji opolskiej dopiero w III fazie uprzemysłowienia, a więc w latach 1875—1914, które zdecydowały o istotnych przesunięciach w stratyfikacji zawodowej i społecznej.

Przeprowadzone w latach 1875, 1882, 1895, 1907 spisy zawodowe stanowią podstawę analiz kwantytatywnych tych przeobrażeń. Niejednolity zapis typo-

¹ S. Michalkiewicz: *Stan i potrzeby badań nad dziejami klasy robotniczej na Śląsku w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*. W: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*. T. 1. Warszawa 1970, s. 176—211; W. Długoborski: *Kształtowanie się Zagłębia Górnośląskiego (próba analizy ekonomiczno-przestrzennej)*. Śląski Kwartalnik Historyczny. „Sobótka” 1967, nr 1—2; tenże: *Stan i potrzeby badań nad historią Górnego Śląska w latach 1815—1870*. W: *Regionalne badania naukowe. Materiały sesji naukowej z dnia 19 V 1967 r. na temat: „Opolszczyzna wczoraj, dziś i jutro”*. Katowice 1969.

² M. R. Haines: *Economic - Demographic Interrelationis in Developing Agricultural Regions a Cassé. Study of Prussian Upper Silesia 1840—1914*. New York 1977; L. Schofer: *The Formation of a modern Labor Force upper Silesia 1865—1914*. Kalifornia 1975.

logiczno-wariancyjny kryteriów klasyfikacyjnych wydawnictw „Preussische Statistik” i „Statistik des Deutschen Reichs”, w których publikowano wyniki konskrypcji, zawęży przedział chronologiczny badań obejmujących wszystkie sektory zatrudnienia: I — rolnictwo, II — przemysł, III — usługi, do okresu 1882—1907³. Natomiast zróżnicowany stopień rozwoju ekonomiczno-społecznego rejencji opolskiej narzuca konieczność operowania wyznacznikami ilościowymi zmian strukturalnych nie tylko w skali makro, tj. całej rejencji, ale także w obrębie jej czterech regionów gospodarczych. Dwa z nich: region I (obejmował powiaty: głubczycki, grodkowski, niemodliński, nyski, prudnicki) i region II (powiaty: kluczborski, kozielski, lubliniecki, oleski, opolski, strzelecki) były typowo rolniczymi; region III (powiat bytomski w starych granicach, po 1867 roku — bytomski, katowicki, zabrski, tarnogórski) był regionem przemysłowym, a IV (powiaty: toszecko-gliwicki, pszczyński, raciborski, rybnicki) — rolniczo-przemysłowym⁴. Badano:

- czynnych zawodowo i zależnych w rejencji opolskiej i jej regionach w latach 1882—1907 (tabela 1);
- strukturę czynnych zawodowo w rejencji opolskiej i jej regionach w latach 1882—1907 (tabela 2);
- strukturę branżową zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w powiatach i regionach rejencji opolskiej w latach 1875, 1882, 1895, 1907 (tabele 3—6);
- dynamikę zmian w strukturze zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w regionach rejencji opolskiej w latach 1875—1907 (tabela 7);
- strukturę zatrudnienia w przemyśle górniczo-hutniczym rejencji opolskiej w latach 1852—1914 (tabela 8).

W I fazie industrializacji (przełom XVIII i XIX wieku, do około 1850 roku) przesunięcia w strukturze społeczno-zawodowej w rejencji opolskiej, mimo nasilającego się rozwoju przemysłu, były raczej nieznaczne. Z punktu widzenia podziału pracy sprowadzały się do wzrostu udziału przemysłu *de facto* górniczo-hutniczego, a spadku rolnictwa oraz zmian w proporcjach w poszczególnych gałęziach i specjalizacjach branży wiodącej.

W okresie 1852—1875 zaludnienie w rejencji opolskiej wzrosło niewiele ponad 1/3, liczebność zatrudnionych w przemyśle górniczo-hutniczym 2,7 raza, z 23 103 do 61 789 osób. Większe tempo zmian zbiorowości pracowników przemysłu ciężkiego niż mieszkańców rejencji implikowało zwiększenie udziału tej grupy w ogólnej liczbie ludności z 2,3% (w tym 1,4% — zatrudnieni w górnictwie) do 4,5% (3,1% w kopalnictwie), uwzględniając utrzymujących się z pracy w górnictwie i hutnictwie (z 6,8% do 12,2%).

³ Por. A. Obersztyn: *Źródła do badań kwantytatywnych zatrudnienia w przemyśle górniczo-hutniczym rejencji opolskiej do I wojny światowej*. W: „Acta Facultatis Paedagogicae Ostraviensis”. Series C-22. Ostrawa 1987, s. 17—23.

⁴ Taka klasyfikacja jest rezultatem przyporządkowania podziału prawnoadministracyjnego rejencji opolskiej kryterium ekonomiczno-społecznemu. Por. M. R. Haines: *Economic...*

Tabela 2

Struktura czynnych zawodowo w rejencji opolskiej i jej regionach w latach 1882—1907 (w %)

Wyszczególnienie	Czynni zawodowo poza rolnictwem				Ogółem czynni zawodowo poza rolnictwem	Czynni zawocowo w rolnictwie	Ogółem czynni zawodowo poza rolnictwem i w rolnictwie
	przemysł górnico- -hutniczy	pozostałe gałęzie przemysłu	przemysł łącznie	inne			
1882							
RO	9,6	22,4	32,0	17,6	49,6	50,4	100
I		26,9	26,9	18,8	45,7	54,3	100
II	0,6	20,9	21,5	12,5	34,0	66,0	100
III	43,3	21,7	65,0	23,1	88,1	11,9	100
IV	3,0	19,8	22,8	17,3	40,1	59,9	100
1895							
RO	14,1	29,3	43,4	15,6	59,0	41,0	100
I		30,1	30,1	20,2	50,3	49,7	100
II	0,8	26,8	27,6	14,4	42,0	58,0	100
III	48,4	32,2	80,6	12,5	93,1	6,9	100
IV	7,2	27,9	35,1	15,0	50,1	49,9	100
1907							
RO	14,5	28,5	43,0	21,6	64,6	35,4	100
I		28,3	28,3	22,2	50,5	49,5	100
II	0,6	25,2	25,8	18,8	44,6	54,4	100
III	39,9	32,9	72,8	22,8	95,6	4,4	100
IV	7,6	26,4	34,0	22,3	56,3	43,7	100

Źródło: dla 1882 roku: „Statistisches Landesamt”. Preussische Statistik. Bd. 76, s. 310—310; dla 1895 roku: „Statistisches Reichsamt”. Statistik des Deutschen Reichs, NF. Bd. 109, s. 155—170; dla 1907 roku: „Statistisches Reichsamt”. Statistik des Deutschen Reichs, NF. Bd. 209, s. 172—191.

Tabela 3

Struktura branżowa zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w powiatach i regionach rejencji opolskiej w 1875 roku

Powiaty		Gałąź zatrudnienia, przemysł													Ogółem	Na 100 mieszkańców	
		górnico-hutniczy	mineralny	metalowy	maszynowy	chemiczny	papierniczo-skórzany	poligraficzny	drzewny	tekstylny-odzieżowy	spożywczy	budowlany	handel	transport			inne
Głubczyce	l. bezw.	—	320	495	245	58	167	15	646	5406	1275	991	889	51	268	10826	128
	Ws _I	—	2,9	4,6	2,3	0,5	1,5	0,1	6,0	49,9	11,8	9,2	8,2	0,5	2,5	100	
Grodzów	l. bezw.	—	191	245	188	21	96	8	264	1269	460	343	500	45	148	3778	86
	Ws _I	—	5,1	6,5	5,0	0,6	2,5	0,2	7,0	33,5	12,2	9,1	13,2	1,2	3,9	100	
Niemodlin	l. bezw.	37	238	188	123	17	42	6	231	877	359	47	359	30	135	2689	67
	Ws _I	1,4	8,8	7,0	4,6	0,6	1,6	0,2	8,6	32,6	13,4	1,7	13,4	1,1	5,0	100	
Nysa	l. bezw.	22	646	655	360	120	200	61	864	4296	1568	899	1233	173	404	11501	119
	Ws _I	0,2	5,6	5,7	3,1	1,1	1,7	0,5	7,5	37,4	13,6	7,8	10,8	1,5	3,5	100	
Prudnik	l. bezw.	1	135	416	169	87	154	16	545	5662	771	661	989	50	300	9956	112
	Ws _I	0	1,4	4,2	1,7	0,9	1,5	0,2	5,5	56,9	7,7	6,6	9,9	0,5	3,0	100	
Region I	l. bezw.	60	1530	1999	1085	303	659	106	2550	17510	4433	2941	3970	349	1255	38750	110
	Ws _{II}	0,2	3,9	5,2	2,8	0,8	1,7	0,3	6,6	45,2	11,4	7,6	10,2	0,9	3,2	100	
	Ws _{III}	0,1	28,4	24,3	27,9	24,8	35,4	22,2	30,5	50,7	31,0	38,3	32,2	14,0	28,5	23,2	
Kluczbork	l. bezw.	85	62	245	124	15	111	6	310	1180	612	161	355	22	121	3409	81
	Ws _I	2,5	1,8	7,2	3,6	0,4	3,3	0,2	9,1	34,6	18,0	4,7	10,4	0,7	3,5	100	
Koźle	l. bezw.	108	37	263	106	25	137	4	832	1039	509	605	403	87	225	4380	66
	Ws _I	2,5	0,8	6,0	2,4	0,6	3,1	0,1	19,0	23,8	11,6	13,8	9,2	2,0	5,1	100	
Lubliniec	l. bezw.	190	49	232	69	15	32	3	202	508	323	101	212	28	143	2107	48
	Ws _I	9,0	2,3	11,0	3,3	0,7	1,5	0,1	9,7	24,1	15,3	4,8	10,1	1,3	6,8	100	
Olesno	l. bezw.	111	38	120	84	24	41	5	228	734	393	65	206	22	132	2203	48
	Ws _I	5,0	1,7	5,4	3,8	1,1	1,9	0,2	10,3	33,4	17,8	3,0	9,4	1,0	6,0	100	
Opole	l. bezw.	180	977	520	368	87	104	46	724	1929	1749	435	928	138	271	8456	81
	Ws _I	2,1	11,6	6,1	4,4	1,0	1,2	0,5	8,6	22,8	20,8	5,1	11,0	1,6	3,2	100	
Strzelce Opolskie	l. bezw.	688	644	398	103	131	68	7	284	1164	748	315	583	128	173	5434	88
	Ws _I	12,7	11,9	7,3	1,9	2,4	1,3	0,1	5,2	21,3	13,8	5,8	10,7	2,4	3,2	100	
Region II	l. bezw.	1362	1807	1778	854	297	493	71	2580	6554	4334	1682	2687	425	1065	25989	72
	Ws _{II}	5,2	7,0	6,8	3,4	1,1	1,9	0,3	9,9	25,2	16,7	6,5	10,3	1,6	4,1	100	
	Ws _{III}	2,2	33,7	21,7	21,9	24,4	26,4	14,8	30,9	18,9	30,3	21,9	21,8	17,0	24,1	15,5	
Bytom	l. bezw.	22914	349	674	177	43	109	63	449	1748	742	668	1327	412	335	30010	296
	Ws _I	76,4	1,2	2,2	0,6	0,1	0,4	0,2	1,5	5,8	2,5	2,2	4,4	1,4	1,1	100	
Katowice	l. bezw.	17376	383	867	406	125	87	37	466	1136	519	496	787	278	297	23260	260
	Ws _I	74,7	1,6	3,7	1,7	0,6	0,4	0,2	2,0	4,9	2,2	2,1	3,4	1,2	1,3	100	
Tarnowskie Góry	l. bezw.	3089	213	120	82	25	45	5	131	421	252	89	283	315	159	5229	128
	Ws _I	59,1	4,1	2,3	1,6	0,5	0,9	0	2,5	8,1	4,8	1,7	5,4	6,0	3,0	100	
Zabrze	l. bezw.	9398	135	502	31	15	21	1	99	394	240	351	300	127	101	11715	255
	Ws _I	80,2	1,2	4,3	0,3	0,1	0,2	0	0,8	3,4	1,9	3,0	2,6	1,1	0,9	100	
Region III	l. bezw.	52777	1080	2163	696	208	262	106	1145	3699	1753	1604	2697	1132	892	70214	252
	Ws _{II}	75,2	1,5	3,1	0,9	0,3	0,4	0,2	1,6	5,3	2,5	2,3	3,8	1,6	1,3	100	
	Ws _{III}	84,6	20,1	26,4	17,9	17,0	14,1	22,2	13,7	10,7	12,2	20,9	21,9	45,4	20,2	41,9	
Pszczyna	l. bezw.	3392	308	460	157	78	33	33	294	1156	599	409	470	120	295	7804	82
	Ws _I	43,5	3,9	5,9	2,0	1,0	0,4	0,4	3,8	14,9	7,7	5,2	6,0	1,5	3,8	100	
Racibórz	l. bezw.	479	231	765	701	122	187	53	831	2740	1647	318	1200	98	380	9752	80
	Ws _I	4,9	2,4	7,8	7,2	1,3	1,9	0,5	8,5	28,1	16,9	3,3	12,3	1,0	3,9	100	
Rybnik	l. bezw.	1945	105	421	99	54	96	9	431	1232	591	337	498	79	230	6127	79
	Ws _I	31,7	1,7	6,9	1,6	0,9	1,6	0,1	7,0	20,2	9,6	5,5	8,1	1,3	3,8	100	
Toszek-Głiwice	l. bezw.	2352	301	618	301	158	132	100	521	1673	958	381	797	293	293	8878	100
	Ws _I	26,5	3,4	7,0	3,4	1,8	1,5	1,1	5,9	18,8	10,8	4,3	8,9	3,3	3,3	100	
Region IV	l. bezw.	8168	945	2264	1258	412	448	195	2077	6801	3795	1445	2965	590	1198	32561	85
	Ws _{II}	25,1	2,8	6,9	3,9	1,3	1,4	0,6	6,4	20,9	11,7	4,4	9,1	1,8	3,7	100	
	Ws _{III}	13,1	17,6	27,6	32,3	33,8	24,1	40,8	24,9	19,7	26,5	18,8	24,1	23,6	17,2	19,4	
Rejencja opolska	l. bezw.	62367	5362	8204	3893	1220	1862	478	8352	34564	14315	7672	12319	2496	4410	167514	122
	Ws _{II}	37,2	3,2	5,0	2,3	0,7	1,1	0,3	5,0	20,6	8,5	4,6	7,4	1,5	2,6	100	
	Ws _{III}	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

Źródło: „Statistisches Landesamt”. Preussische Statistik, Bd. 40, s. 443—446.

Objaśnienia: Ws_I — procentowy udział branży w powiecie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{II} — procentowy udział w regionie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{III} — procentowy udział regionu w danej branży w rejencji (odsetki sumują się w kolumnach).

Tabela 4

Struktura branżowa zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w powiatach i regionach rejencji opolskiej w 1882 roku

Powiaty		Gałąź zatrudnienia, przemysł													Ogółem	Na 1000 mieszkańców	
		górnico- hutniczy	mineralny	metalowy	maszynowy	chemiczny	papierniczo- skórzany	poligraficzny	drzewny	tekstylny- odzieżowy	spożywczy	budowlany	handel	transport			inne
Głubczyce	l. bezw.	—	449	447	243	46	152	23	490	4812	1215	494	877	58	405	9711	112
	Ws _I	—	4,6	4,6	2,5	0,5	1,6	0,2	5,0	49,6	12,5	5,1	9,0	0,6	4,2	100	
Grodzów	l. bezw.	3	182	291	179	16	101	15	292	1338	820	470	585	55	294	4641	102
	Ws _I	·	3,9	6,4	3,8	0,3	2,2	0,3	6,4	28,8	17,7	10,1	12,6	1,1	6,4	100	
Niemodlin	l. bezw.	1	367	172	145	24	50	5	288	834	368	173	434	30	198	3089	77
	Ws _I	·	11,9	5,6	4,7	0,8	1,6	0,2	9,3	27,0	11,9	5,6	14,0	1,0	6,4	100	
Nysa	l. bezw.	—	837	636	439	228	264	68	960	4789	1650	991	1511	168	732	13 273	133
	Ws _I	—	6,3	4,8	3,3	1,7	2,0	0,5	7,2	36,1	12,4	7,5	11,4	1,3	5,5	100	
Prudnik	l. bezw.	—	334	398	175	96	178	23	551	6390	847	749	979	55	497	11 272	121
	Ws _I	—	3,0	3,5	1,6	0,8	1,6	0,2	4,9	56,7	7,5	6,6	8,7	0,5	4,4	100	
Region I	l. bezw.	4	2169	1944	1181	410	745	134	2581	18 163	4900	2877	4386	366	2126	41 986	115
	Ws _{II}	·	5,1	4,6	2,8	1,0	1,8	0,3	6,1	43,3	11,7	6,9	10,4	0,9	5,1	100	
	Ws _{III}	·	21,4	20,1	24,1	29,2	31,4	26,0	24,1	49,8	26,6	26,4	30,5	12,1	29,3	23,0	
Kluczbork	l. bezw.	2	253	222	148	30	126	11	369	1270	992	724	523	25	343	5038	116
	Ws _I	·	5,0	4,4	2,9	0,6	2,5	0,2	7,3	25,3	19,7	14,4	10,4	0,5	6,8	100	
Kozle	l. bezw.	—	164	287	183	26	89	9	373	948	1123	365	448	70	251	4336	63
	Ws _I	—	3,8	6,6	4,2	0,6	2,1	0,2	8,6	21,8	25,9	8,4	10,4	1,6	5,8	100	
Lubliniec	l. bezw.	90	84	207	45	25	38	4	244	570	252	119	260	14	182	2134	49
	Ws _I	4,2	3,9	9,7	2,1	1,2	1,8	0,2	11,4	26,7	11,8	5,6	12,2	0,7	8,5	100	
Olesno	l. bezw.	14	139	103	51	17	59	6	202	655	394	124	201	14	175	2154	46
	Ws _I	0,6	6,5	4,8	2,4	0,8	2,7	0,3	9,4	30,4	18,3	5,8	9,3	0,6	8,1	100	
Opole	l. bezw.	27	1687	612	291	67	122	45	1011	2073	1972	893	1102	164	652	10 718	97
	Ws _I	0,3	15,7	5,7	2,7	0,6	1,1	0,4	9,4	19,5	18,4	8,3	10,3	1,5	6,1	100	
Strzelce Opolskie	l. bezw.	623	1861	493	165	90	84	8	284	1232	929	168	608	103	255	6903	108
	Ws _I	9,0	27,0	7,1	2,4	1,3	1,2	0,1	4,1	17,9	13,5	2,4	8,8	1,5	3,7	100	
Region II	l. bezw.	756	4188	1924	883	255	518	83	2483	6748	5662	2393	3142	390	1858	31 283	83
	Ws _{II}	2,4	13,5	6,2	2,8	0,8	1,7	0,3	7,9	21,6	18,1	7,6	10,0	1,2	5,9	100	
	Ws _{III}	1,4	41,3	19,9	18,1	18,2	21,9	16,1	18,1	18,5	30,8	22,0	21,8	12,9	25,5	17,2	
Bytom	l. bezw.	24 816	788	633	584	63	128	72	451	2089	940	1298	1760	523	615	34 760	305
	Ws _I	71,4	2,3	1,8	1,6	0,2	0,4	0,2	1,3	6,0	2,7	3,7	5,1	1,5	1,8	100	
Katowice	l. bezw.	11 232	781	760	447	76	86	43	380	1413	795	1523	1253	320	484	19 593	203
	Ws _I	57,3	4,0	3,9	2,3	0,4	0,4	0,2	1,9	7,2	4,1	7,8	6,4	1,6	2,5	100	
Tarnowskie Góry	l. bezw.	2037	278	172	75	38	119	10	192	434	278	320	354	309	214	4830	109
	Ws _I	42,2	5,7	3,6	1,6	0,8	2,4	0,2	4,0	9,0	5,8	6,6	7,3	6,4	4,4	100	
Zabrze	l. bezw.	10 897	160	638	200	22	27	13	123	640	376	272	418	376	158	14 320	281
	Ws _I	76,2	1,1	4,5	1,4	0,2	0,2	0,1	0,8	4,5	2,6	1,8	2,9	2,6	1,1	100	
Region III	l. bezw.	48 982	2007	2203	1306	199	360	138	1146	4576	2389	3413	3785	1528	1471	73 503	241
	Ws _{II}	66,6	2,7	3,0	1,8	0,3	0,5	0,2	1,6	6,2	3,3	4,6	5,1	2,1	2,0	100	
	Ws _{III}	89,7	19,8	22,8	26,7	14,2	15,1	26,8	26,7	12,5	13,0	31,3	26,4	50,5	20,2	40,3	
Pszczyna	l. bezw.	2108	199	380	216	98	106	31	312	945	623	229	540	122	358	6267	65
	Ws _I	33,6	3,2	6,1	3,4	1,6	1,7	0,5	5,0	15,1	9,9	3,7	8,6	1,9	5,7	100	
Racibórz	l. bezw.	230	394	973	491	178	328	47	763	2973	3204	326	1361	76	684	12 028	95
	Ws _I	1,9	3,3	8,1	4,1	1,5	2,7	0,4	6,4	24,7	26,7	2,7	11,3	0,5	5,7	100	
Rybnik	l. bezw.	1668	226	352	131	123	136	11	396	1289	596	753	460	51	286	6478	82
	Ws _I	25,7	3,5	5,4	2,0	1,9	2,1	0,2	6,1	19,9	9,2	11,7	7,1	0,8	4,4	100	
Toszek-Gliwice	l. bezw.	878	952	1892	684	141	181	71	611	1817	1022	900	709	494	494	10 846	117
	Ws _I	8,1	8,8	17,4	6,3	1,3	1,7	0,7	5,6	16,8	9,4	8,3	6,5	4,6	4,6	100	
Region IV	l. bezw.	4884	1771	3597	1522	540	751	160	2082	7024	5445	2208	3070	743	1822	35 619	90
	Ws _{II}	13,7	5,1	10,1	4,3	1,5	2,1	0,4	5,8	19,7	15,3	6,2	8,6	2,1	5,1	100	
	Ws _{III}	8,9	17,5	37,2	31,1	38,4	31,6	31,1	31,2	19,2	29,6	20,3	21,3	24,5	25,0	19,5	
Rejencja opolska	l. bezw.	54 626	10 135	9668	4892	1404	2374	515	8292	36 511	18 396	10 891	14 383	3027	7277	182 391	127
	Ws _{II}	29,9	5,5	5,3	2,7	0,8	1,3	0,3	4,5	20,0	10,1	6,0	7,9	1,7	4,0	100	
	Ws _{III}	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

Źródło: „Statistisches Landesamt”. Preussische Statistik. Bd. 76, s. 310—319.

Objaśnienia: Ws_I — procentowy udział branży w powiecie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{II} — procentowy udział w regionie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{III} — procentowy udział regionu w danej branży w rejencji (odsetki sumują się w kolumnach).

Tabela 5

Struktura branżowa zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w powiatach i regionach rejencji opolskiej w 1895 roku

Powiaty		Gałąź zatrudnienia, przemysł													Ogółem	Na 1000 mieszkańców	
		górnico-hutniczy	mineralny	metalowy	maszynowy	chemiczny	papierniczo-skórzany	poligraficzny	drzewny	tekstylny-odzieżowy	spożywczy	budowlany	handel	transport			inne
Głubczyce	l. bezw.	11	379	478	236	40	137	53	515	5346	1040	1406	1015	317	599	11 572	134
	Ws _i	·	3,3	4,1	2,0	0,3	1,2	0,5	4,5	46,2	12,2	12,2	8,8	2,7	5,2	100	
Grodzów	l. bezw.	—	203	304	131	20	87	19	234	1132	725	832	673	209	436	5005	119
	Ws _i	·	4,1	6,1	2,6	0,4	1,7	0,4	4,7	22,6	14,5	16,6	13,4	4,2	8,7	100	
Niemodlin	l. bezw.	15	458	301	151	10	52	15	302	764	420	771	457	198	356	4270	110
	Ws _i	0,5	10,7	7,0	3,5	0,2	1,2	0,4	7,1	17,9	9,8	18,1	10,7	4,6	8,3	100	
Nysa	l. bezw.	25	875	850	461	282	501	102	1265	4772	1759	2060	1926	873	1078	16 829	168
	Ws _i	0,1	5,2	5,1	2,7	1,7	3,0	0,6	7,5	28,4	10,5	12,2	11,4	5,2	6,4	100	
Prudnik	l. bezw.	4	485	551	232	47	187	36	655	6821	1088	1768	1184	352	701	14 111	143
	Ws _i	·	3,4	3,9	1,7	0,4	1,3	0,3	4,6	48,3	7,7	12,5	8,4	2,5	5,0	100	
Region I	l. bezw.	55	2400	2484	1211	399	964	225	2971	18 835	5032	6837	5255	1949	3170	51 787	141
	Ws _{II}	0,1	4,6	4,8	2,3	0,8	1,9	0,4	5,7	36,5	9,7	13,2	10,1	3,8	6,1	100	
	Ws _{III}	·	15,6	13,9	22,6	16,5	25,5	25,3	25,4	48,4	25,0	18,4	26,5	14,7	26,3	17,6	
Kluczbork	l. bezw.	7	241	310	213	18	155	16	379	1060	713	671	508	541	501	5333	115
	Ws _i	0,1	4,5	5,9	4,0	0,3	2,9	0,3	7,2	19,8	13,4	12,6	9,5	10,1	9,4	100	
Koźle	l. bezw.	80	233	368	154	22	429	12	393	989	747	1907	570	587	549	7040	100
	Ws _i	1,1	3,3	5,3	2,2	0,3	6,1	0,2	5,6	14,0	10,6	27,1	8,1	8,3	7,8	100	
Lubliniec	l. bezw.	126	169	194	79	30	207	6	351	481	308	627	329	199	271	3377	73
	Ws _i	3,7	5,0	5,8	2,3	0,9	6,2	0,2	10,4	14,2	9,1	18,6	9,7	5,9	8,0	100	
Olesno	l. bezw.	28	170	193	91	8	39	7	262	513	319	688	241	167	321	3047	62
	Ws _i	0,9	5,6	6,3	3,0	0,3	1,3	0,2	8,6	16,8	10,5	22,6	7,9	5,5	10,5	100	
Opole	l. bezw.	189	2578	754	223	72	138	73	1176	2127	2044	2844	1313	1286	950	15 767	122
	Ws _i	1,2	16,3	4,7	1,4	0,5	0,9	0,5	7,5	13,5	13,0	18,0	8,3	8,2	6,0	100	
Strzelce Opolskie	l. bezw.	808	2099	499	223	77	87	13	551	1170	979	1537	687	589	446	9765	140
	Ws _i	8,3	21,5	5,1	2,3	0,8	0,9	0,1	5,7	12,0	10,0	15,7	7,0	6,0	4,6	100	
Region II	l. bezw.	1238	5490	2318	983	227	1055	127	3112	6340	5110	8274	3648	3369	3038	44 329	107
	Ws _{II}	2,8	12,4	5,2	2,2	0,5	2,4	0,3	7,0	14,3	11,5	18,7	8,2	7,6	6,9	100	
	Ws _{III}	1,3	35,8	13,0	18,4	9,4	27,8	14,3	26,7	16,3	25,4	22,3	18,3	25,5	25,2	15,0	
Bytom	l. bezw.	36210	1806	2860	737	385	215	118	1191	2750	1786	5160	2940	1863	1309	59 330	303
	Ws _i	61,0	3,0	4,8	1,2	0,6	0,4	0,2	2,1	4,7	3,0	8,7	5,0	3,1	2,2	100	
Katowice	l. bezw.	22212	1546	2012	639	567	176	99	727	1918	1387	1911	2011	2056	1014	40 275	277
	Ws _i	55,2	3,8	5,0	1,6	1,4	0,4	0,2	1,8	4,9	3,4	9,7	5,0	5,1	2,5	100	
Tarnowskie Góry	l. bezw.	8647	389	368	103	150	295	21	256	567	406	1314	521	875	516	14 428	251
	Ws _i	59,9	2,7	2,6	0,7	1,1	2,0	0,2	1,8	3,9	2,8	9,1	3,6	6,1	3,6	100	
Zabrze	l. bezw.	14926	406	1369	330	56	66	13	296	976	738	1495	964	663	424	22 722	249
	Ws _i	65,7	1,8	6,0	1,5	0,2	0,3	0,1	1,3	4,3	3,2	6,6	4,2	2,9	1,9	100	
Region III	l. bezw.	81995	4147	6609	1809	1158	752	251	2470	6211	4317	11 880	6436	5457	3263	136 755	279
	Ws _{II}	60,0	3,0	4,8	1,3	0,8	0,5	0,2	1,9	4,5	3,2	8,7	4,7	4,0	2,4	100	
	Ws _{III}	85,4	27,0	37,1	33,9	47,8	19,8	28,2	21,1	15,9	21,5	32,0	32,3	41,3	27,1	46,4	
Pszczyna	l. bezw.	3660	865	545	222	125	309	35	443	878	572	1672	545	394	599	10 864	107
	Ws _i	33,7	8,0	5,0	2,0	1,2	2,8	0,3	4,1	8,1	5,3	15,4	5,0	3,6	5,5	100	
Racibórz	l. bezw.	2137	925	1886	386	167	322	133	1150	3260	3132	4456	1744	805	889	21 392	151
	Ws _i	10,0	4,3	8,8	1,8	0,8	1,5	0,6	5,4	15,2	14,6	20,8	8,2	3,8	4,2	100	
Rybnik	l. bezw.	2610	431	1694	173	206	160	27	563	1360	795	1290	658	325	558	10 850	127
	Ws _i	24,1	4,0	15,6	1,6	1,9	1,5	0,2	5,2	12,5	7,3	11,9	6,1	3,0	5,1	100	
Toszek-Gliwice	l. bezw.	4331	1092	2282	557	140	228	91	979	2046	1163	2713	1613	929	540	18 704	166
	Ws _i	23,2	5,8	12,3	3,0	0,7	1,2	0,5	5,2	10,9	6,2	14,5	8,6	5,0	2,9	100	
Region IV	l. bezw.	12738	3313	6407	1338	638	1019	286	3135	7544	5662	10 131	4560	2453	2586	61 810	139
	Ws _{II}	20,6	5,4	10,3	2,2	1,0	1,5	0,5	5,1	12,2	9,2	16,4	7,4	4,0	4,2	100	
	Ws _{III}	13,3	21,6	36,0	25,1	26,3	26,9	32,2	26,8	19,4	28,1	27,3	22,9	18,5	21,4	21,0	
Rejencja opolska	l. bezw.	96 026	15 350	17 818	5341	2422	3790	889	11 688	38 930	20 121	37 122	19 899	13 228	12 057	294 681	172
	Ws _{II}	32,6	5,2	6,0	1,8	0,8	1,3	0,3	4,0	13,2	6,8	12,6	6,8	4,5	4,1	100	
	Ws _{III}	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

Źródło: „Statistisches Reichsamt”. Statistik des Deutschen Reichs, NF, Bd. 109, s. 155—170.

Objaśnienia: Ws_i — procentowy udział branży w powiecie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{II} — procentowy udział branży w regionie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{III} — procentowy udział regionu w danej branży w rejencji (odsetki sumują się w kolumnach).

Tabela 6

Struktura branżowa zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w powiatach i regionach rejencji opolskiej w 1907 roku

Powiaty		Gałąź zatrudnienia, przemysł													Ogółem	Na 1000 mieszkańców	
		górnico- -hutniczy	mineralny	metalowy	maszynowy	chemiczny	papierniczo- -skórzany	poligraficzny	drzewny	tekstylny- -odzieżowy	spożywczy	budowlany	handel	transport			inne
Głubczyce	l. bezw.	—	616	425	239	49	105	50	430	5466	1339	1278	1431	87	783	12298	146
	Ws _I	—	5,0	3,5	1,9	0,4	0,9	0,4	3,5	44,4	10,9	1	11,6	0,7	6,4	100	
Grodzów	l. bezw.	—	328	272	193	36	91	21	256	929	775	687	755	42	506	4891	120
	Ws _I	—	6,7	5,6	3,9	0,7	1,9	0,4	5,3	19,0	15,9	14,0	15,4	0,9	10,3	100	
Niemodlin	l. bezw.	1	1030	251	270	15	40	11	336	635	501	376	497	32	377	4372	115
	Ws _I		23,6	5,7	6,2	0,3	0,9	0,3	7,7	14,5	11,5	8,6	11,4	0,7	8,6	100	
Nysa	l. bezw.	84	1336	842	899	381	727	137	1681	3699	2046	1812	2436	116	1155	17651	178
	Ws _I	0,5	7,6	4,8	5,1	2,2	4,1	0,8	9,5	20,9	11,6	10,2	13,8	2,4	6,5	100	
Prudnik	l. bezw.	—	580	423	345	38	203	62	617	7352	1314	1342	1769	162	904	16111	154
	Ws _I	—	3,8	2,8	2,3	0,3	1,3	0,4	4,0	48,7	8,7	8,9	11,7	1,1	6,0	100	
Region I	l. bezw.	85	3890	2213	1946	519	1166	281	3320	18081	5975	5495	6888	739	3725	54323	151
	Ws _{II}	0,1	7,2	4,1	3,6	0,9	2,1	0,5	6,1	33,3	11,0	10,1	12,7	1,4	6,9	100	
	Ws _{III}		16,7	9,2	12,8	10,2	17,2	16,9	23,6	46,3	20,1	13,3	19,6	9,6	24,0	13,9	
Kluczbork	l. bezw.	—	266	243	244	27	182	24	617	1237	1002	1039	786	74	446	6187	128
	Ws _I	—	4,3	3,9	3,9	0,4	2,9	0,4	10,0	20,0	16,3	16,8	12,7	1,2	7,2	100	
Koźle	l. bezw.	—	382	279	230	37	1422	15	546	732	895	1236	918	830	616	8138	114
	Ws _I	—	4,7	3,4	2,8	0,5	17,4	0,2	6,7	9,0	11,0	15,2	11,3	10,2	7,6	100	
Lubliniec	l. bezw.	—	207	162	68	85	502	5	581	412	391	309	470	55	334	3581	76
	Ws _I	—	5,8	4,5	1,9	2,4	14,1	0,1	16,3	11,5	10,9	8,6	13,1	1,5	9,3	100	
Olesno	l. bezw.	6	517	137	61	9	37	7	184	366	380	462	385	51	313	2555	51
	Ws _I	0,2	6,1	5,4	2,4	0,4	1,4	0,2	7,2	14,3	14,9	18,1	15,1	2,0	12,3	100	
Opole	l. bezw.	88	3885	966	448	121	1110	101	1607	1957	3553	2602	2232	492	1184	20346	147
	Ws _I	0,4	19,1	4,7	2,2	0,6	5,5	0,5	7,9	9,6	17,5	12,8	11,0	2,4	5,8	100	
Strzelce Opolskie	l. bezw.	1215	2980	527	197	343	98	12	636	1142	1328	586	1038	198	543	10843	152
	Ws _I	11,2	27,5	4,9	1,8	3,2	0,9	0,1	5,9	10,5	12,2	5,4	9,6	1,8	5,0	100	
Region II	l. bezw.	1309	7877	2314	1248	622	3351	164	4171	5846	7549	6234	5829	1700	3436	51650	121
	Ws _{II}	2,5	15,3	4,5	2,4	1,2	6,5	0,3	8,1	11,4	4,6	12,1	11,2	3,3	6,7	100	
	Ws _{III}	1,0	33,9	9,6	8,2	12,3	49,6	9,8	29,5	14,9	25,5	15,0	16,6	22,0	22,1	13,2	
Bytom	l. bezw.	44 920	2296	4577	2058	1660	258	302	1387	3845	2757	11 703	7116	2117	1849	86845	351
	Ws _I	51,7	2,6	5,3	2,4	2,0	0,3	0,3	1,6	4,4	3,2	13,5	8,2	2,4	2,1	100	
Katowice	l. bezw.	38 633	2724	1817	1694	451	209	216	906	2753	2276	7479	4696	960	1521	66335	362
	Ws _I	58,2	4,1	2,7	2,6	0,7	0,3	0,3	1,4	4,2	3,4	11,3	7,1	1,4	2,3	100	
Tarnowskie Góry	l. bezw.	5451	959	243	85	353	439	32	504	505	598	1240	982	406	410	12207	196
	Ws _I	44,7	7,9	2,0	0,7	2,9	3,6	0,3	4,1	4,1	4,9	10,2	8,0	3,3	3,3	100	
Zabrze	l. bezw.	23 080	1203	3099	1945	272	55	49	296	1261	1347	2448	2297	960	746	39058	338
	Ws _I	59,1	3,1	7,9	5,0	0,7	0,1	0,1	0,8	3,2	3,4	6,3	5,9	2,5	1,9	100	
Region III	l. bezw.	112 084	7182	9736	5782	2736	961	599	3093	8364	6978	22 870	15091	4443	4526	204445	336
	Ws _{II}	54,8	3,5	4,7	2,8	1,3	0,5	0,2	1,5	4,1	3,4	11,1	7,4	2,2	2,3	100	
	Ws _{III}	85,5	30,9	40,3	38,1	53,9	14,2	36,0	21,7	21,4	23,6	55,2	43,0	57,5	29,2	52,5	
Pszczyna	l. bezw.	2853	1067	495	345	313	305	69	661	783	952	1316	1048	80	818	11305	109
	Ws _I	25,2	9,4	4,4	3,1	2,8	4,5	0,6	5,8	6,9	8,4	11,6	9,4	0,7	7,2	100	
Racibórz	l. bezw.	1924	928	2083	1608	471	419	255	1251	2670	6268	1939	2694	278	1053	23901	162
	Ws _I	8,0	3,9	8,7	7,0	2,0	1,8	1,1	5,2	11,2	26,2	8,1	11,3	1,1	4,4	100	
Rybnik	l. bezw.	9452	726	1784	202	253	147	28	744	1360	355	1068	835	141	748	17843	182
	Ws _I	53,0	4,1	10,0	1,1	1,4	0,8	0,1	4,2	7,6	2,0	6,0	4,7	0,8	4,2	100	
Toszek-Gliwice	l. bezw.	3458	1574	5509	3984	162	215	268	903	1976	1553	2536	2748	350	1207	26443	209
	Ws _I	13,1	5,9	20,8	15,1	0,6	0,8	1,0	3,4	7,5	5,9	9,6	10,4	1,3	4,6	100	
Region IV	l. bezw.	17 687	4295	9871	6199	1199	1286	620	3559	6789	9128	6859	7325	849	3826	79492	168
	Ws _{II}	22,3	5,4	12,4	7,8	1,5	1,6	0,8	4,5	8,5	11,5	8,6	9,2	1,1	4,8	100	
	Ws _{III}	13,5	18,5	40,9	40,9	23,6	19,0	37,3	25,2	17,4	30,8	16,5	20,8	10,9	24,7	20,4	
Rejencja opolska	l. bezw.	131 165	23 244	24 134	15 175	5076	6764	1664	14 143	39 080	29 630	41 458	35 133	7731	15 513	389 910	209
	Ws _{II}	33,6	6,0	6,2	3,9	1,3	1,7	0,4	3,6	10,0	7,6	10,6	9,0	2,0	4,0	100	
	Ws _{III}	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

Źródło: „Statistisches Reichsamt”. Statistik des Deutschen Reichs, NF, Bd. 209, s. 172—191.

Objaśnienia: Ws_I — procentowy udział branży w powiecie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{II} — procentowy udział branży w regionie (odsetki sumują się w wierszach); Ws_{III} — procentowy udział regionu w danej branży w rejencji (odsetki sumują się w kolumnach).

Struktura zatrudnienia w przemyśle górniczo-hutniczym rejencji opolskiej w latach 1852—1914

Lata	Górnictwo				Hutnictwo				Ogółem przemysł górnicz- hutniczy
	węgla kamiennego	rud żelaza	rud cynku i ołowiu	ogółem	żelaza i stali	cynku	ołowiu i srebra	ogółem	
1852	32,1	11,3	18,4	61,8	25,9	12,0	0,3	38,2	100
1853	35,1	9,0	16,9	61,0	26,2	12,6	0,2	39,0	100
1854	35,4	9,9	16,5	61,8	25,5	12,5	0,2	34,4	100
1855	38,0	10,6	17,0	65,6	23,3	10,9	0,2	34,5	100
1856	36,4	14,5	14,6	65,5	24,2	10,2	0,1	34,5	100
1857	37,7	13,3	15,4	66,4	23,0	10,5	0,1	33,6	100
1858	38,7	10,7	15,2	64,6	23,6	11,6	0,2	35,4	100
1859	39,0	7,2	17,2	63,4	23,5	12,9	0,2	36,6	100
1860	37,3	6,3	18,4	62,0	23,5	14,3	0,2	38,0	100
1861	37,5	8,0	17,3	62,8	23,8	13,0	0,4	37,2	100
1862	36,0	8,3	17,5	61,8	25,2	12,5	0,5	38,2	100
1863	37,3	8,8	18,9	65,0	23,5	10,8	0,7	35,0	100
1864	39,9	7,8	19,2	66,9	23,2	9,4	0,5	33,1	100
1865	40,4	7,7	18,2	66,3	24,4	8,7	0,6	33,7	100
1866	39,7	8,0	19,5	67,2	23,1	9,2	0,5	32,8	100
1867	40,2	7,2	18,5	65,9	24,3	9,3	0,5	34,1	100
1868	39,7	6,8	17,2	65,7	27,3	8,5	0,5	36,3	100
1869	41,6	7,6	16,1	65,3	26,7	7,6	0,4	32,8	100
1870	45,1	6,0	16,1	67,2	25,3	7,1	0,4	32,8	100
1871	47,8	5,1	13,9	66,9	26,8	5,9	0,4	33,1	100
1872	50,3	7,0	13,6	70,9	22,7	5,9	0,5	29,1	100
1873	52,3	5,0	12,2	69,5	23,9	6,1	0,5	30,5	100
1874	52,8	4,7	11,8	69,3	23,9	6,3	0,5	30,7	100
1875	52,0	5,0	12,5	69,5	22,4	7,6	0,5	30,5	100
1876	51,6	5,0	13,7	70,3	21,5	7,6	0,6	29,7	100
1877	49,4	4,7	14,9	69,0	22,6	7,8	0,6	31,0	100
1878	48,9	3,9	15,7	68,3	22,5	8,4	0,6	31,5	100
1879	49,5	3,8	15,7	69,0	22,1	8,2	0,7	31,0	100
1880	49,5	3,9	15,1	68,5	23,0	7,9	0,6	31,5	100
1881	48,8	4,7	14,4	67,9	23,2	8,3	0,6	32,1	100
1882	49,1	4,6	13,6	67,3	24,1	8,0	0,6	32,7	100
1883	49,6	4,7	13,7	68,0	23,1	8,3	0,6	32,0	100
1884	50,9	4,8	13,3	69,0	22,1	8,3	0,6	31,0	100
1885	50,6	4,9	12,8	68,3	22,8	8,2	0,7	31,7	100
1886	52,2	4,0	12,8	69,0	21,5	8,7	0,8	31,0	100
1887	52,7	3,6	13,0	69,3	21,2	8,6	0,9	30,7	100
1888	51,8	4,1	12,6	68,5	22,0	8,6	0,9	31,5	100
1889	51,0	4,9	12,2	68,1	22,7	8,4	0,8	31,9	100
1890	52,8	4,5	11,6	68,9	22,4	7,9	0,8	31,1	100
1891	55,0	4,0	10,9	69,9	21,6	7,8	0,7	30,1	100
1892	55,9	4,4	11,3	71,6	19,7	8,0	0,7	28,4	100
1893	55,3	4,1	11,2	70,6	20,5	8,3	0,6	29,4	100
1894	54,6	4,1	10,7	69,4	21,8	8,2	0,6	30,6	100
1895	54,3	3,2	10,3	67,8	23,1	8,5	0,6	32,2	100
1896	54,2	3,0	9,7	66,9	24,3	8,2	0,6	33,1	100
1897	53,8	2,9	9,6	66,3	25,2	7,9	0,6	33,7	100
1898	53,4	2,6	9,8	65,8	26,1	7,5	0,6	34,2	100
1899	53,8	2,6	9,4	65,8	26,5	7,1	0,6	34,2	100
1900	56,1	2,5	8,8	67,4	25,2	6,8	0,6	32,6	100
1901	60,0	2,3	8,3	70,6	22,2	6,7	0,5	29,4	100
1902	60,5	2,0	8,4	70,9	21,8	6,7	0,6	29,1	100
1903	61,0	1,9	8,3	71,2	21,6	6,6	0,6	28,8	100
1904	57,5	1,6	8,4	67,5	24,3	7,6	0,6	32,5	100
1905	57,3	1,3	8,4	67,0	24,9	7,5	0,6	33,0	100
1906	56,6	1,1	8,2	65,9	25,9	7,7	0,5	34,1	100
1907	57,1	1,0	7,8	65,9	26,2	7,4	0,5	34,1	100
1908	59,9	0,9	7,3	68,1	24,4	7,0	0,5	31,9	100
1909	62,9	0,7	7,1	70,7	22,5	6,4	0,4	29,3	100
1910	63,5	0,8	6,7	71,0	22,2	6,4	0,4	29,0	100
1911	62,9	0,7	6,3	69,9	23,0	6,7	0,4	30,1	100
1912	62,7	0,6	6,3	69,6	23,5	6,5	0,4	30,4	100
1913	63,5	0,5	5,8	69,8	23,5	6,3	0,4	30,2	100
1914	65,5	0,4	5,4	71,3	22,5	5,8	0,4	28,7	100

Źródło: za lata 1852—1874 Stat. BHS; za lata 1875—1914 Stat. OBH.

Zaznaczająca się od lat czterdziestych mniejsza dynamika zmian w liczebności załóg zakładów hutniczych, wyraźna w dobie kryzysu pośredniego 1841 i 1842 roku oraz światowego z 1847 roku, przybrała od połowy XIX wieku charakter trwałej tendencji, powodując przesunięcia w strukturze gałęziowej zatrudnienia⁵.

Między 1852 a 1875 rokiem odsetek pracowników górnictwa wzrósł z 61,8 do 69, 5, a jednocześnie procent zatrudnionych w hutnictwie obniżył się o 7,7 (tabela 8). Zwykły trend dotyczył wyłącznie kopalnictwa węglowego, na które w 1852 roku przypadało 32,1% czynnych zawodowo w przemyśle górniczo-hutniczym, w 1875 roku — 52%. Wskaźnik struktury w górnictwie rud żelaza zmniejszył się z 11,3% do 5%, w górnictwie rud cynku, ołowiu i srebra z 18,4% do 12,5% — mimo przyrostu bezwzględnego. Zniżkowa tendencja wystąpiła głównie w hutnictwie cynkowym, w mniejszym stopniu w hutnictwie żelaza i stali — spadek o 4,4% (z 12% do 7,6%) i o 3,5% (z 25,9% do 22,4%).

Układ taki był wypadkową niekorzystnej sytuacji w przemyśle cynkowym (wyczerpywanie złóż galmanu, dotkliwie odczuwalne u schyłku okresu) i w żelaznym (kryzys 1857 roku plus trudności związane z adaptacją nowych technik i technologii) oraz rosnącego zapotrzebowania na surowce energetyczne — węgiel.

O ile według danych spisu z 1867 roku rolnictwo i leśnictwo zatrudniało jeszcze ponad połowę (54%) czynnych zawodowo w rejencji, o tyle w okresie stopniowego przechodzenia od kapitalizmu wolnokonkurencyjnego do monopolistycznego (1875—1895) i w następnym (wczesny okres panowania kapitału monopolistycznego — lata 1895—1914) nastąpiło odwrócenie proporcji na korzyść II i III działu zatrudnienia.

Grupa zawodowo czynnych w rejencji opolskiej, według spisu z 1882 roku, liczyła 571 103 osoby (tabela 1). Zatrudnieni poza rolnictwem — w przemyśle i w kategorii *Inne* (handel, komunikacja, służba publiczna i domowa, wolne zawody, bez zawodu lub bez podania zawodu) stanowili 49,6% tej liczby⁶. Rozmiary tego wskaźnika kształtował region III, w którym odsetek zatrudnionych w zawodach nierolniczych wynosił 88,1, w tym w przemyśle 65,0 (odpowiedni miernik dla całej rejencji: 32). Jego wartości dla regionów: I, II i IV były następujące: 45,7, 34,0 i 40,1; procent robotników przemysłowych w tym samym porządku: 26,9, 21,5 oraz 22,8.

⁵ Por. A. Obersztyn: *Dynamika i struktura zatrudnienia w przemyśle górniczo-hutniczym rejencji opolskiej (1816–1914). Studium statystyczno-historyczne*. Katowice 1980 (maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Śląski).

⁶ Według obliczeń autora na podstawie danych spisu z 1882 roku ludność utrzymująca się z rolnictwa stanowiła 50,4% czynnych zawodowo. Wskaźnik odbiega od przyjmowanego dotychczas w historiografii (48%), por. *Historia Śląska*. T. 3, cz. 1. Red. S. Michalkiewicz. Wrocław 1970, s. 190–191.

W latach 1882—1895 zatrudnienie we wszystkich działach wzrosło o 107 532 osoby, tj. o 18,8%. Największe tempo przyrostu pracowników przemysłowych ($W_{dl} = 61,1\%$) warunkowało wyraźne przesunięcia w strukturze zawodowej. Tylko w regionie II mniej niż połowa (42%) robotników znalazła zatrudnienie poza rolnictwem, w skali całej rejencji 59%, w regionie I — 50,3%, III — 93,1%, IV — 50,1%. Wartości mierników zatrudnienia w przemyśle w 1895 roku osiągnęły swój maksymalny poziom za cały badany okres (1882—1907) i wynosiły: 43,4% dla rejencji opolskiej, 27,6% w regionie I, 80,6% — w III, 35,1% — w IV, w konsekwencji największego przyrostu robotników w górnictwie i hutnictwie z jednej strony, pozostałych gałęzi przemysłu z drugiej w regionie przemysłowym i rolniczo-przemysłowym (tabele 1, 2). Jednoczesny spadek procentowego udziału kategorii *Inne* w tych regionach oraz obniżenie odsetka ludności rolniczej i wzrost *Innych* w regionie I i II pozwala przypuszczać, że ta kategoria mogła być jedną z pośrednich form wzrostu zatrudnienia w przemyśle. Warianty przejścia mogły być następujące: z kategorii *Inne* powiatów przemysłowych bezpośrednio do przemysłu, z rolnictwa tych powiatów do kategorii *Inne* i stamtąd do przemysłu, z rolnictwa regionów rolniczych do *Innych* w tych regionach i stąd do przemysłu również regionu III, uwzględniając wewnętrzny ruch wędrowny w rejencji jako jedno ze źródeł rekrutacji siły roboczej do przemysłu w III fazie industrializacji.

Przedział lat 1895—1907 charakteryzowała mniejsza niż w poprzednim dynamika zatrudnienia z wyjątkiem kategorii *Inne* (por. wartości W_{dl} w tabeli 1). Relatywnie większe niż w rolnictwie tempo przemian nadało przesunięciom strukturalnym charakter trwałej tendencji rozwojowej. Wartości wskaźnika struktury dla rolnictwa w rejencji opolskiej i jej regionach osiągnęły poziom kolejno: 35,4, 49,5, 55,4, 4,4, 43,7. Większy absolutny i względny przyrost zatrudnienia w pozostałych gałęziach przemysłu (tzn. poza branżą górnictwo-hutniczą) i w kategorii *Inne* w regionie III potwierdzał prawidłowość znaną z innych zagłębi górnictwo-hutniczych: najpierw wzrastała liczba pracowników w przemyśle wiodącym, a następnie w towarzyszących i sektorze usług (modalna kategoria *Inne*: 63 986 w 1907 roku). Rosnąca liczebność załóg w tych gałęziach przemysłu była funkcją rozwoju i koncentracji zatrudnienia w górnictwie i hutnictwie.

Generalnie, trwały trend oraz zróżnicowaną dynamikę analizowanych procesów, tzn. odwracania relacji między rolnictwem a przemysłem i usługami na korzyść tych ostatnich, potwierdzał obliczony wskaźnik zatrudnienia w dziale II i III na 1000 mieszkańców. Jego rozmiary w rejencji opolskiej wynosiły: 122 dla 1875 roku, 127 dla 1882 roku, 172 dla 1895 roku, 209 dla 1907 roku. W zasadzie, abstrahując od różnic w powiatach, w regionach I, II, IV wartości tego parametru były niższe od przeciętnej dla całej rejencji: w regionie III do 1882 roku dwa razy, a w latach następnych o 1,6 raza większe (por. tabele 3—6).

Zmiany w strukturze zawodowej spowodowały przesunięcia w układzie zawodowo czynni — zależni (tabela 1). Między 1882 a 1907 rokiem odsetek zależnych w skali rejencji obniżył się o 4,1 (z 61 do 56,9); do 1895 roku — zaledwie o 0,7. Z wymienionych parametrów należałoby wnioskować, że wzrost aktywności zawodowej ludności rejencji korelował z procesami industrializacji. Obliczone mierniki (wypadkowa proporcji: zawodowo czynni — zależni) czterech regionów wskazują tylko na pewną ogólną tendencję, nie oddają natomiast faktycznego stanu w poszczególnych regionach. Liczebność zależnych obniżała się w całym interwale przede wszystkim w regionach rolniczych: I i II; w okresie 1895—1907 również w IV (rolniczo-przemysłowym) i nieznacznie w III (z 65,3% do 63,4%), gdzie ta grupa ludności była zawsze najliczniejsza. Spadek ludności zależnej w regionie III i IV przypadła więc na przedział, w którym rozwój branży górniczo-hutniczej był mniej dynamiczny niż w innych gałęziach przemysłu. Stosunkowo niższy od przeciętnej dla rejencji opolskiej stopień aktywności w regionie III należy tłumaczyć strukturą zatrudnienia i — w części — poziomem zarobków. Dominacja przemysłu górniczo-hutniczego była tym czynnikiem, który decydował o niższej aktywności zawodowej kobiet. Z reguły bowiem pozostawały one na utrzymaniu mężów. Wynikało to zarówno z tradycji, jak i charakteru rodziny śląskiej⁷. Poza tym na przeszkodzie w zatrudnieniu kobiet w górnictwie i hutnictwie stały warunki pracy i ustawodawstwo socjalne⁸.

Spisy zawodowe umożliwiają specyfikę czynnych zawodowo poza rolnictwem według gałęzi zatrudnienia w rejencji opolskiej, jej regionach i powiatach (tabele 3—7). W latach 1875—1907 zatrudnienie w dziale II i III wzrosło o 2,3 raza (ze 167 514 do 389 910 osób). Jego tempo było zróżnicowane w okresach międzypisowych: najniższe w latach 1875—1882 ($W_{dj} = 8,9\%$, tj. 14 877 osób, przyrost roczny = 1,3%), maksymalne w latach 1882—1895 ($W_{dj} = 161,6\%$, tj. 112 290 osób, przyrost roczny = 4,7%). W całym badanym okresie dominował w zatrudnieniu przemysł górniczo-hutniczy, w którym liczebność załóg zwiększyła się o 68 798 osób, tzn. o 2,1 raza, ale udział w strukturze czynnych w zawodach pozarolniczych spadł z 37,2% w 1875 roku do 33,6% w roku 1907. W obu branżach zasadniczy kierunek przemian ukształtował się już wprawdzie w pierwszym ćwierćwieczu drugiej połowy XIX stulecia, ale w III fazie industrializacji nastąpiły dalsze przesunięcia strukturalne w ich gałęziach i specjalizacjach. Wskaźnik zatrudnienia w górnictwie łącznie w 1882 roku wynosił 67,3%, z czego 49,1% przypadło na kopalnictwo węglowe, 4,6% — na górnictwo rud żelaza, 13,6% — na górnictwo rud cynku, ołowiu i srebra. Jego wartości w tej samej kolejności dla 1895 roku wynosiły: 67,8%, 54,3%, 3,2%, 10,3%, dla 1914 roku: 71,3%, 65,5%, 0,4% i 5,4%.

⁷ Por. *Historia Śląska*. T. 3, cz. 2. Red. S. Michalkiewicz. Wrocław 1985, s. 250—254.

⁸ Por. K. Jonca: *Polityka socjalna Niemiec w przemyśle ciężkim Górnego Śląska, 1871—1914*. Katowice 1966, rozdz. IV.

Między 1882 a 1907 rokiem wszystkie gałęzie hutnictwa obniżyły swój udział w zatrudnieniu. Jeżeli w okresie wyjściowym wskaźnik struktury hutnictwa żelaza i stali równał się 24,1%, to w 1895 roku — 23,1%, w 1914 roku — 22,5%; w hutnictwie cynku, ołowiu i srebra szereg chronologiczny momentów miał wartości: 8,6%, 9,1%, 6,2%. Taki układ strukturalny w branży górniczo-hutniczej wynikał z cyklicznych form zmian oraz koniunkturalnego charakteru załamań w tych gałęziach przemysłu.

Drugą, po kopalnictwie i hutnictwie, najliczniej reprezentowaną była w rejencji opolskiej branża tekstylna-odzieżowa. Do 1882 roku skupiała około 20% ludności przemysłowej, w 1907 roku — już tylko 10%. Od 5% do 13% zatrudnionych poza rolnictwem znajdowało zajęcie w przemyśle spożywczym, budowlanym, mineralnym, metalowym (w tym ostatnim jedynie widoczny trend wzrostowy) oraz w handlu.

W regionie I między 1875 a 1907 rokiem liczebność zawodowo czynnych w przemyśle i usługach wzrosła o 40,2% (z 38 750 do 54 323 osób), jednocześnie wskaźnik udziału regionu w ogóle pracujących poza rolnictwem obniżył się z 23,2% do 13,9% ($W_{s1882} = 23\%$; $W_{s1895} = 17,6\%$). W całym interwale wiodącym w regionie i jego powiatach był przemysł tekstylna-odzieżowy, mimo zmniejszającego się w kolejnych okresach odsetka zatrudnionych. Odpowiednie wskaźniki dla regionu wynosiły: 45,2% — 1875 rok, 33,3% — 1907 rok; w powiatach ich wartości w granicach: 32,6% — niemodliński do 56,9% — prudnicki w 1875 roku oraz 14,5% do 48,7% w tych samych powiatach w 1907 roku. W pozostałych, najliczniej reprezentowanych branżach: mineralnej, metalowej, maszynowej, drzewnej, spożywczej, budowlanej oraz w handlu znajdowało zajęcie od 5% do 13% czynnych w zawodach pozarolniczych. O ile w 1875 roku region I miał najwyższy w skali rejencji opolskiej procent robotników w przemyśle tekstylna-odzieżowym, spożywczym, budowlanym, a także w handlu i innych usługach, to w 1907 roku — jedynie w tekstylna-odzieżowym.

W regionie II w latach 1875—1907 zatrudnienie w II i III dziale zwiększyło się o 98,7%, udział w sumie zawodowo czynnych w tych działach w rejencji obniżył się z 15,5% do 13,2% ($W_{s1882} = 17,2\%$; $W_{s1895} = 15\%$). W badanym okresie region legitymował się najwyższym w rejencji odsetkiem pracowników przemysłu mineralnego, który kształtował się w granicach od 33,7 (1875 rok) do 41,3 (1882 rok), w 1875 roku — również drzewnego (30,9%), w 1882 roku — spożywczego (30,8%), a od 1895 roku — papierniczo-skórzanego (27,8%, w 1907 — 49,6%). Natomiast w regionie najliczniej reprezentowane były branże: tekstylna-odzieżowa — we wszystkich powiatach ($W_{s1875} = 25,2\%$, $W_{s1907} = 11,3\%$), spożywcza ($W_{s1875} = 16,7\%$, $W_{s1907} = 14,6\%$), mineralna ($W_{s1875} = 7\%$, $W_{s1907} = 15,3\%$, szczególnie w powiatach strzeleckim i opolskim), od 1895 roku również budowlana ($W_{s1875} = 18,7\%$, $W_{s1907} = 12,1\%$) oraz handel ($W_{s1875} = 10,3\%$, $W_{s1907} = 11,2\%$).

Region III wyróżniała najwyższa w rejencji opolskiej liczba ludności pracującej w przemyśle i usługach. W 1875 roku wynosiła ona 70 244 osoby, w 1907 — 204 445, tzn. wzrosła prawie trzykrotnie. Warunkowało to dodatnie przesunięcia udziału regionu w tej kategorii ludności w rejencji z 41,9% do 52,0% (odpowiednie wskaźniki dla 1882 i 1895 roku: 40,3% i 46,4). Modalna zatrudnienia w skali rejencji, regionu i poszczególnych powiatów przypadła na branżę górniczo-hutniczą, skupiającą w 1875 roku 84,6% ogółu czynnych w tym przemyśle w rejencji opolskiej i 75,2% w regionie. W kolejnych latach spisowych, tzn. 1882, 1895 i 1907, odpowiednie parametry miały wartości: 89,7% i 66,6%, 85,4% i 60% oraz 85,5% i 54,8%. Mimo ciągłego przyrostu tej grupy zawodowej w powiatach bytomskim i zabrskim (w katowickim spadek w 1882 roku wyrównany po 1895 roku, w tarnogórskim w 1882 i 1907 roku) we wszystkich powiatach jej udział w strukturze aktywnych poza rolnictwem obniżył się między 1875 i 1907 rokiem — w bytomskim z 76,4% do 51,7%; w katowickim z 74,7% do 58,2%, w tarnogórskim z 59,1% do 44,7%; w zabrskim z 80,2% do 59,1%. Jeżeli w 1882 roku region III miał maksymalny w rejencji odsetek zatrudnionych (poza branżą górniczo-hutniczą) jedynie w budownictwie (31,3% przy 4,6% w regionie) oraz w transporcie (50,5% przy 2,1% w regionie), to w następnych latach dominował również w przemyśle metalowym (37,1% — 1895 rok), maszynowym (33,9% — 1895 rok), chemicznym (47,8% — 1895 rok, 53,9% — 1907 rok), w handlu (32,3% — 1895 rok, 43% — 1907 rok) oraz w innych usługach (27,1% — 1895 rok, 29,2% — 1907 rok). W wymienionych branżach w regionie nie pracowało więcej niż 5% ogółu czynnych zawodowo (wyłączając gałąź budowlaną — 11,1% oraz handel — 7,4% w 1907 roku). Przedstawione przesunięcia strukturalne były typowe dla kształtującego się regionu ekonomiczno-geograficznego⁹.

W regionie IV zatrudnienie w zawodach pozarolniczych w latach 1875—1907 zwiększyło się o 2,4 raza (z 32 561 do 79 492 osób), udział w strukturze w rejencji opolskiej wzrósł o 1% (z 19,4% do 20,4%; $W_{sl1882} = 19,5\%$, $W_{sl1895} = 21\%$). Region IV w 1875 roku posiadał największy w rejencji procent pracowników w przemyśle metalowym (27,6), maszynowym (32,3), chemicznym (33,8), poligraficznym (40,8). W 1882 roku ubyla z tego rejestru branża poligraficzna, doszła papierniczo-skórzana (31,6%) oraz drzewna (31,2%). Supremacja w 1895 roku dotyczyła jedynie przemysłu drzewnego (36%) i spożywczego (28,1%), a w 1907 — ponownie metalowego (40,9%), maszynowego (40,9%), poligraficznego (37,3%) oraz spożywczego (30,8%). W zatrudnieniu w regionie dominowało górnictwo i hutnictwo, z wyjątkiem lat 1882—1895, skupiając w 1875, 1882, 1895, 1907 roku kolejno: 25,1%, 8,9%, 20,6%, 22,3% pracowników działu II i III. Wskaźnik udziału poszczególnych

⁹ W drugim etapie III fazy industrializacji ukształtował się Górnośląski Okręg Przemysłowy jako region ekonomiczno-geograficzny, por. A. Fajferek: *Region ekonomiczny i metody analizy regionalnej*. Warszawa 1966.

powiatów w tej branży wahał się w granicach: od 25,2% w 1907 do 43,5% w 1875 roku (pszczyński), od 1,9% w 1882 do 10,0% w 1895 roku (raciborski), od 24,1% w 1895 do 53,0% w 1907 roku (rybnicki), od 8,1% w 1882 do 26,5% w 1875 (toszecko-gliwicki). Powyżej 5% zatrudnionych w regionie przypadało na przemysł metalowy (od 6,9% w 1875 do 12,4% w 1907 roku), maszynowy (od 7,8% w 1907 do 10,3% w 1895 roku), odzieżowy (od 8,5% w 1907 do 20,9% w 1875 roku), drzewny (od 5,1% w 1895 do 6,4% w 1875 roku), budowlany (od 8,6% w 1907 do 16,4% w 1895 roku), spożywczy (od 9,2% w 1895 do 19,7% w 1882 roku) oraz handel (od 7,4% w 1895 do 9,2% w 1907 roku).

Z przeprowadzonych analiz wynika, że w badanym okresie, tj. w latach 1875—1907, nastąpiły istotne przesunięcia w zatrudnieniu w trzech głównych sektorach gospodarczych rejencji opolskiej — rolnictwo utraciło swoją dominującą pozycję na rzecz przemysłu i usług. Dynamika i rozmiary tych zmian strukturalnych, rezultat oddziaływania zespołu czynników egzo- i endogenicznych, były zróżnicowane:

- w zasadniczym układzie: rolnictwo — przemysł — usługi oraz w poszczególnych gałęziach i specjalizacjach II i III działu zatrudnienia;
- przestrzennie (w regionach ekonomicznych oraz w ich powiatach): powiaty przemysłowe, w mniejszym stopniu rolniczo-przemysłowe, z wiodącą branżą górniczo-hutniczą nadały kierunek przemianom w strukturze zatrudnienia w skali makro i nimi stymulowały;
- chronologicznie: maksymalne w latach 1882—1895, relatywnie niższe w okresach: 1895—1907, 1875—1882.

Generalnie, procesy industrializacji implikowały wzrost aktywności ludności rejencji opolskiej — obniżył się odsetek „zależnych”. Ukazane zmiany w strukturze zawodowej korelowały z przeobrażeniami w strukturze społecznej ludności rejencji opolskiej, wyznaczając ich ramy. Cała problematyka stratyfikacji społecznej Górnego Śląska i jej przemian, w tym również kwantytatywnych, w dobie industrializacji — zagadnienie stosunkowo najmniej zbadane, a kryjące wiele ważnych aspektów — wymaga osobnego studium.

Anna Obersztyn

Die quantitative Analyse der Änderungen in der Berufsstruktur im Regierungsbezirk Opole in der dritten Phase der Industrialisierung

Zusammenfassung

Der entwickelte sich Industrialisierungsporzeß implizierte Änderungen in der beruflichen Struktur der Bevölkerung aus dem Regierungsbezirk Opole. Ihre meßbare, beziehungsweise ausführliche Exemplikation in Makroskala ist erst in der dritten Phase der Industrialisierung möglich, also in den Jahren 1875—1914, die über die wesentlichen Verschiebungen in der beruflichen und gesellschaftlichen Stratifikation entschieden haben. Die Grundlage der quantitativen Analyse dieser Wandlungen bilden Berufszählungen aus den Jahren: 1875, 1882, 1895, 1907, veröffentlicht in „Preussische Statistik“ und „Statistik des Deutschen Reiches“.

In den Jahren 1875—1914 veränderten sich die Verhältnisse in der Beschäftigung in drei grundlegenden Wirtschaftssektoren (Landwirtschaft, Industrie, Dienstleistungen). Die Landwirtschaft verlor ihre dominierende Stelle zugunsten der Industrie und Dienstleistungen. Die Entwicklung und Stärke dieser Wandlungen waren unterschiedlich im Regierungsbezirk Opole. Die stimulierende Rolle fiel dem Industriegebiet zu, d.h. Kreisen: Bytom, Katowice, Zabrsk und Tarnowskie Góry.

1980-1-1 1.4 LAM029

Anna Obersztyn

Die quantitative Analyse der Änderungen in der Berufsstruktur im Regierungsbezirk Opole in der dritten Phase der Industrialisierung

Zusammenfassung

Der entwickelte sich Industrialisierungsporzeß implizierte Änderungen in der beruflichen Struktur der Bevölkerung aus dem Regierungsbezirk Opole. Ihre meßbare, beziehungsweise ausführliche Exemplikation in Makroskala ist erst in der dritten Phase der Industrialisierung möglich, also in den Jahren 1875—1914, die über die wesentlichen Verschiebungen in der beruflichen und gesellschaftlichen Stratifikation entschieden haben. Die Grundlage der quantitativen Analyse dieser Wandlungen bilden Berufszählungen aus den Jahren: 1875, 1882, 1895, 1907, veröffentlicht in „Preussische Statistik“ und „Statistik des Deutschen Reiches“.

In den Jahren 1875—1914 veränderten sich die Verhältnisse in der Beschäftigung in drei grundlegenden Wirtschaftssektoren (Landwirtschaft, Industrie, Dienstleistungen). Die Landwirtschaft verlor ihre dominierende Stelle zugunsten der Industrie und Dienstleistungen. Die Entwicklung und Stärke dieser Wandlungen waren unterschiedlich im Regierungsbezirk Opole. Die stimulierende Rolle fiel dem Industriegebiet zu, d.h. Kreisen: Bytom, Katowice, Zabrsk und Tarnowskie Góry.

Bytové podmínky horníků v ostravské průmyslové oblasti od počátku výstavby závodních bytů do roku 1930

TOMÁŠ PAVLICA

Ostravská průmyslová oblast v období od svého vzniku do konce 19. století byla vymezena územím politických okresů Fryštát a Moravská Ostrava v rozsahu k r. 1900 s přičtením tehdy pruských obcí Petřkovice a Ludgeřovice, k roku 1930 soudními okresy Moravská Ostrava, Slezská Ostrava, Bohumín, Fryštát, Hlučín, Klimkovice, Frýdek, Místek, Český Těšín a Jablunkov¹. Průmyslová oblast vznikla na území zcela zemědělském. Základními mezníky pro její vývoj byly rok 1767 (objevení uhlí – vytvoření základních podmínek pro vznik oblasti), rok 1828 (založení Vítkovických železáren – „start“ oblasti), 1843 (zakoupení Vítkovických železáren Rotschildem) a 1847 (do Ostravy byla dovedena železnice Vídeň—Krakov, čímž začalo období bouřlivého rozvoje oblasti).

V preindustriálním období, počátkem 19. století, měla oblast asi 28 000 obyvatel², v r. 1843 zde žilo 34 500 obyvatel³. Drtivá většina obyvatel r. 1843 závisela obživou na zemědělství. Ze 7354 domácností záviselo zcela na zemědělství 5999 domácností (81,6%), na kombinaci zemědělství a průmyslu včetně řemesel 1010 domácností (13,7%), pouze na průmyslu a řemeslech 245 domácností (3,5%), zbytek tvořila inteligence.

Od počátku období bouřlivého růstu prudce stoupal počet obyvatel. V r. 1849 měla oblast 42 687 obyvatel, v r. 1869 — 72 736⁴, z nich 8300 horníků a 2000 pracovníků Vítkovických železáren. V r. 1880 bylo v oblasti 97 522 obyvatel, z nich 16 185 horníků. V r. 1890 — 135 219 obyvatel, z nich 20 187

¹ Kolektiv: *Vymezení Ostravska pro potřeby výzkumu životního prostředí*. Příloha 2. Vydal Ústav pro výzkum rozvoje měst. Ostrava 1972, rozmn., s. 20.

² L. Dokoupil: *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*. „Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě“ 57, 1986, tabulky s. 21—30.

³ T. Pavlica: *Vliv industrializace na zemědělství ostravské průmyslové oblasti za průmyslové revoluce*. In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě“, 76, C-16, 1981, s. 35—58.

⁴ Dle údajů rakouských sčítání lidu.

horníků. V r. 1900 — 222 241 obyvatel, z nich bylo 26 755 horníků a 14 583 zaměstnanců Vítkovických železáren. V roce 1910 zde žilo 288 885 obyvatel, z nich 43 130 horníků a 18 050 zaměstnanců Vítkovických železáren. V r. 1900 zabírala ostravská průmyslová oblast 1,46% celkové plochy Moravy a Slezska, na jejichž území se rozkládala, měla však 7,12% obyvatel obou zemí. Mezi lety 1843 a 1900 se počet obyvatel zvýšil o 554%. Počet obyvatel závislých obživou na průmyslu se zvýšil ze 3,5% na 69,5%, přičemž dalších 9,9% obyvatel záviselo obživou na dopravě, obchodě a peněžnictví. Podíl obyvatel závislých obživou na zemědělství poklesl z 81,6% na 9,8%, v soudním okrese Moravská Ostrava dokonce jen na 5,3%.

Hlavním zdrojem vzrůstu počtu obyvatel byl migrační přírůstek. Přirozený přírůstek byl pasivní, protože mortalita mírně převyšovala natalitu⁵. V dolech Moravské Ostravy pocházelo v období 1828—1848 45% všech horníků z obcí vzdálených od pracoviště do 10 km. V období 1873—1879 poklesl jejich podíl na 18,6%⁶. Ve východní části revíru vydržel místní pracovní trh déle, v období 1828—48 pocházelo z obcí do 10 km od pracoviště 83,9% horníků, i zde však jejich podíl v období 1873—79 poklesl na 69,1%⁷.

V důsledku obrovského přílivu obyvatelstva bylo území oblasti ve druhé polovině 19. století postiženo bytovou krizí⁸. Asi 90% horníků bydlelo v přeplněných a zdravotně závadných bytech. Oblast byla masově postižena tuberkulózou, nemocemi z povolání (rozedma plic, záducha, revmatismus, trachom atd.) a epidemickými chorobami (tyfus, cholera, malárie, úplavice, neštovice atd.). Zdravotní poměry byly tak špatné, že horníci se dožívali průměrného věku 39 let⁹.

Nutnost zajistit si kvalifikované pracovní síly, jejichž zdraví bylo ohrožováno v nevyhovujících bytech, vedla majitele důlních závodů k výstavbě bytů pro zaměstnance. S výstavbou začaly Vítkovické železárny, které již v r. 1831 měly 6 domů pro dělníky a 1 dům pro úředníky¹⁰. V dalších letech

⁵ L. Dokoupil: *Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce. Studie k vývoji Ostravské průmyslové oblasti I.* In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě 1, C-1, 1966, s. 13.

⁶ M. Myška: *Geneze a vnitřní struktura dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy (1828–1879). Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti I.* In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě” 1, C-1, 1966, s. 34.

⁷ T. Pavlica: *Formování hornictva východní části ostravské průmyslové oblasti v období průmyslové revoluce.* In: „Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města”, 7. Ostrava 1974, s. 210–227.

⁸ M. Dohnal: *Zdravotní poměry a otázka alkoholismu v období kapitalistické industrializace Ostravska. Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti I.* In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě” 1, C-1, 1966, s. 79.

⁹ E. Milatová: *Příčiny úmrtí horníků na Slezské Ostravě v letech 1880–1910 jako odraz sociálních poměrů.* Diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě, 1975 (netištěné).

¹⁰ M. Myška: *Založení a počátky Vítkovických železáren (1828–1880).* Ostrava 1960, s. 93.

železářny stavěly byty pro hutníky i pro zaměstnance uhelných dolů, které podnik zakoupil. Vedle obytných domů pro rodiny byly stavěny i ubytovny — tzv. dělnická kasárna — pro dělníky, kteří měli rodiny mimo oblast a potřebovali ubytování pouze přes pracovní týden. V r. 1862 vlastnily železářny 29 dělnických domů a kasáren, v nichž bylo možno ubytovat 9,2% zaměstnanců. V r. 1872 to bylo již 209 domů a kasáren, v r. 1882 — 265 domů, v nichž bylo ubytováno 42,7% zaměstnanců¹¹.

Bydlení v závodních bytech bylo pro zaměstnance výhodné. Za byt se měsíčně platilo 5 zlatých, kdežto nájemné v soukromých domech činilo 8—12 zlatých¹². K bytu patřila zahrádka o rozloze 40—200 m² a hospodářské budovy umožňující chovat drobné hospodářské zvířectvo. Závody také vykupovaly půdu, aby se vyhnuly soudním sporům za její poškození poddolováním nebo jinou průmyslovou činností. Tuto půdu v nevelkých výměrách¹³ (průměrně kolem 800 m²) pronajímaly svým zaměstnancům, takže dělník mohl pěstovat obilí, brambory atd. Pronájem byl velmi levný — ještě v r. 1928 se za ar (100 m²) platilo ročně průměrně 2 Kč¹⁴.

Závodní ubytování bylo ovšem výhodné i pro správu závodu. Šetřilo čas a sílu dělníka, takže jej závod mohl lépe využít. Stavba domu o 4 bytech stála v 60. letech 19. století cca 3—4 tisíce zlatých. Roční nájemné z jednoho bytu činilo 60 zlatých, ze čtyř bytů 240 zlatých, takže dům byl zaplacen asi za 15 let. Jeho životnost byla však počítána na 60 let¹⁵, čistý zisk závodu činil tedy trojnásobek investované částky. Navíc byt, zahrádka i propachtované pole držel dělník jen tak dlouho, dokud byl zaměstnancem (nebo penzistou). Závod měl tedy možnost výrazně olivňovat chování dělníků, bránit jim ve stávkách, členství v odborech a dělnické straně atd. Za zmínku stojí i fakt, že potraviny, které dělník získával prací na poli a chovem drobného zvířectva, umožňovaly závodu snižovat mzdy pod hodnotu reprodukce pracovní síly. Právem se v literatuře hovoří o tzv. Cottagesystemu¹⁶. O rozsahu pomocných dělnických hospodářství svědčí, že v r. 1902 zachytilo sčítání zemědělských závodů v oblasti přes 10 000 vepřů a 8 000 koz chovaných nezemědělci¹⁷, tedy především horníky a hutníky.

Největší bytovou výstavbu ovšem prováděly důlní podniky. Už v r. 1862 bylo v oblasti 114 hornických domů se 413 byty¹⁸. V r. 1882 to byly 772 domy

¹¹ Tamtéž, s. 136.

¹² Tamtéž, s. 137.

¹³ T. Myslivec: *Bytová péče a jiná blahobytná zařízení Ostravsko-karvinského revíru*. In: „Kamenouhelné doly Ostravsko-karvinského revíru“, IV, Ostrava 1929, s. 337.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ M. Dohnal: *Zdravotní poměry...*, c.d., s. 78.

¹⁷ Oesterreichische Statistik, LXXXIII. Band. Ergebnisse der landwirtschaftlichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902, Heft 4, 5, Wien 1908, tabulky.

¹⁸ T. Myslivec: *Bytová péče...*, s. 272.

s 3270 byty, v r. 1910 — 2700 domů a 10 114 bytů (1 byt na 4,3 zaměstnance), v r. 1928 — 4646 domů s 20 359 byty. Většina těchto bytů byla ve zvláštních bytových okrscích, tzv. hornických koloniích. V těchto bytech žilo cca 100 000 lidí, tedy asi čtvrtina všech obyvatel oblasti. V některých obcích to ovšem bylo mnohem vyšší procento. Např. v předválečné Karviné (dnes Karviná II-Doly) z 23 000 obyvatel (1937) žilo v hornických koloniích 19 000 (82,6%)¹⁹. Podobně tomu bylo v Petřvaldu, Orlové, Suché a některých částech dnešní Ostravy.

Postup, rozmístění a rozsah výstavby hornických kolonií ukazuje následující přehled:

Místo	1850—1890	1891—1918	1918—1929	Celkem
Ostrava	29	17	6	51
Orlová	5	19	4	28
Karviná	4	13	7	24
Petřvald	6	6	0	12
Doubrava	1	4	1	6
Suchá	0	4	2	6
Rychvald	0	2	1	3
Stonava	0	2	0	2
Celkem	44	67	21	132

Počet a teritoriální rozmístění kolonií dokumentuje vývoj uhelné těžby. V počátcích industrializace bylo dosahováno největší těžby ve východní části oblasti. Po r. 1848 vedla západní část díky napojení na železnici. Po r. 1870, kdy se i východní část oblasti napojila na železnici, se tato východní část opět dostala na přední místo díky lepším podmínkám těžby.

Z údajů k r. 1928 můžeme zjistit také strukturu bytového fondu²⁰:

Dělnické byty (celkem 17 992):		
Třípokojové	14	0,08%
Dvoupokojové	802	4,5%
Jednopakojové	15937	89,3%
Jen o obytné kuchyni	1169	6,1%
Úřednické byty (celkem 2134):		
Pěti- a vícepokojové	168	7,8%
Čtyřpokojové	153	7,3%
Třípokojové	249	11,6%
Dvoupokojové	1564	73,3%

¹⁹ J. Bílek: *Staré hornické kolonie v OKR (topografie, stav, perspektivy). Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti I.* In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě“ 1, C-1, 1966, s. 127.

²⁰ Tamtéž, s. 128.

V závěru zkoumaného období byly úřednické byty vybaveny ústředním topením, teplou vodou, koupelnami, pokoji pro služku, garážemi, velkými zahradami a skleníky. Dělnické byty byly většinou bez vlastního hygienického vybavení. Jen část jich měla vlastní záchod, zcela nepatrný počet koupelnu. Ve vybavení dělnických bytů se projevoval rozdíl mezi majiteli dolů. Kolonie stavěné moderními kapitalistickými podnikateli, jako byla Bářská a hutní společnost, Severní dráha Ferdinandova nebo Kamenouhelné doly Orlová-Lazy, měly mnohem lepší vybavení, než kolonie budované podnikateli z řad feudální šlechty, jako byli hrabě Larisch-Mönnich v Karviné nebo hrabě Wilczek na Slezské Ostravě.

Moderní urbanistika hodnotí vztah bydliště a pracoviště z hlediska oddělení hygienicky závadné průmyslové výroby od bydliště, doby nutné k cestě do zaměstnání a možnosti pěší docházky. Za ideální vzdálenost bydliště od pracoviště se pokládá 100—1500 m²¹. Při zakládání kolonií se ovšem hledělo pouze na zájem závodu, na plošné možnosti a na co největší blízkost kolonie a pracoviště. Hornické kolonie vybudované před r. 1900 byly nakupeny na malé ploše a většinou do vzdálenosti 75 m od závodu, jen výjimečně ve vzdálenosti 1—1,5 km. Neuvažovalo se, zda bude možno vybudovat kanalizaci, podsklepit budovy, jaká bude prašnost a hlučnost. Dbalo se jen o dlouhodobou rentabilitu kolonie. Proto byly kolonie budovány na tzv. ohradnicích dolů nebo v místech, kde se těžba nepředpokládala. Proti případné destrukci byly domy zajištěny betonovými plotnami pod základy nebo kovovými výztužemi. Po I. světové válce bylo stanoveno, že v oblastech ohrožených těžbou se mohou stavět domy maximálně o 2 poschodích. Výška budov byla omezena na 18 metrů.

Kolonie byly situovány bez ohledu na centra obcí a na občanskou vybavenost. Byly řešeny v několika půdorysných typech, užívaných s malými obměnami v celé oblasti²². Obvykle šlo o areál s pravoúhlou sítí hlavních a vedlejších ulic. Nejstarší kolonie byly prostorově velmi stísněné. Kolonie Mühsam v Orlové, postavená r. 1859, měla na ploše 4 hektary 46 domů, v nichž v r. 1930 bydlelo 690 obyvatel (173 osoby na 1 ha a 57 m² užitné plochy na 1 obyvatele). Stavěly se také kolonie ulicové, rozvinuté podél jedné nebo několika ulic. Po r. 1900 došlo ke zvětšení plochy a zdokonalení interiérů. Po r. 1918 byly již stavěny kolonie moderně řešené a vybavené parky, dětskými hřišti, jeslemi a mateřskými a základními školami.

Před r. 1900 byly stavěny pouze přízemní domy, většinou se 4 byty, každý o obytné kuchyni a komoře. Obytná plocha bytu činila 24 m². Na byt připadalo průměrně 4—6 osob, tedy na 1 osobu 4—6 m². Domy byly nepodsklepené nebo jen částečně podsklepené, bez kanalizace, se „suchým”

²¹ J. Bílek: *Architektonický charakter starých hornických sídel v OKR*. In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě”, 15, C-4, 1969, s. 35.

²² Tamtéž, s. 38.

záchodem mimo byt. Vodovody byly jen v některých koloniích. Domy byly nevhodně orientovány, takže polovina bytů měla okna jen na sever nebo severozápad a tedy zcela postrádala sluneční svit. Po r. 1900 byly stavěny jednopatrové domy s 8 nebo 16 byty, obytná plocha bytu se zvětšila na 44 m² a byla snaha orientovat alespoň jednu místnost každého bytu ke slunci. Kolem roku 1910 se objevily další varianty jednopatrových a dvoupatrových domů. Celkem zjišťujeme v koloniích 10 typů přízemních domů se 4 byty, 1 typ dvoubytový a 2 typy osmibytové. U jednopatrových domů nacházíme 7 typů se 4—8 byty, z toho 2 typy pavlačových domů. Dvoupatrový typ byl jen jeden s 12 byty.

K veřejnému vybavení kolonií patřily společné pekárny, udirny, prádelny a stodoly. Byly stavěny vesměs na okraji kolonií. Po roce 1930 ztrácely tyto budovy postupně svou funkci a byly přestavovány na obytné domy, obchody nebo mateřské školky.

Po I. světové válce byly starší kolonie postupně vylepšovány (vodovody, splachovací záchody, kanalizace). Vzhledem k nouzi o byty bylo pro horníky v oblasti vybudováno v letech 1918—1924 celkem 3660 nových bytů (z toho více než 1000 v Ostravě). To umožnilo zlikvidovat některé nejstarší a nejméně vyhovující kolonie.

Kromě více než 20000 bytů vlastnily důlní závody v r. 1928 také 67 hornických nocleháren-kasáren s 5107 lůžky. V závodních bytech bylo možno ubytovat 75,5% všech úředníků o 43% všech horníků a koksářů. V hornických kasárnách bylo možno ubytovat 12,4% všeho dělnictva²³. Organizovaná dělnická třída si již tehdy na podnikatelích vymohla některá zlepšení svého postavení. Domy a byty byly udržovány na účet závodů. Úředníci měli byty zdarma, dělníci za jednopokojový byt postavený po roce 1920 platili 15 Kč měsíčně, za každý další pokoj 5—8 Kč. Za byty postavené před rokem 1920 se platilo 6—15 Kč podle vybavení. Za byt v soukromém domě (jednopokojový) se tehdy platilo 200—300 Kč. Za elektřinu platili dělníci měsíční paušál 3—6,60 Kč podle počtu žárovek v bytě. Vodné, stočné, odvoz smetí atd. platily rovněž závody.

Důlní závody podporovaly také individuální bytovou výstavbu. Penzijní ústavy jednotlivých těžarstev poskytovaly na stavbu rodinného domku půjčku ve výši 40—50% stavebních nákladů²⁴. Zajímavé je, že hornická stavební družstva, často se objevující v jiných uhelných oblastech, se v naší oblasti neujala.

Pramenné údaje umožňují zjistit rozlohy zahrad a polí. Průměrná rozloha zahrádek v koloniích Moravské Ostravy byla 40—100 m², v ostatních částech oblasti 100—200 m². Úřednické zahrady byly mnohem větší, 250—1000 m². V nových koloniích se plochy zahrádek zvětšily průměrně na 150 m² u dělníků,

²³ T. Myslivec: *Bytová péče...*, s. 287.

²⁴ Tamtéž, s. 305.

300 m² u úředníků a 750 m² u inženýrů. Na zahradách byla pěstována zelenina a brambory, květiny, keře a stromy, hlavně třešeň a hrušen (jabloně na Ostravsku trpí rakovinou z exhalací). Z hospodářských zvířat vedle již zmíněných vepřů a koz chovali horníci v koloniích králíky, slepice, husy a kachny.

Poměrně slušné bylo v r. 1928 ubytování v hornických kasárnách. Byly to většinou moderní budovy, vybavené ústředním topením, koupelnami a splachovacími záchody. V ložnicích byli horníci ubytováni po 6—15 mužích. Za ubytování platil horník cca 1 Kč týdně, závod mu poskytoval měsíčně cca 7 Kč na úklid a stravu²⁵. Součástí kasáren byly jídelny, kde horník platil za snídani 0,90—1,80 Kč, za oběd 2,80—3,80 Kč, za večeři 1,20—1,80 Kč.

V r. 1966²⁶ bylo možno ještě zachytit přesný počet domů ve 121 kolonii (dalších 11 již bylo zbořeno). Tehdy ještě stálo v koloniích 3121 domů, což dává průměr 25,7 domů na 1 kolonii. K největším koloniím patřily Šalamounova v Ostravě 1 (89 domů), Hlubina v Ostravě 1 (75 domů), Jindřichova v Karviné (94 domy) a Pohraniční v Karviné (88 domů). Nejmenší kolonie byly Ocelová v Karviné (2 domy) a Lelkova v Karviné (3 domy). K nejstarším koloniím patřily Jirská v Ostravě-Přivoze (stavba začala před r. 1860), Jaklovec na Slezské Ostravě (rovněž před r. 1860), Úřednické jámy Pokrok v Petřvaldu (1856), Pod Starou mašinou v Orlové (1856), Mexiko v Doubravě (1859) a Mühsam v Orlové (1859). Najnovější byla kolonie Na samotách v Karviné o Jubilejní osada v Kunčičkách (dnes Ostrava), obě postavené v letech 1927—1929. Z kolonií značně vzdálených od závodů je možno jmenovat kolonii Dolu č. VII v Ostravě-Radvanicích (1800 m od těžní věže), Trnkovec tamtéž (1700 m), Novou sušskou kolonii v Dolní Suché (1550 m), kolonii Pod kaplí v Ostravě-Radvanicích (1400 m) a kolonii U kostela v Ostravě-Mariánských Horách (1350 m).

Některé kolonie vybudovali zámožní soukromníci a teprve později je zakoupily závody. Šlo např. o Mokrošovu kolonii v Karviné, Šimíčkovu v Doubravě atd. V centru Ostravy stála i kolonie, která nikdy nepatřila důlnímu závodu. Byl to tzv. Krausovec, kolonie nazvaná podle stavebníka a majitele, bohatého ostravského stavitele Josefa Krause²⁷. Kolonie byla postavena krátce po r. 1870. Měla 16 přízemních domů se 49 byty mezi dnešními ulicemi Revoluční, Dimitrovova, Mlýnská a Husovým parkem. Byla stejně minimálně vybavená jako hornické kolonie, zahrádky pro nedostatek místa nebyly vůbec. V r. 1890 zde ve 103 domácnostech žilo 563 obyvatel (5,5 osob na 1 byt), do r. 1900 stoupl počet obyvatel na 609 (5,9 na 1 byt). Kolonie

²⁵ Tamtéž, s. 475.

²⁶ J. Bílek: *Staré hornické kolonie...*, c.d.

²⁷ M. Bilová, L. Dokoupil, I. Krulíková: *Obyvatelstvo dělnické kolonie Krausovec v Moravské Ostravě*. In: „Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města”, 11, Ostrava 1981, s. 285—286 a 298.

byla likvidována před r. 1910 a nahrazena moderní zástavbou. Krausovec ovšem nebyl typicky hornickou kolonií. Byl vybudován pro zisk z ubytování osob různých povolání. Jestliže v té době v hornických koloniích byla asi 1/3 obyvatel ekonomicky aktivní²⁸ a 2/3 neaktivní, pak v Krausovci bylo ekonomicky aktivních téměř 50% obyvatel. Rodin horníků a koksářů zde žilo v r. 1900 — 16,1%, hutníků 13,8%, řemeslníků 18,6%. Ostatní patřili k jiným odvětvím²⁹.

Výstavba hornických kolonií odstranila ve 2. polovině 19. století nejhorší důsledky bytové krize a poskytla ubytování postupně až 100 000 osob. Umožnila tím bouřlivou migraci, obrovský růst uhelné těžby a tím i bouřlivý rozvoj oblasti. To bylo jejich kladné působení. Na druhé straně kolonie vytvořily velmi nízký standart bydlení, který přetrval v oblasti dlouho do 20. století. Vytvářely také závislost dělníků na závodech a bránily tak jejich uvědomění a organizaci.

Tomáš Pavlica

Die Lebensbedingungen der Bergmänner im Industriegebiet Ostrava bis zum 1930

Zusammenfassung

Die Bevölkerung im Industriebezirk Ostrava wuchs in den Jahren 1823—1900 über 554%, hauptsächlich wegen der Immigration. Diese Zunahme wurde durch die Wohnungskrise verursacht. Um ihr abzuhelpen, bauten die Hütten und Gruben in Vitkovice, an ihren Rändern, sog. Kolonien für ihre Arbeiter. Im größten Schwung kam der Bau der Häuser für Bergarbeiter. In den Jahren 1850—1928 wurden 132 Kolonien aufgebaut, und in ihnen 17 992 Arbeitshäuser und 2134 Amtshäuser. Es wohnten in ihnen ungefähr 130 Tausend Personen. Obwohl die Wohnungen klein und ungenügend ausgestattet waren, wiesen Bergmänner große Interesse an sie, wegen der niedrigeren Miete als in den privaten Häuser. Sie basäßen außerdem die kleinen Gärtchen und Räume für die Tierzucht. Gleichzeitig erlaubte eine solche Sachlage den Besitzern die Bergmänner in Gehorsam zu halten; man drohte, daß Arbeitsverlust den Wohnungsverlust bedeuten wird.

²⁸ Tamtéž, s. 297.

²⁹ Tamtéž.

Význam studia výskytu, vývoje a činnosti spolků pro poznání dějin průmyslového Ostravska za kapitalismu

JIŘÍ PACLÍK

Spolu s již zesnulým ing. Oldřichem Prudlem jsem byl pověřen zpracováním části textu XII. svazku *Historického místopisu Moravy a Slezska v letech 1848–1960*¹, která má zahrnout ostravskou průmyslovou oblast (dále OPO), konkrétně území statutárního města Ostravy a správního okresu Fryštát podle stavu začátkem r. 1948². I když regionální výzkum Ostravska již značně pokročil, přináší tento úkol značné heuristické nároky i metodické problémy³. Při excerpici jsem se rozhodl věnovat hned v první fázi pozornost spolkům a to z několika důvodů. Ve schématu *Historického místopisu Moravy...* je jim přisuzován značný význam⁴, znalost jejich výskytu a činnosti je užitečná při zpracovávání řady dalších pasáží *Historického místopisu Moravy...* a navíc ke zjišťování základních údajů o spolcích se sídlem v obcích západní a zčásti i střední části OPO existují výborné tištěné prameny⁵ v podobě katalogů spolkových spisů fondu Policejního ředitelství w Moravské Ostravě (dále PŘMO) uloženého v Státním oblastním archivu v Opavě.

¹ Péči střediska regionálních dějin Univerzity Palackého v Olomouci až dosud vyšlo *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Úvodní svazek. Svazky I—X. Ostrava, Profil, 1967—1986.

² Podle publikace *Seznam obcí v Zemi moravkoslezské podle stavu z počátku roku 1848*. Praha SÚS 1948, s. 5—6, 13—14 a 43.

³ Místopis vstoupí XII. svazkem poprvé na území historického Slezska a poprvé bude zpracováváno území průmyslové oblasti zonálního typu, vyznačující se velmi složitou národnostní strukturou obyvatelstva a pokročilou urbanizací svérázného charakteru. Klasické zemědělské obce, na kvantitu informací v Místopise vzhledem ke svému jednoznačnému ekonomickému zaměření a prosté profesní a sociální struktuře obyvatelstva nenáročné, v revíru téměř vymizely.

⁴ Výslovně je třeba uvádět všechny spolky kromě podružných (veteránských, okrašlovacích), i když ne s úplným názvem, někdy souhrnně a jen s datem založení nebo první zmínky v pramenech. Viz např. *Historický místopis Moravy...* Svazek X. Ostrava Profil 1986, s. 11—16.

⁵ Text *Historického místopisu Moravy...* má být založen zejména na tištěných pramenech.

Spisy spolkového referátu PŘMO jsou dnes až na zanedbatelné výjimky zmanipulovány do dvou velkých celků, zčásti ve složkách spolků podle čísel spolkového rejstříku a zčásti chronologicky podle jednacích čísel. Tomu odpovídá katalogizace. Katalog S. Drkala zachycuje první celek spisů, obsahující v zásadě pro období do r. 1911 a pro r. 1914 veškeré dochované písemnosti spolků a pro zbývající léta až do r. 1948 jen některé, přímo související se spolkovou evidencí, ne již např. písemnosti týkající se policejního dohledu nad spolkovou činností⁶. Ty byly spolu s dalšími spisy, např. o dohledu nad činností politických stran a dalších organizací, o zvolených funkcionářích spolků, katalogizovány J. Orlíkem a kolektivem jako tzv. relace ze schůzí⁷.

Oba spiskové celky se doplňují a badatel sledující vývoj i po r. 1910 musí přihlédnout k oběma katalogům. Od studia poněkud odrazuje stručnost vědeckého aparátu Drkalova katalogu⁸, zdá se mi však, že zejména „relace ze schůzí“ nejsou při studiu dějin spolků doceněovány, zatímco jejich klíčový význam pro výzkum dělnického hnutí je dobře znám.

V našem Kabinetě pro dějiny závodů, institucí a škol při katedře historie Pedagogické fakulty v Ostravě se již podařilo rozepsat na kartoteční lístky základní údaje o spolcích podle všech 4023 záznamů Drkalova katalogu. Na základě Orlíkova katalogu byly zatím doplněny lístky spolků v M. Ostravě (v tomto příspěvku tak vždy označuji město v hranicích před r. 1924, respektive pozdější městskou čtvrt') a z fondu byly excerpovány údaje z vybraných spisů obsahujících seznamy spolků v obvodě PŘMO k určitému datu. Práce na doplňování kartotéky pokračují a již proto je tuto moji zprávu třeba považovat za předběžnou.

Vzhledem k velkému rozsahu shromážděných informací i vzhledem k častým změnám obvodu PŘMO (spojených zpravidla s předáváním spisů existujících spolků) jsem se rozhodl omezit v ní konkrétní odkazy a příklady jen na spolky v 19 bývalých obcích ležících na západě OPO, prostorově na sebe navazujících a shodou okolností dnes tvořících součást města Ostravy. Jedině ty totiž patřily k obvodu PŘMO od zřízení jeho předchůdce — poli-

⁶ S. Drkal: *PŘMO. II. Spolkové oddělení 1862—1948. Katalog. Inventáře a katalogy Státního archívu v Opavě, Č. 5. Opava 1956. Rozmnoženo cyklostilem. VII+459 s.*

⁷ J. Orlík: a kol.: *PŘMO. III. Relace ze schůzí 1912—1944. Katalog. Inventáře a katalogy Státního archívu v Opavě, Č. 8. Díl 1—3. Opava 1959—1960. Rozmnoženo. 1588 (díly 1 a 2 stránkovány průběžně) +467 s.*

⁸ Pokus o vyhledání konkrétního spolku na základě rejstříků přináší v Drkalově katalogu zpravidla začnou časovou ztrátu. Čísla jednotek uložení (kartonů) z něj můžeme zjistit jen na základě čísel spolkového rejstříku uváděných v textu katalogizačních záznamů, nikoli na základě katalogizačních (pořadových) čísel. V Orlíkově katalogu je vyhledávání velmi usnadněno podrobným kombinovaným (místně-věcným) rejstříkem. Je však třeba vědět, že spisy týkající se celého obvodu PŘMO (např. hlášení se seznamy spolků podávaná jiným úřadům) je nutno hledat pod heslem Ostrava — Moravská Ostrava.

cejního komisariátu v Moravské Ostravě v r. 1894 až do zrušení PŘMO v r. 1945⁹ a mají ve fondu PŘMO zachovány spisy svých spolků více méně kompletně, odmyslíme-li si relativně malý počet nejstarších spolků zrušených před r. 1894¹⁰ a náhodná deperdita¹¹.

Z 19 vybraných obcí leželo 11 na Moravě a 8 ve Slezsku. Severněji položených 5 moravských a 7 slezských obcí můžeme nejpozději od 80. let 19. století zařadit do jádra, respektive zóny výroby OPO jako průmyslové obce. Patří mezi ně město Moravská Ostrava, další moravské obce: Vítkovice (město od r. 1908), Přívoz (město od r. 1900), Zábřeh nad Odrou a Mariánské Hory (město od r. 1907) a ve Slezsku Slezská (dříve Polská) Ostrava (město od r. 1920), Radvanice, Hrušov, Michálkovice, Kunčičky, Muglinov a Heřmanice¹².

Zbýlých 6 moravských obcí (na západním okraji OPO Nová Ves a na jihu Hrabová, Hrabůvka, Stará Bělá, Nová Bělá a Výškovice) a s nimi i Kunčice nad Ostravicí ležící ve Slezsku patří sice k užší OPO, ale do zóny rekrutace pracovních sil, zejména pro blízké doly a Vítkovické železářny¹³. Nadále budou tyto obce označovány jako „okrajové“.

Moravské obce v zóně výroby měly po celé zkoumané období největší průměrnou velikost, slezské obce za nimi následovaly se značným odstupem a okrajové moravské obce byly opět v průměru značně menší; obdobně klesala od severozápadu k jihu vybrané oblasti i hustota obyvatelstva. Všechny ostatní

⁹ Východněji ležící obce Horní (Polská) Lutyně, Orlová, Petřvald, Poruba, Rychvald a Záblatí patřily k obvodu PŘMO od r. 1894 do října 1938. Spisy spolků se sídlem v těchto obcích však nebyly v r. 1938 z registratury PŘMO vyjmuty. Obec Vratimov patřila k obvodu PŘMO od r. 1894 do r. 1943, Karviná s šesti okolními obcemi od téhož roku do r. 1936, další obce na Bohumínsku a Fryštátsku od r. 1922 do r. 1936 nebo 1938 a několik obcí při levém břehu Odry z Hlučínska a Klimkovicka ještě kratší dobu před říjnem 1938. S. Drkal: *PŘMO. II. Spolkové oddělení...*, s. I—IV.

¹⁰ Ve spolkovém rejstříku PŘMO byly vždy vedeny jen existující spolky. Jen spisy takových spolků byly přebírány při vzniku úřadu v r. 1894 a při pozdějších úpravách jeho obvodu. Obdobně jen spisy existujících spolků se předávaly jiným úřadům. Zrušené spolky byly z evidence vyjímány, ale jejich spisy se v registratuře nadále ukládaly a ve fondu se dochovaly. Údaje o spolcích zrušených před r. 1894 jsem se do kartotéky snažil doplnit z literatury a příruček.

¹¹ O dobré dochovanosti spisů spolkové evidence zachycených v Drkalově katalogu svědčí skutečnost, že v katalogu chybějí spisy spolků jen u 279 čísel rejstříku z 2446. Protože pod tímž číslem rejstříku bylo postupně evidováno více spolků (průměrně 1,86), můžeme konstatovat, že chybějí spisy přibližně 520 spolků, zatímco 4023 spisů se zachovalo. Tyto ztráty lze z největší části zdůvodnit extradicemi v letech 1936 a 1943, kdy se jiným úřadům předávaly spisy existujících spolků z 19 obcí, z nichž některé byly značně významné (např. Fryštát, Karviná a Vratimov).

¹² Vybrané obce uvádím v každé skupině v pořadí podle jejich významu a s přihlédnutím k počtu obyvatel v r. 1930.

¹³ K zónám výroby a zónám vlivu výroby v průmyslových oblastech viz např. J. Matějček: *K hospodářskému vývoji uhelných a železářských oblastí v českých zemích za kapitalismu*. „Slezský sborník“ 1979, 77, s. 49—55.

obce předčila Moravská Ostrava jako nesporné centrum celé OPO. Většina ostatních obcí, které jsem vybral, k ní byla připojena buď v r. 1924 nebo 1941, zbylé později.

Naznačené rozdily ve významu a charakteru vybraných obcí se promítaly i v počtu a struktuře spolků, které v nich měly sídlo.

Připomeňme ještě, že vybraná oblast patřila před industrializací (na rozdíl od východní části OPO) k území osídlenému převážně českým obyvatelstvem, že v ní v průběhu půlstoletí před r. 1914 souběžně probíhala rozsáhlá imigrace Poláků a Židů z Haliče i neúprosná germanizace slovanského obyvatelstva, usnadněná jeho ekonomickou závislostí na německých velkopodnikatelích a u imigrantů též nesžitostí s novým prostředím¹⁴, a že po dvacetiletém trvání buržoazní ČSR se zdejší obce (opět na rozdíl od východní části OPO) staly součástí tzv. protektorátu. Revoluční jádro dělnické třídy se rekrutovalo především z ryze hornického prostředí slezských obcí, zatímco v průmyslových závodech na moravské straně, kde dominovalo hutnictví železa a těžké strojírenství, se vlivem větší kvalifikační a mzdové diferenciaci dělnictva i vzhledem k většímu sepětí značné jeho části se zemědělskou malovýrobou udržovaly silné tendence k reformismu.

Ve vybraných 19 obcích bylo zatím možno zjistit zhruba 2450 spolků, z nich více než 1850 v moravských obcích (z toho v Moravské Ostravě zhruba 1020) a asi 600 ve slezských. Saмотné množství spolků nám mnoho neřekne, protože často záviselo na momentálních náhodných okolnostech, zda byl určitý spolek jen např. přejmenován nebo nahrazen novým. Nemáme ani možnost kvalifikovaného srovnání s jinou oblastí na základě excerptce obdobných pramenů.

Předpokládejme, že po vytvoření určité základní sítě spolků v jednotlivých obcích by měl s dalším rozvojem obce počet spolků stoupat, avšak za normálních okolností pomaleji či dokonce značně pomaleji než počet obyvatelstva obce. Rozdíl v celkovém množství zjištěných spolků v dané historické etapě u nesterjně velikých obcí by pak měl být menší než průměrný rozdíl v počtu obyvatel těchto obcí. V obcích vybrané oblasti nacházíme odlišnosti od tohoto abstraktního modelu v takové míře, že si vyžadují zdůvodnění.

Tak v Moravské Ostravě byl ve srovnání s dalšími velkými obcemi, případně městy, zjištěn daleko větší počet spolků, než bylo možno očekávat (čtyři až pětkrát vyšší než ve Vítkovicích, Přívozu a Slezské Ostravě, relativně daleko vyšší ve srovnání s dalšími lokalitami). Počet spolků zjištěný ve Vítkovicích, Přívozu a Slezské Ostravě byl opět proti předpokladům značně vyšší. V moravských průmyslových obcích bylo celkově nalezeno spolků

¹⁴ B. Pitronová: *Vývoj národnostní struktury obyvatel Ostravska v období kapitalistické industrializace (do r. 1914)*. „Slezský sborník“ 1974, 72, s. 17—38. Na s. 33 je zde otištěna mapa správní organizace OPO v r. 1910, v níž jsou (s výjimkou Kunčic nad Ostravicí, které leží jižně od Kunčiček) zakresleny i katastry obcí na vybraném zkoumaném území.

relativně značně více než ve slezských obcích. Okrajové moravské obce vykázaly absolutně nejmenší počty zjištěných spolků (od 11 do 37), což znamenalo jen malý rozdíl proti situaci ve slezských Kunčičkách a „okrajových“ Kunčičích nad Ostravicí, ale nepředvídaně velký rozdíl ve srovnání s moravskými průmyslovými obcemi, kde např. v Zábřehu nad Odrou bylo zjištěno 107 spolků, v Mariánských Horách 115 a v ostatních obcích značně více spolků. Z obcí v zóně výroby měl jen Muglinov velmi málo spolků (28), ten však měl při umístění v revíru vysloveně charakter shluku hornických kolonií bez důlních závodů na svém katastru.

Lze soudit, že relativně vysoký počet spolků v průmyslových obcích vybrané oblasti způsobila bouřlivá industrializace, která vedla ke zkomplikování dříve dosti jednoduché sociální struktury obyvatelstva, k vyhocení sociálních, národnostních a politických rozporů a k celkovému rozvoji a rozkošatění veřejného života. Na moravské straně byl spolkový život živější než ve Slezsku zřejmě vzhledem k již vzpomínané složitější odvětvové výrobní struktuře, k vyššímu stupni urbanizace a v neposlední míře i vzhledem k složitější národnostní struktuře obyvatelstva a k většímu rozsahu národnostních bojů. Počet spolků závisel též na míře střediskovosti obcí. Střediskovost Moravské Ostravy byla značně vyšší než Slezské Ostravy, která byla rovněž správním centrem a do r. 1918 využívala i své centrální polohy ve Slezsku. Střediskovost dalších obcí ve vybrané oblasti byla (soudě podle výskytu spolkových centrál na jejich území) minimální.

Z podkladů lze snadno zjistit, že naprostá většina spolků v praxi široce překračovala svůj hlavní či původní účel, často avizovaný v názvu spolku. Nejruznější spolky měly zájem rozvíjet společenskou a kulturní činnost, která byla pro členstvo atraktivní a smelovala je. Proto se studium života širokých vrstev za kapitalismu nemůže při heuristice ve spolkových materiálech omezit jen na spisy ryzích zábavních a ochotnických spolků. Zdá se, že často spolek s ideově-politickými ambicemi a cíli „degradoval“ na „pouhý“ zábavní spolek. U pokrokově orientovaných spolků to jistě můžeme mít za politováníhodné, nelze však neocenit alespoň tehdejší družnost prostých lidí, která jim pomáhala překonávat těžké životní podmínky. Rozvoj běžné spolkové činnosti umožňovaly hospody svými sály i upravenými zahradami a dvory. Jejich vysoký počet nemůžeme považovat jen za doklad dobového alkoholismu. V zábavní činnosti spolků můžeme sledovat i jisté módní trendy, třeba dobovou oblibu místních loterií, výletů do přírody nebo tamburašských koncertů.

Až do počátku 90. let minulého století bylo na vybraném území jen málo spolků, v Moravské Ostravě zhruba 20, poněkud méně ve Vítkovicích a Přívoze, jinde se vyskytovaly ojedinele. Není náhodou, že intenzita spolkového života se prudce zvýšila právě v 90. letech, kdy mezi dělnictvem pevně zakotvily marxistické ideje a prudce se zvýšila jeho organizovanost a bojeschopnost.

Jako jinde byl vývojově nejstarším typem spolku na Ostravsku samostatný místní spolek, snažící se případně rozšířit svou působnost i na sousední obce. Brzy však začaly natrvalo mezi spolky převažovat místní odbočky, mající centrály stále častěji mimo Ostravsko. Tento zákonitý trend k upevnění vertikální organizace lze pozorovat u spolků právě jako u politických stran, které samy koncem století vznikaly integrací místních a obvodových politických spolků.

Spolkové spisy nám zpravidla neposkytnou dostatečné informace o počtu a skutečné aktivitě členů. Růst počtu odboček určitého ústředního spolku tedy může, ale také nemusí svědčit o významu takového spolku, tj. určitého hnutí v oblasti. Při hodnocení musíme být v těchto případech velmi opatrní. Řada evidovaných spolků mohla dlouhodobě jen živořit a některé se vůbec neustavily, i když úřady neměly námitek. Na druhé straně soudím, že význam určitého odborového hnutí v oblasti je možno většinou rozpoznat na základě hloubky, jaké dosáhla jeho vnitřní proorganizovanost, prakticky tedy podle počtu místních a po r. 1918 zejména závodních odboček. Platí to ovšem jen v období do r. 1939 a s přihlédnutím k určitým specifickým rysům vlastním jednotlivým odborovým proudům.

Relativně velký počet odborových spolků je právě nejcharakterističtějším znakem struktury spolků na Ostravsku vůbec. Zjistil jsem jich více než 740, tj. více než 30% úhrnu. V Moravské Ostravě jich bylo (vedle oblastních odborových centrál, které nepodléhaly spolkové evidenci) cca 420, ve Slezské Ostravě a v Přívoze zhruba po osmdesáti, ve Vítkovicích cca 75 atd. Nejméně jich bylo především v „okrajových“ obcích: v Hrabůvce a Hrabové po 7, v Heřmanicích a ve Staré Bělé po 5, v Nové Vsi a ve Výškovicích po jednom, v Nové Bělé nebyl zjištěn žádný. V Muglinově bylo 6 odborových spolků, ovšem tam (právě tak jako v Hrabůvce a Hrabové) i tak představovaly zhruba pětinu všech místních spolků. Místní organizace vytvářely ve větším počtu jen velké odborové centrály a to pro zaměstnance těch odvětví, které na Ostravsku tvořily tzv. výrobní specializaci průmyslové oblasti, a jen nemnoha významných odvětví dalších. Jen v Moravské Ostravě mohl prakticky každý zaměstnanec nalézt pro sebe odborový spolek vhodný jak z hlediska odvětvového tak i politického, pochopitelně až v době plného rozvoje odborového života za buržoazní republiky. Spolků místních po r. 1918 rychle v nejrozšířenějších průmyslových odvětvích ubývalo a nahrazovaly je spolky závodní (lépe řečeno spolky orientující se již podle svých názvů na zaměstnance nebo na určité kategorie zaměstnanců určitého závodu); proto se zřejmě odborový život v okrajových obcích a obecně v obcích bez průmyslu příliš nerozvinul.

Především pro odborové spolky platí ve velké míře dvě teze, které lze podle mého názoru odvodit ze zkoumání spolkového života na Ostravsku za kapitalismu. První z nich můžeme formulovat tak, že po každém politickém

převratě, konkrétně tedy po r. 1918 a po událostech let 1938—1939, masa spolků zaniká a je dříve či později nahrazena spolky novými. Platí to i pro řadu spolků se zdánlivě ryze odborným nebo zájmovým charakterem, stejně jako pro spolky zcela nevýznamné (jako by nové podmínky u prvních odkryly jejich politický základ a u druhých jejich zbytečnost). Za tzv. protektorátu je ovšem „nových“ spolků daleko méně, protože z vůle okupantů byly neněmecké spolky téměř úplně likvidovány a spolková činnost obecně pronikavě okleštěna.

Za druhé lze konstatovat, že (až na výjimky představované např. komunistickými odbory za buržoazní ČSR) měla spolková organizace na Ostravsku stále větší tendenci štěpit se podle národností. Tento trend byl všeobecný, i když se projevoval více u spolků politických a zejména pak kulturních a školských, méně u spolků okrajového významu. Nacionální či šovinistické spolky tvořily na Ostravsku vždy výraznou skupinu. Za Rakouska-Uherska je obtížné rozlišit německé spolky od spolků s internacionálním členstvem majících jen německý úřední název a nátěr. V mnoha případech se skutečný charakter takového spolku projeví až po zjištění jeho osudů po r. 1918, kdy se mnoho německých spolků rozešlo, zatímco jiné, dosud s německými názvy, manifestovaly německo-české či ještě pestřejší složení svého členstva (nebo dokonce svou českost) právě formální změnou názvu spolku. Tehdy ovšem i některé ryze německé, polské nebo židovské spolky přidávaly ke svému názvu český překlad, zřejmě však vždy až za původní název.

Na základě spolkových materiálů můžeme velmi dobře sledovat měnící se význam a postavení národnostních menšin na Ostravsku. Vyplyvá z nich např., že spolkový život Němců nebyl po vzniku ČSR nijak vážně dotčen, i když došlo k změnám spolkové struktury. Stále relativně značný počet a význam židovských spolků (v letech 1923—1941 měl např. v Moravské Ostravě sídlo i Ústřední svaz sionistický pro ČSR) signalizuje početnost, majetnost i výlučnost této menšiny v průmyslových obcích Ostravska od doby migrací z Haliče až do r. 1939. Vzдор germanizaci a postupné asimilaci byla i na západě OPO značně silná a organizovaná i polská menšina, alespoň v období do r. 1918; později spolkový život slábne, ale zůstávají spolky základního významu¹⁵.

¹⁵ Jediný ryze polský odborový spolek v oblasti — Stowarzyszenie Polskich Robotników i Robotnic Siła — měl před r. 1918 centrálu v Těšíně. Po válce se na území ČSR přetvořil ve Stowarzyszenie Robotnicze Oświatowo-Gimnastyczne se sídlem ve Fryštátě. Podle podkladů z fondu PŘMO měl odbočky v Moravské Ostravě v letech 1913—1938, v Přívoze 1901(!)—1934, v Michálkovicích 1908—1928, v Muglinově 1910—1921, ve Slezské Ostravě 1909—1939 a v Radvanicích 1912—1923, po válce existovala ještě i odbočka v Hrušově v letech 1921—1939 (srovnání s monografií J. Pilcha založenou na jiných pramenech jsem neprováděl — viz J. Pilch: *Z dziejów robotniczego stowarzyszenia kulturalno-oświatowego „Siła” na Śląsku Cieszyńskim 1908—1939*. Opole IŚ 1987, 130 s.). Důsledně národnostně rozčleněné byly podpůrné školské spolky, z nichž nejstarší německý je doložen v Moravské Ostravě v r. 1878, český tamtéž v r. 1883. Odbočky (koła) Towarzystwa Szkoły Ludowej existovaly ve Vítkovicích od r. 1905, v Přívoze od r. 1906 a v Mariánských Horách od r. 1907, ve Slezsku ve Slezské (Polské) Ostravě již od r. 1903 a pak už jen v Heřmanicích od r. 1912. Doplňovaly je odbočky (koła) Macierzy Szkolnej ve Slezské

Význam studia spolkových materiálů pro regionální dějiny je zřejmý již z pouhého výčtu základních skupin spolků tak, jak se na základě excerpce zformovaly v pořízené kartotéce. Je třeba uvést spolky stranicko-politické (samotné politické strany spolkové evidenci nepodléhaly), národně uvědomovací a nacionální (vedle menšího počtu spolků krajanských a pro rozvíjení mezinárodních vztahů), odborové (s převahou spolků organizovaných podle odvětvové specifikace), veřejně prospěšné (zejména hasičské, zdravotnické a okrašlovací, z nichž poslední nelze dnes již podceňovat, neboť přední z nich představují počátky ekologické péče v průmyslovém prostředí nebo alespoň signalizují zájem veřejnosti o okolní životní prostředí), podpůrné a právně ochranné, vzdělávací a osvětové, umělecké (amatérů i profesionálů), hospodářské a politickohospodářské, zájmové (včetně zábavních), náboženské, filozofické a ateistické a konečně tělovýchovné, sportovní a branné. Zasloužily by si monografickou pozornost v daleko větší míře než se jim jí zatím (v publikacích a příspěvcích např. o nejstarších hornických odborech, střeleckém spolku v Moravské Ostravě, některých hasičských sborech apod.) dostalo. Spolkové materiály nabízejí důležité informace i k biografii významných osobností působících v regionu a mohou leccos poskytnout i k osvětlení řady širších důležitých témat, pro badatele někdy zcela neočekávaně.

Jiří Paclík

Die Bedeutung der Untersuchungen über Erscheinen, Entwicklung und Tätigkeit der Gesellschaften für die Geschichte des Industriebezirks Ostrava in der Zeit des Kapitalismus

Zusammenfassung

Der Autor stellt auf Grund der archivalischen Berichten der Polizeidirektion in Moravská Ostrava die Informationen über Gesellschaften der neunzehn ehemaligen Gemeinden in Morava und Schlesien, die heute ein Teil der Stadt Ostrava sind, dar. Er stellt beziehungsweise große Zahl der Gesellschaften in den Industriegemeinden im Unterschied zu den umgebenen den Industriebezirk, größere Zahl in Morava als in Schlesien, ungenügende Konzentration aller Gemeinde — mit Ausnahme Moravská Ostrava und gewissermaßen Slezská Ostrava, Streben der meisten Gesellschaften, ohne Rücksicht auf ihr grundlegendes Ziel, nach Entwicklung der breiten gesellschaftlichen Tätigkeit, ihre massenhafte Vergrößerung seit Anfang der neunziger Jahre, gründliche Umgestaltung nach jedem politischen Umsturz, große Zahl der Gesellschaftsabteilungen, fortschreitende Stabilität der Organisation und Nationalprofilieren.

Ostravě, Hrušově a Michálkovicích od r. 1908 a v Radvanicích od r. 1911. I Towarzystwo Domu Polskiego v Moravské Ostravě založené v r. 1889 podporovalo významně polské školství. Mezi válkami bylo v Moravské Ostravě ústředí spolku Polski Związek Szkolny s odbočkami (kola) v Přívoze a Vitkovicích (1920—1939). Ve slezských obcích pokračovalo po 1. světové válce v činnosti „kolo” Macierzy Szkolnej ve Slezské Ostravě (rovněž do r. 1939). Pro zajímavost uvedu ještě základní údaje o některých dalších významnějších polských spolcích na sledovaném území. Czytelnia existovala v Moravské Ostravě v letech 1894—1914, v Hrušově 1902—1909 a v Michálkovicích 1892—1921. V letech 1906—1932 byl činný Polský obchodní a řemeslnický spolek pro Moravskou Ostravu a okolí, zanesený ve spisech PŘMO pod německým názvem. Polský Sokol nalezneme v Michálkovicích v letech 1903—1919, ve Slezské Ostravě 1909—1921 a v Hrušově 1911—1921.

K problematice národnostního vývoje a formování buržoazních politických stran v ostravské průmyslové oblasti koncem minulého a počátkem 20. století

MILOŇ DOHNAL

Změny, které přinesla industrializace Ostravska v sociální profesní a národnostní struktuře, daly podněty k třídním a národnostním rozporům, které se odrazily v politickém vývoji ostravské průmyslové oblasti, poutající kolem 19. století stále větší pozornost politických činitelů severovýchodní Moravy a Slezska.

Hluboké ekonomické a sociální proměny Ostravska v druhé polovině 19. století spojené s růstem německého podnikatelského kapitálu vytvářely v celé ostravské průmyslové oblasti a v jejím zemědělském zázemí komplikovanou národnostní situaci, která se od konce 19. století stávala živnou půdou četných politických střetnutí.

Příčinou komplikované národnostní situace bylo upevňování ekonomických a mocenských pozic bohaté německé buržoazie, spojené s germanizací slovanského obyvatelstva, která v průběhu dvou desetiletí změnila původní národnostní strukturu ostravské průmyslové oblasti. Zatímco ještě v roce 1880 tvořilo slovanské obyvatelstvo 80% veškeré populace, v průběhu let 1890—1910 počet slovanského obyvatelstva klesl v sousedních okresech Moravská Ostrava, Polská Ostrava, Bohumín a Fryštát z 90% na 75% ve prospěch obyvatelstva německé národnosti¹.

Od počátku kapitalistické industrializace pronikl na Ostravsko německý vídeňský kapitál, který s rozvojem hutního a horního průmyslu udával směr hospodářského a politického vývoje tohoto průmyslového kraje. Německý kapitál přednostně zaměstnával ve svých podnicích německé odborníky, kteří přicházeli většinou z německých zemí Rakousko-uherské monarchie. Ti jako vedoucí techničtí a administrativní pracovníci ovlivňovali velikou skupinu

¹ M. Dohnal: *Vliv společensko-ekonomického vývoje jádra na vývoj společenské nadstavby zemědělského zázemí ostravské průmyslové oblasti v období kapitalistické industrializace*. In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě”, 100, C-21, 1986, s. 8.

podřízených úředníků, mistrů a dozorců, kteří se stali nejen předmětem, ale i nástrojem germanizace širokého okruhu zaměstnanců v závodě i mimo závod.

Silné mocenské pozice, které měli Němci ve vedení železářských, strojírenských závodů a horních těžišť se uplatňovaly i ve státní správě a v obecních samosprávách a dávaly jim neomezené možnosti k manipulování slovanským obyvatelstvem a ke germanizaci spojené s tvrdým národnostním útlakem, jehož nástrojem byly obecní radnice, městské a státní instituce a školské orgány².

Germanizace a národnostní útlak slovanského obyvatelstva vedly na Ostravsku k obrovskému národnostnímu vypětí české buržoazie, která působila i na nacionální emoce široké české veřejnosti jak v jádru, tak i v zázemí ostravské průmyslové oblasti. Boj za národnostní požadavky českého obyvatelstva se stal významným předmětem politického zápasu české buržoazie na Ostravsku od počátku 90. let, kdy politická aktivita české buržoazie začala vystupovat do popředí v souvislosti s rozpoutáním silných nacionalistických bojů mezi českou a německou buržoazií o jazyková práva.

Koncem 70. let a počátkem 80. let byla česká maloburžoazie v ostravské průmyslové oblasti ještě slabá a sbírala teprve své skromné síly do boje proti kapitálově mocnému německému soupeři. V jádru oblasti, v Moravské Ostravě, Polské Ostravě a ve Vítkovicích byla česká buržoazie představovaná jen několika příslušníky inteligence, advokáty, učiteli, českými horními inženýry, kteří se politicky hlásili ke staročechům a udržovali styky s příslušníky buržoazní strany národní ve Slezsku a v některých okresních městech, ležících v zázemí ostravské průmyslové oblasti. Tito ostravští měšťané a představitelé české inteligence sdružovali se většinou ve spolku Beseda, od roku 1973 zvaném Občanská beseda, který udržoval spojení s Opavským Besedníkem, novinami redigovanými Antonínem Vaškem a později od přelomu 70. a 80. let s Opavským týdeníkem vedeným J. Zápalem. O úspěšnou spolupráci Besedy s Opavským týdeníkem se zasloužil zejména ing. Mixa a v pozdějších letech E. Vondráček. Beseda odebírala řadu titulů českého tisku, Pokrok, Politika, Humoristické listy, Světozor, Reforma, Opavský týdeník, Lumír, Květy, Moravská Orlice, Národní noviny a další, které byly přístupny veřejnosti v čítárně Besedy³.

Z moravsko-ostravské Besedy vyšel i podnět k vydávání českých novin pro Ostravsko, které by přinášely články k ostravské problematice. Poněvadž v Ostravě nebylo české tiskárny, obrátili se představitelé Besedy na vydavatele a redaktora Opavského týdeníku J. Zápala s žádostí, aby vydával zvláštní

² J. Pavlíček: *Hospodářská moc jako nástroj germanizační politiky na Ostravsku na počátku 20. století*. „Slezský Sborník“ 1975, 73, č. 3, s. 173–175.

³ A. Grobelný: *Národně politický život v Ostravě a na Ostravsku v 2. polovině 19. století*. In: „Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města“. Sv. 4, 1967, s. 125.

přílohu Opavského týdeníku, jež by byla věnována Ostravsku. Se souhlasem vydavatelství Opavského týdeníku začala vycházet 1. července 1880 samostatná příloha Opavského týdeníku pod názvem Ostravan. Zachycoval zprávy ze života Ostravska, přičemž těžiště článků byla národnostní otázka Ostravska a problémy spojené s germanizací ostravského dělnictva. Autorem mnoha článků byl vlastenecký učitel a vlastivědný pracovník Karel Bukovanský⁴.

Významným přispěvatelem Ostravanu se stal i dr. F. Lad. Chleborád, který počátkem 80. let po svém příchodu na Ostravsko se zapojil do politické práce stoupenců Národní strany, kteří se snažili v duchu staročeské politiky o vytvoření politické jednoty celého národa bez ohledu na jeho společenské vrstvy. Realizovat tuto politickou jednotu českého obyvatelstva na Ostravsku znamenalo vytvořit jednu politickou stranu, která by hájila zájmy všech vrstev českého národa.

V Moravské Ostravě a jejím okolí měl tuto funkci politického sjednocování českého obyvatelstva plnit založený v květnu 1881 politický spolek Moravský klub v Moravské Ostravě, vedený staročeskými politiky inž. Em. Balcarem, MUDr. Františkem Bittnerem, kaplanem Josefem Fuskem, soukromníkem Arnoštem Grünwaldem, obchodníkem Karlem Vránou a dalšími. Do čela nově ustaveného výboru byl postaven dr. F. L. Chleborád, který se ujal vedení spolku s velkou iniciativou⁵.

Dr. F. L. Chleborád využíval každé příležitosti k hájení zájmu českého obyvatelstva na Ostravsku, odsuzoval politický národnostní a sociální útlak slovanského obyvatelstva ve Slezsku, uváděl příklady poškozování českého lidu ve Slezsku a usiloval o prosazení zákona, který by zcela zaručoval jazykovou rovnoprávnost ve Slezsku. V rámci svého úsilí za prosazení národnostních požadavků v duchu staročeské politiky se snažil na Ostravsku propagovat své svépomocářské názory společenských oprav a společenských reforem, jejichž součástí mělo být překlenutí třídních rozporů v české národní společnosti a vytvoření politické jednoty celého národa bez ohledu na společenské třídy a vrstvy. Cestu k realizaci této politické jednoty viděl ve zbohatnutí všech vrstev národa. Jako účinnou zbraň proti české malosti a diletanství navrhoval Chleborád budování českého základního a odborného školství v Moravské a Slezské Ostravě a v ohledu hospodářském doporučoval ochranu drobného průmyslu a živností a spolčování drobných výrobců, kteří získáváním většího úvěru by mohli obstát v konkurenci s velkými podnikateli. Zajištění hospodářské nezávislosti považoval k záchraně národního vědomí českých řemeslníků a živnostníků⁶.

⁴Z. Kuba: *Počátky českého ostravského novinářství*. In: „Rigorozní práce Filosofické fakulty UP Olomouc“, 1970, s. 14.

⁵A. Grobelný: *Národně politický život...*, s. 125–127.

⁶F. Papoušek: *Český národohospodář JUDr. František Chleborád na Ostravsku*. „Slezský Sborník“ 1945, s. 15–16. Srov. A. Grobelný: *Národně politický život...*, s. 131.

Jako tribuna, která měla šířit Chleborádovy názory vznikla v roce 1880 Měšťansko-řemeslnická beseda v Moravské Ostravě, v níž byly prosazovány především konzervativní názory nacionalistického zabarvení a negativního vztahu k velkokapitálu. Místní řemeslníci byli zde utvrzováni v přesvědčení, že příčinou poklesu a neúspěchu jejich živnosti je nerovný zápas živnostníků s velkým kapitálem, nízká ochranná cla na zahraniční výrobky, poskytování úvěru zákazníkům a další. Chleborád přesvědčoval řemeslníky, aby hlavní příčinu svého postavení a kritické situace řemeslné výroby hledali v oblasti politické, v netečnosti k politickému životu národa a v tom, že postrádají politickou organizaci⁷.

Působení moravsko-ostravského centra na řemeslníky se šířilo i v zázemí ostravské průmyslové oblasti na moravské i slezské straně. Vedoucími osobnostmi Měšťansko-řemeslnické besedy byly v širokém okolí organizovány přednášky o hospodářském rozvoji řemeslnictva a rolnictva. Na sjezdech a valných hromadách Hospodářského spolku a Hospodářské jednoty v různých obcích ve Slezsku a na Moravě se hovořilo o zemědělských daních, o vývoji dědičného práva, o zadlužování, o pojišťování a pojišťovnách⁸.

Vesnická buržoazie podporovaná českou buržoazií v městech rozvíjela v rámci tohoto úsilí osvětovou činnost; zakládala osvětové a hospodářské spolky, jejichž úkolem mělo být šíření nových poznatků pomáhajících rozvíjet hospodářskou, rolnickou a obchodní činnost vesnické buržoazie. Národní program venkovské buržoazie byl zaměřován hlavně proti nadvládě němčiny, proti omezování demokracie, za budování a rozšiřování českého školství⁹.

V průběhu 80. let vystupuje vesnická buržoazie zemědělského zázemí pod vlivem buržoazie bojující v centru oblasti proti germanizačnímu úsilí německé buržoazie se stále konkrétnějšími politickými požadavky. Ve vystupování představitelů vesnické buržoazie s požadavky jazykového zrovnoprávnění se stále více ozývají i otázky stavovské, otázky zastoupení na zemském sněmu spojené s kritikou zákona o volbách do zemského sněmu i s bojem proti poměru zastoupení konzervativního šlechtického velkostatku, obchodních komor a měst a zastoupení venkovských obcí¹⁰.

V průběhu 80. let díky aktivitě několika vedoucích osobností českého národního hnutí, které hledaly cestu k vytvoření národní politické jednoty českého obyvatelstva na Ostravsku vzrůstal postupně význam Moravské Ostravy jako politického centra širšího zázemí, které ovlivňovalo bojem české buržoazie s germanizujícím úsilím německého kapitálu české národní politické uvědomění obyvatelstva. A přestože se nedostávalo českým lidem silnějších

⁷A. Grobelný: *Národně politický život...*, s. 139.

⁸Tamtéž, s. 142.

⁹M. Dohnal: *Vliv společensko-ekonomického...*, s. 18.

¹⁰Tamtéž, s. 18—19.

hospodářských pozic začínal se postupně formovat český buržoazní tábor, který v intencích staročeské politiky prostřednictvím různých spolků rozvíjel dílo národní obrody.

A v době, kdy na Ostravsku slavili staročestí politikové své skromné úspěchy, vyvolávala již staročeská politika podpory Taaffeho vlády v Čechách i na Moravě stále větší odpor liberálních politických sil i širších vrstev společnosti proti konzervativní pravicové orientaci staročeské drobečkové politiky. Tyto síly prosazovaly postoje charakteristické pro mladočechy a vytvářely si předpoklady pro nezávislejší postup. V druhé polovině 80. let se začalo i na Moravě vytvářet protistaročeské opoziční seskupení soustřeďující zvýšený zájem na živnostnictvo a dělnictvo s cílem politicky si tyto vrstvy podřídit¹¹.

Přestože vliv tohoto liberálního opozičního proudu byl v ostravském prostředí velmi slabý, projevil se i zde v jakémsi narušení bývalé jednoty uvnitř Moravské národní strany, které se kdysi dovolával Dr. Chleborád a jeho staročestí stoupenci. V polovině roku 1886 dochází k určitému rozkolu mezi členy Moravského klubu a vedením Měšťansko-řemeslnické besedy, jehož příčinou se stala otázka kandidatury ve volbách do říšské rady v městské kurii. Rozpory se táhly dále v druhé polovině 80. let a projevíly se i změnami ve funkcích Moravského klubu. Ty však souvisely nejen v osobních sporech při obsazování funkcí, ale především s nespokojeností s politickými staročeskými názory a postoji většiny staršího vedení českých spolků na Ostravsku. Tak proti některým představitelům Moravského klubu se vytvořila opozice v Měšťansko-řemeslnické besedě, vedená jejím předsedou vinárníkem K. Vránou. Tato opoziční skupina začala sdružovat kromě většiny řemeslníků a živnostníků i část učitelstva a začala utvářet nové pohledy na vedení českého kulturního a politického života na Ostravsku¹². Opoziční skupina Měšťansko-řemeslnické besedy začala 4. ledna 1889 vydávat vlastní politický časopis věnovaný zájmům měšťanstva, řemeslnictva, živnostenstva a národohospodářství vůbec — měsíčník „Věstník”. Jeho nakladatelem a vydavatelem byl K. Vrána a zodpovědným redaktorem Antonín Dvořák. V programovém článku nazvaném *Náš úkol* přihlásil se časopis k obhajobě zájmů středního stavu, zejména řemeslnictva a živnostnictva a v další své činnosti se snažil vytýčený program v zájmu středního stavu plnit v boji proti velkokapitálu¹³. Boj proti ostravskému velkokapitálu měl nacionální zabarvení, přitom však zachovával oficiální politiku rakouského soustátí. Snažil se přimět

¹¹ Na Moravě dochází k vzepětí opozičního hnutí v souvislosti s činností A. Stranského, který usiloval o zvýšení zájmu o získání širšího sociálního zázemí pro opoziční protikonzervativní politiku a pro nezávislejší postup. J. Malíř: *Vývoj liberálního proudu české politiky na Moravě*. Brno 1985, s. 19.

¹² A. Grobelný: *Národně politický život...*, s. 141.

¹³ „Věstník”. Moravská Ostrava, 4.1.1886.

rakouskou vládu k vydávání zákonů a nařízení, které by podporovaly hospodářství a podnikání malých výrobců a chránily je před konkurencí velkých průmyslových podniků. Jak z programu, tak i z článků v jednotlivých číslech věstníků je patrné, že představitelé nového časopisu se nedovedli rozejít se staročeským konzervatismem a přimknout se k novým opozičním proudům rodícím se v boji se staročeskou reakční politikou. Mešičník „Věstník“ neměl proto předpokládaný ohlas mezi ostravským řemeslnictvem, které v této době bylo již stále více ovlivňováno sociálně demokratickým tiskem. Věstník však nepřežil ani rok voleb do říšské rady 1891. Dne 12. prosince 1891, kdy vyšlo jeho poslední číslo, ukončil svou činnost¹⁴. Na Ostravsku podobně jako na Moravě a ve Slezsku zůstala do počátku 90. let Moravská národní strana jedinou českou buržoazní stranou.

Na přelomu 80. a 90. let, kdy v souvislosti s přípravami voleb do zemských sněmů a říšské rady se rozpoutaly silné nacionální boje mezi německou a českou buržoazií o jazyková práva, se zvyšovala politická činnost českých politických stran, která byla poznamenána úsilím ostravských staročeských politiků o zvýšení politické aktivity v boji o politickou hegemonii v politickém táboře české buržoazie. V této době přichází do Moravské Ostravy mladý schopný a agilní politik dr. Edmund Palkovský, který brzy zaujal vedoucí postavení ve skupině staročeských politiků na Ostravsku¹⁵. Palkovský shromáždil kolem sebe řadu spolupracovníků, mezi nimiž se aktivně uplatňoval Dr. Fajfrlík jako jednatel Moravského klubu, ing. Balcar, Karel Vrána a rolník J. Gajda. Palkovský v duchu Národních listů jako důvěrník pro Ostravu se snažil vést a ovládat život české ostravské buržoazie a inteligence a ve spolupráci s českými politiky v ostatních okresních městech aktivizovat český politický život v celé oblasti, rozvíjet úsilí k podpoře a budování českého školství a prosazování jazykových požadavků. Palkovský se stal předsedou místního odboru Ústřední Matice školské a spolku Matice ostravské, které pod jeho vedením prosazovaly vybudování Národního domu a otevření českých středních škol na Ostravsku. K podpoře české politiky a upevňování pozic Moravské národní strany zajížděli Věnceslav Hrubý z Opavy a Ignác Hoříčka z Prahy a v letech 1892—1893 rovněž Dr. Fandrlík, dále dr. Fr. Stratil, Dr. Engel, Kulp, Skála, Kalus a polský poslanec z Těšínska mgr Ignacy Świeży. Pro řešení národnostních problémů na Ostravsku, pro uvědomování širokých vrstev českého obyvatelstva a jeho hospodářské vzdělávání, udělala počátkem 90. let mnoho užitečné práce i Politická a hospodářská jednota opavská, která konala řadu veřejných shromáždění a táborů lidu ve Slezsku a na Ostravsku¹⁶.

¹⁴ „Věstník“, Moravská Ostrava, 12.12.1891.

¹⁵ Dr. Edmund Palkovský se narodil 18.10. v Brušperku. V březnu 1890 po studiích na právnické fakultě v Praze přišel do Ostravy, kde si otevřel advokátskou praxi.

¹⁶ A. Grobelný: *Národně politický život...*, s. 104—106.

Představitelé české politiky na Ostravsku stále více pocítovali potřebu vydávání vlastních českých novin, jejichž hlavní obsahovou náplň by tvořily politické problémy Ostravska. Podnět k založení českého listu, který by hájil zájmy české národnosti v intencích politiky Národní strany na Ostravsku, dal Dr. Palkovský, který se stal od počátku nejen jeho zakladatelem, ale i vydržovatelem. A tak 25. února 1893 vyšlo první číslo týdenního časopisu Ostravice, v jehož programovém článku bylo zdůrazněno poslání časopisu „hájit nejen práv národních, ale i prospěchu našeho dělnictva, řemeslnictva a veškerého živnostnictva ...“ aby jim ukazovala cesty k lepší existenci, seznamovala je s důležitými událostmi a rozšiřovala osvětu a pravou vzdělanost¹⁷. Založení listu se vedle Palkovského jako majitele a vydavatele zúčastnili i jeho spolupracovníci ing. Balcar, J. Gajda a K. Vrána a jako redaktoři působili při redigování časopisu Fr. Župka a Ant. Otáhal. Týdeník byl tištěn u J. Kittla v Moravské Ostravě¹⁸.

Časopis od jeho vzniku uplatňoval politiku Národní strany. Podstatnou část listu tvořila národnostní, vlastenecká tematika, články, které se dožadovaly rovnoprávnosti českého jazyka s němčinou, vnějšího českého úřadování, českých napsů na obchodech a úřadech, zřizování českého obecného a středního školství. List obsahoval také mnoho zpráv z ostravského venkova a okolních měst, především z Frýdku, Místku, Frýdlantu atd. Od počátku však měl tento nacionalisticky laděný časopis proti sociálně demokratické zaměření a v člancích komentujících postup sociálních demokratů ve stávkových bojích odmítá násilný způsob domáhání se dělnických požadavků a zdůrazňuje, že otázku dělnickou je možno řešit jedině volební reformou a lepším vzděláním. Palkovský neskrýval své staročeské konzervativní názory a v intencích Národní strany, již byl důvěrníkem pro Moravskou Ostravu, se snažil vést národní boj a ovládat život české ostravské buržoazie a inteligence. S postoji a konzervativními názory Palkovského nesouhlasila řada příslušníků Národní strany, což bylo příčinou vnitřní opozice, podléhající vlivu mladočeské politiky.

Počátkem 90. let, po krachu staročeské politiky v souvislosti s jednáním Taaffeho vlády mezi německou a českou buržoazií a po porážce staročechů ve volbách do říšské rady roku 1891, vzrůstal vliv mladočechů v českých zemích a liberální frakce Národní strany na Moravě. A když se po poradě představitelů moravské opozice s představiteli mladočechů v Praze konstituovala Lidová strana na Moravě, začal její vliv pronikat i do oblasti severovýchodní Moravy.

Opozice Národní strany na Moravě se postupně formovala v opozičních skupinách, které se z počátku s obtížemi podvolovaly jednotné linii a ani po sjezdu opozičních sil 15.2.1891 v Olomouci, který s konečnou platností rozhodl o konstituování Lidové strany na Moravě a demonstrativně proklamoval

¹⁷ „Ostravice“, Moravská Ostrava, 25.2.1893.

¹⁸ Z. Kuba: *Počátky...*, s. 72.

„splnutí“ lidové strany moravské se stranou svobodomyšlnou z království, nebyl ještě definitivně rozhodnut vzájemný poměr národní strany a nově vzniklé lidové strany ve prospěch opozičních sil. Po svém konstituování však Lidová strana na Moravě nepředstavovala jednotný politický útvar, ale jakýsi konglomerát několika formujících se skupin opozice a ústředního výboru v čele s Tučkem a Stránským, jejichž mluvčím byly Lidové noviny. Jednotlivé skupiny žily svými názorovými neshodami a po dalším sjezdu Lidové moravské strany 6.6.1892, který přinesl první organizační úspěchy¹⁹.

V této době, kdy se formovaly opoziční skupiny v rámci Lidové moravské strany a vytvářely zároveň své opoziční noviny, vznikla i na severovýchodní Moravě skupina pokrokových valašských pracovníků, seskupených kolem stavitele ing. Staňka, kteří těžce nesli zaostalost valašského kraje, jeho hmotnou bídu a nepatrné politické uvědomění lidu zatíženého klerikalismem. Tato pokroková skupina meziříčské inteligence se rozhodla vydávat časopis, který by byl účinným pomocníkem k šíření pokrokových myšlenek a politických názorů moravské lidové strany. Pro tuto myšlenku získali také bývalého kočovného herce a známého uměleckého recitátora Františka Sokola Tůmu, který se dostal v listopadu 1893 na svém recitačním turné do Valašského Meziříčí. Zároveň jej žádali, aby se ujal redaktorství nového časopisu. F. S. Tůma se záměrem vydávat nový vlastenecký časopis souhlasil, nabídku přijal a hned se začal věnovat vydávání nových novin²⁰. A tak pod jeho vedením již 7. ledna 1894 vyšlo ve Valašském Meziříčí první číslo novin pod názvem Radhošť, politický čtrnáctideník ku hájení zájmů národnostních na Valašsku, Kravařsku a Lašsku. Noviny měly vycházet každou první a třetí sobotu a jedno číslo mělo stát 8 krejcarů²¹.

Radhošť byl od počátku laděn nacionálně v pokrokovém duchu. Přinášel články, které seznamovaly čtenáře s politickými a kulturními událostmi národními i světovými a progresivně a radikálně psané články z valašského a lašského prostředí zaměřené proti kapitálu se sympatiemi k pracujícímu lidu, které měly získávat zájem valašského obyvatelstva. Byl redigován v intencích moravské lidové strany, přičemž však F. S. Tůma se pokoušel mu dát charakter neodvislého listu, který hájí sice zásady lidové strany na Moravě, autoritu strany a lidu, ale ne jednotlivých osob.

Vydávání pokrokového časopisu Radhošť se však od počátku setkávalo s obtížemi, poněvadž v klerikálním prostředí Valaška měla pro časopis pokrokového politického zaměření pochopení jen tenká vrstva inteligence a městského obyvatelstva. Pokrokový směr listu nebyl po chuti kněžstvu a představitelům klerikálních tendencí v národní straně, kteří pevně drželi Valaško ve své duchovní vládě a od počátku vedli nepřátelskou agitaci proti

¹⁹ J. Malíř: *Vývoj liberálního proudu...*, s. 25—27.

²⁰ V. Martínek: *František Sokol Tůma. Život a dílo*. Ostrava 1957, s. 26—27.

²¹ „Radhošť“. 7. ledna 1894, I., č. 1.

pokrokovému časopisu. To způsobilo, že Radhošť velmi těžko pronikal mezi široké vrstvy venkovského obyvatelstva. List proto zápasil od počátku s nedostatkem odběratelů a finančními potížemi. Když redaktor F. S. Tůma viděl, že se Radhošť ve Valašském Meziříčí neudrží, rozhodl se přenést redakci listu do nového prostředí průmyslového Ostravska, do Moravské Ostravy, které poznal již v roce 1893 a kde byl i svědkem příprav k prozatímnímu otevření Národního domu v Moravské Ostravě²².

F. S. Tůma, který předpokládal, že list Radhošť najde ohlas v sociálním a národním kvasu Ostravska, navázal styky s představiteli moravské lidové strany v Moravské Ostravě, se kterými se snažil vytvořit podmínky k přenesení redakce a vydavatelství Radhoště do Ostravy. A tak 21. dubna 1895 vychází 15. číslo II. ročníku Radhoště již v Moravské Ostravě²³, kde do té doby mezi ostravskou českou buržoazií působil jen staročesky zaměřený týdeník Ostravice, podporovaný bohatší českou buržoazií v čele s dr. E. Palkovským, který v ostravském prostředí vedl v konzervativním duchu boj o jazyková práva a české školství. Na počátku svého působení v redakci Radhoště se spojil F. S. Tůma s mladým právníkem Františkem Hradeckým, který se pokoušel o poslanecký mandát ve volbách do moravského zemského sněmu za moravskou lidovou stranu. Když poslanecké volby nepřinesly Hradeckému úspěch, spojenectví s F. S. Tůmou se rozbilo a Tůma pak vydával Radhošť jako neodvislý list²⁴. Svůj „neodvislý list“ však vedl i nadále ve směru moravské strany lidové, přičemž se nebál i odchýlit od schválené politické taktiky a přejít mnohdy k radikálním útokům viděl-li v nich národní prospěch a prospěch zájmů dělníků v boji proti německým kapitalistickým podnikatelům. V tomto období se zájem F. S. Tůmy o ostravské dělnictvo prohlubuje. Vztah k dělníkům a k socialismu však chápal v duchu národního socialismu a věřil ve spojení pokrokové liberální buržoazie s dělnictvem v boji za obranu dělnických a národních práv.

Zvýšený zájem buržoazních politiků o dělnickou třídu a její politické postoj byl jen součástí hlubokých společenských změn, které v průběhu 90. let zvedly vlnu za všeobecné hlasovací právo, pod jejímž vlivem byla nucena Badeniho vláda vyhlásit volební reformu a vyhlásit nové volby do zemských sněmů i do říšské rady. V souvislosti s těmito změnami začala ostravská buržoazie stále více soustřeďovat svůj zájem na dělnickou třídu, která se začala pod vedením sociálně demokratické strany projevovat jako významná společenská síla, která se hlásí o svá politická práva, ohrožující zájmy buržoazie i její politické pozice. To také vyvolalo v českém i polském národním hnutí

²² V. Martínek: *František Sokol Tůma...*, s. 28.

²³ Ve Valašském Meziříčí vycházel Radhošť do č. 14. II. roč. Po přeložení redakce do Ostravy první číslo vyšlo 21. dubna 1895 jako č. 15. Do 5. července vycházel jako týdeník, od toho data vycházel již dvakrát týdně.

²⁴ V. Martínek: *František Sokol Tůma...*, s. 39.

živou činnost osvětových i politických spolků mezi dělníky, aby sociálně demokratická strana nestrhla městské i venkovské dělnictvo plně do formujícího se revolučního proudu. Tyto snahy české i polské buržoazie o zesílení politického vlivu mezi dělnickou třídou na Ostravsku byly významným krokem i ve formování buržoazních politických stran²⁵.

Ke kvalitativním změnám v politickém vývoji průmyslového jádra i zázemí ostravské průmyslové oblasti dochází v 90. letech s mohutným nástupem socialistického dělnického hnutí, když pod vedením sociálně demokratické strany vstoupilo dělnictvo na Ostravsku na cestu organizovaného dělnického hnutí. Vliv socialistické agitace na Ostravsku se začal projevovat již v 70. letech minulého století, ale v důsledku nízké třídní uvědomělosti a nízké vzdělanosti dělnictva, začíná získávat půdu teprve v 80. letech, kdy po rozkolu v sociální demokracii na radikály a umírněné se začíná socialistické hnutí znovu aktivizovat. Od počátku 90. let ve spojení s velkým organizačním úsilím sociální demokracie se začíná na Ostravsku formovat dělnická třída jako nová politická síla, která začíná hrát významnou a v budoucnu rozhodující úlohu v politickém vývoji ostravské průmyslové oblasti²⁶. Rozvoj odborové práce pod vedením Petra Cingra mezi ostravskými horníky a hutníky znamenal od počátku 90. let rychlý nástup socialistické dělnické organizace na Ostravsku, která byla schopna vést ostravský proletariát do hospodářských a politických bojů.

Velký rozvoj aktivity dělnictva a jeho odborové organizace Prokop, ohlas jeho agitační a organizační činnosti mezi horníky a hutníky nutně vyvolal zvýšený zájem o dělnickou otázku u buržoazních politiků na Ostravsku, zvláště pak u politiků moravské lidové strany a jejího listu Radhošť, redigovaného F. Sokolem Tůmou. Radhošť věnoval značnou pozornost ostravskému dělnictvu, píše obšírné články o jeho postavení a boji, zejména v době stávkových bojů ostravských horníků v roce 1896. V průběhu stávky v roce 1896 staví se otevřeně na stranu horníků, když prohlašuje „jsme přátelé dělnictva, vždy a rozhodně hájíme ze zásady spravedlivé jeho požadavky“²⁷. V této době nezaujímá Radhošť nepřátelské stanovisko vůči sociální demokracii a v jeho člancích se jeví i určitá snaha najít cestu ke spolupráci při řešení dělnické otázky. Sympatie k dělnickému hnutí a kritický postoj k bohaté buržoazii vyvolávaly napjatý vztah k představitelům staročesky smýšlejícím příslušníkům národní strany. V přístupu k dělníkům z hlediska třídního boje však stál Radhošť na stanovisku maloburžoazie, která hledala v dělnictvu spojence ke svému národnímu boji a společnou základnu spojující zájmy maloburžoazie a dělnictva v jeho odporu proti společným nepřátelům, německým kapitalistům.

²⁵ M. Dohnal: *Vliv společensko-ekonomického...*, s. 18—19.

²⁶ Tamtéž, s. 20.

²⁷ Radhošť, 15.3.1896.

Významným předělem v politickém vývoji ostravské průmyslové oblasti byly volby do říšské rady v roce 1897, kdy na základě volební reformy provedené Badeniho vládou dostali volební právo v páté kurii i dělníci a chudé venkovské obyvatelstvo.

Přes nedemokratičnost této volební reformy, která preferovala vrstvy, bylo poprvé v dějinách habsburské monarchie umožněno dělnické třídě účastnit se voleb a využít pro svůj politický boj a řešení svých třídních zájmů říšského parlamentu. Na základě těchto voleb byli poprvé do říšské rady zvoleni mezi 14 sociálně demokratickými poslanci i dva zástupci dělníků ostravské průmyslové oblasti, pro Těšínsko Petr Cingr a pro moravský volební okres Arnošt Berner.

V atmosféře volebních příprav soustředily všechny politické strany, ať dělnické, tak buržoazní, svůj politický boj na předvolební agitaci, jejíž vliv byl značný jak v jádru, tak zázemí ostravské průmyslové oblasti. Příprava voleb a předvolební agitace silně ovlivnila i vývoj politiky moravské lidové strany. Ta navazovala volební spolupráci se stranou národní, přičemž vycházela z předpokladu, že dohoda pomůže lidové straně získat rozhodující postavení v české politice na Moravě a že získá antiklerikální prvky z národní strany pro svou politiku²⁸. Poněvadž sociálně třídní zázemí lidové strany tvořily kromě silného proudu inteligence a zámožného rolnictva vrstvy městské a venkovské maloburžoazie, vystupňovalo vedení lidové strany v období voleb 1896—1897 své úsilí o získání těchto středních vrstev i z národní strany.

Prohloubení vazeb moravské i lidové strany na maloburžoazní vrstvy byly zákonitě provázány i vyhraňováním jejího poměru k dělníkům. V první polovině 90. let, kdy se lidová strana teprve formovala a vystupovala jako opoziční síla, projevovali její představitelé zájem o dělnictvo a jeho postavení s cílem posílit vlastní postavení v boji s konzervativními silami národní strany a zároveň se záměrem odvést české dělnictvo od třídního a internacionálního postupu v řadách sociálně demokratické strany. Jako prostředek na dělnictvo jim sloužilo prosazování obecně demokratických požadavků zvláště zavedení všeobecného hlasovacího práva a některých sociálně reformních cílů jako byla osmihodinová pracovní doba, dělnické pojištění apod.

Třídně omezený a nacionalisticky motivovaný poměr lidové strany k dělnictvu se ukázal právě v letech 1896—1897, kdy aktuální otázka volební reformy do říšské rady jí dávala příležitost prokázat opravdovost jejich postojů. Poslanci lidové strany v čele s A. Stránským místo toho, aby se důsledně postavili za požadavek všeobecného hlasovacího práva stali se v říšské radě spolu s mladočechy obhájci Badeniho reformy volebního práva, která zaváděla pouze pátou všeobecnou kurii.

Průběh a výsledky voleb do zemského sněmu sice přinesly posílení pozic lidové strany, ale ne takovou převahu, aby bylo zabezpečeno její dominantní

²⁸J. Malíř: *Vývoj liberálního proudu...*, s. 40—41.

postavení v táboře české buržoazní politiky na Moravě. Postavení lidové strany jako „novopečené“ vedoucí české politické strany na Moravě bylo do značné míry závislé na vzájemném vztahu stávajících politických stran, ale stále více na podpoře, kterou si získala v jednotlivých vrstvách české společnosti na Moravě²⁹. Další postup lidové strany v letech před volbami do říšské rady (1896—1897) byl poznamenán jak politickým manevrováním a usměrňováním, jehož výrazem byl i volební kompromis se staročechy, tak zintenzivněním politickotřídních zápasů o jednotlivé skupiny a vrstvy politické veřejnosti.

Ke sblížení moravské lidové strany se stranou národní došlo pod vedením brněnského křídla v čele s A. Stránským. Podmínky k tomuto sblížení se vytvořily, když z moravské národní strany odešli klerikálové, kteří nesouhlasili s navázáním spolupráce staročeských poslanců s mladočeskými po jejich vstupu do mladočeského klubu.

Proti postupu vedení lidové strany a navázání spolupráce se stranou národní došlo v lidové straně k vnitřní opozici některých skupin maloburžoazie a inteligence na severovýchodní Moravě a jihozápadní Moravě prezentované listy Radhošť a Jihlavské listy. Radhošť „smiřování“ s národní stranou zprvu odmítal, usnesení lidové strany z 12.7.1896 se však podrobil³⁰. Na rozdíl od Pramene, listu radikální skupiny brněnské, odsoudil vytvoření společného klubu se staročeskými zemskými poslanci a přivítal vystoupení opozičních skupin. Opozičnost obou listů měla stejné příčiny. Opozičnost Radhoště vyrůstala z radikálních nálad maloburžoazie obávající se tlaku německého kapitálu, tak vzestupu socialistického dělnického hnutí. Radhošť proto zdůrazňoval stejně státoprávní postoje jako nesouhlas s revolučním třídním bojem sociální demokracie³¹. Radhošť se stával z mluvčího opozičních sil v lidové straně obhájcem její buržoazní politiky: „Ani socialističtí dělníci, kteří nejvíce naléhají na takové taktické roztržení šiků národních, nemají proč žalovati na nynější zastupitelstvo české.“³² A tak opozičnost maloburžoazních frakcí reprezentovaná na Ostravsku Radhoštěm se ukázala počátkem roku 1897 podobně jako opozice kolem Pramene a Jihlavských listů jako záležitost přechodná, která nenarušila spolupráci lidové strany s národní stranou ve volbách do říšské rady v roce 1897.

Postup lidovců a jejich ostravského listu Radhoště před volbami v letech 1896—1897 se odrážel na Ostravsku v rozporech lidovců s představiteli strany národní reprezentované zde listem Ostravice, na jejíž stránkách byly proklamovány předvolební požadavky postoje v duchu politiky mladočeské strany, která se vzdala opozice vůči Badeniho vládě, jež přistoupila k řešení

²⁹ Tamtéž, s. 35.

³⁰ Radhošť, II., 3.12.1896, s. 1.

³¹ Radhošť, IV., 28.2.1897, s. 1.

³² Radhošť, III., 17.12.1896, s. 1.

úprav volebního řádu a otázky národnostní vydáním jazykových nařízení o zrovnoprávnění češtiny s němčinou i ve vnitřním úřadování. V této době se články v Ostravici zabývaly národnostní tematikou vycházející z jazykových bojů dožadujících se rovnoprávnosti českého jazyka a českého školství.

Současně s protiněmeckými články šly ruku v ruce protisociálně demokratické útoky proti „násilnému se domáhání“ třídních požadavků dělnictva, jak to dokumentují články v Ostravici proti stávkovým bojům horníků v polovině 90. let, které jsou svědectvím o vztahu a postoji ostravské buržoazie soustředěné v národní straně k dělnickému hnutí³³.

Postoj představitelů národní strany a moravské lidové strany na Ostravsku se jak v otázkách postupu ve volbách, tak i ve vztahu k dělnické třídě a sociálně demokratické straně lišil a těžko by bylo na Ostravsku hledat v této době společnou řeč v rámci smířeneckých snah mezi představiteli strany a vedením moravské strany lidové.

Tuto cestu ke společnému postupu národní strany a lidovců na Ostravsku hledal již v roce 1896 přední představitel národní strany na Ostravsku dr. E. Palkovský. Z jeho podnětu došlo k jednání o usmíření a sjednocení postupu, jehož výrazem se měla stát i spojení obou časopisů Ostravice i Radhoště v jeden list, který by hájil politiku mladočeské strany. K jednání o spojení obou listů došlo v květnu 1896. F. Sokol Tůma však tehdy odmítl³⁴. Příčina odmítnutí nespočívala jen v osobních vztazích, ale pravděpodobně v rozdílném stanovisku k dělnické otázce vyvolané stávkovým hnutím na Ostravsku v roce 1896, k němuž měli dr. E. Palkovský a F. Sokol Tůma a jejich časopisy naprosto rozdílný poměr.

Tyto vztahy se však postupně měnily v rámci dalšího jednání po volbách do zemského sněmu a ve spojení s přípravou voleb do říšské rady. Příprava voleb byla poznamenána manévrováním, jehož výrazem byl jak kompromis lidovců s národní stranou, tak zintenzivnění politicko-třídního zápasu o jednotlivé vrstvy a skupiny politické veřejnosti³⁵.

Do voleb šli lidovci společně se stranou národní, což potvrdili společným volebním prohlášením z 28.2.1897, které obsahovalo odmítavé stanovisko k zásadnějším úpravám společenského řádu a protisocialistický postup. Při samotných volbách lidová strana dokonce usilovala o společný postup všech tří českých buržoazních stran z Moravy proti sociální demokracii a přes samostatný postup moravské katolické národní strany neváhala proti dělnickým kandidaturám podporovat kandidatury klerikální³⁶.

³³ „Ostravice“, II., č. 19. Ostravice při sporech mezi českými dělníky a německým kapitálem se často stavěla na stranu podnikatelů. Z. Kuba: *Počátky...*, s. 78.

³⁴ V. Martínek: *František Sokol Tůma...*, s. 41—42. Srov. Z. Kuba: *Počátky...*, s. 80.

³⁵ J. Malíř: *Vývoj liberálního proudu...*, s. 50.

³⁶ Tamtéž.

Sociálně demokratická strana šla do voleb samostatně. Její příprava voleb na Ostravsku byla velmi dobře organizována a rozsáhlá agitace pro demokratické volební právo ovlivňovala čím dál tím větší počet obyvatelstva nejen průmyslového jádra, ale i zázemí ostravské průmyslové oblasti. V atmosféře volebních příprav vznikaly, kromě vzdělávacích, odborných a politických sociálně demokratických spolků i nové volební sociálně demokratické spolky, které soustřed'ovaly politický boj na předvolební agitaci. Přes protisociálně demokratický postup lidové strany a přes veškerou snahu buržoazie ochromit předvolební agitaci, dosáhla sociálně demokratická strana v páté kurii velkého vítězství³⁷. Na základě výsledků voleb byli poprvé do říšské rady zvoleni mezi 14 sociálně demokratickými poslanci i dva zástupci dělníků ostravské průmyslové oblasti, pro Těšínsko Petr Cingr a pro moravský volební okres Arnošt Berner.

Úspěch sociální demokracie ve volbách a zvláště pak protistátoprávní prohlášení, které po vstupu do říšské rady vydali čeští sociálně demokratičtí poslanci, rozpoutaly zběsilou kampaň buržoazní strany proti sociálním demokratům. Ta způsobila, že i na Ostravsku, představitelé lidové strany, kteří před volbami v roce 1896 zaujímali vůči dělnické třídě a sociálně demokratické straně příznivější postoj, zahájili proti sociální demokracii a jejím ostravským poslancům Cingrovi a Bernerovi nehorázné útoky jako na zrádce národních zájmů českého lidu, kteří se neštíteli v zájmu vídeňského vedení provést útok na české státní právo a „sáhnout drzou rukou na to co je nám nejdražší na naši korunu svatováclavskou.“³⁸

V tomto ovzduší protisociálně demokratického boje docházelo na Ostravsku ke sblížení představitelů strany národní a strany lidové. Iniciativa znovu vyšla od dr. E. Palkovského, který k dalšímu posílení národního boje na Ostravsku chtěl spojit úsilí národní strany a lidové strany v protisociálně demokratickém boji sloučením listu národní strany Ostravice s listem lidové strany Radhošť. Nové jednání bylo dovedeno zdárně ke konci na podzim roku 1897, kdy došlo k úmluvě, že oba listy budou spojeny pod novým názvem Ostravský obzor. První číslo vyšlo 2. října pod titulem Ostravský obzor, dříve Ostravice a Radhošť³⁹. Vycházel dvakrát týdně; redaktorem se stal Sokol Tůma, vydavatelem Čeněk Zapletal, dosavadní vydavatel Ostravice⁴⁰. List měl být veden v duchu mladočeském, po stránce obsahové i formální se však v podstatě nelišil Ostravský obzor od Radhoště. Hájil zájmy buržoazie a národní požadavky v duchu strany lidové a mladočeské, přičemž zaujímal ostrý protigermanizační postoj.

³⁷ M. Dohnal: *Vliv společensko-ekonomického...*, s. 20.

³⁸ „Radhošť“, IV., č. 14, 4.4.1897.

³⁹ „Ostravský obzor“ vyšel 2. října 1897 bez označení číslem. Teprve druhé číslo bylo číslováno podle Ostravice jako 75. číslo V. ročníku.

⁴⁰ V. Martínek: *František Sokol Tůma...*, s. 42.

Poměr k sociální demokracii se stává po volbách stále více nepřátelštější a forma článků věnovaných sociálně demokratické straně je méně vybíravá. Tím se dostává lidová strana na Ostravsku do čela protisociálně demokratické fronty a snaží se co nejvíce působit na dělnictvo a odvrátit je od sociální demokracie a stát se patronem politického hnutí národního dělnictva. Česká buržoazie se v národnostním boji sblížovala především s dělnickou aristokracií, která se stále více sblížovala s nacionalistickými názory a v nacionalistických a demokratických heslech nacházela smysl svého boje proti německým podnikatelům představujícím jejich třídní vykořisťovatele⁴¹. Pod vlivem moravské lidové strany se buržoazii podařilo propagovat hnutí národních dělníků až do vzniku národně sociální strany v Čechách, na Moravě ve Slezsku a Dolních Rakousích roku 1898 a její vliv na národní dělnictvo přetrvával až do období po volbách v roce 1901⁴². Česká buržoazie a Lidová strana zesílila svůj vliv na Ostravsku koncem 90. let, když za aktivní účasti lidové a mladočeské strany pronikl na Ostravsko český kapitál Živnostenské banky, která v roce 1894 navázala obchodní spojení s českým Vondráčkovým těžářstvím, s nímž uzavřela úvěrovou a komisionářskou smlouvu. Přes omezenou dobu působení této smlouvy byl to počátek činnosti Živnostenské banky na ostravském peněžním trhu, kde i v dalších letech udržovala obchodní styky prostřednictvím své brněnské filiálky. Ta navázala v Moravské Ostravě spojení s JUDr. Palkovským, který ji zde doporučil několik výnosnějších obchodů, mezi nimiž bylo i založení Českého akciového pivovaru v Moravské Ostravě. Dosažené obchodní výsledky a rozšiřující se klientela vedly Živnostenskou banku k založení filiálky v tomto průmyslovém kraji, která pod názvem „Filiálka Živnostenské banky pro Čechy a Moravu v Moravské Ostravě“ zahájila 1. ledna 1898 svou činnost⁴³. To dalo české buržoazii na Ostravsku nové sebevědomí a oživilo činnost buržoazních stran a spolků v ostravské průmyslové oblasti⁴⁴. Tehdy se hodně mluvilo o „nové linii“ české národní politiky, jež měla spočívat v důsledném provádění nacionálního bojkotu, který byl propagován heslem „Svůj k svému“ a týkal se především obchodu živností a užívání advokátních a jiných služeb⁴⁵. Tato linie národnostního boje spočívala v posilování českého kapitálu v městech i na venkově širokého

⁴¹ M. Dohnal: *Živ společensko-ekonomického...*, s. 21.

⁴² J. Malíř: *Vývoj liberálního proudu...*, s. 50—51.

⁴³ C. Nečas: *První obchody a zřízení filiálky Živnostenské banky v Mor. Ostravě*. In: „Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města“, sv. 15, 1988 (rukopis studie připravovaného sborníku). Podnikový archiv Státní banky československé — Ústřední Praha, archivní fond Živnostenské banky, sig. S I/c, VV 27.2.1894 a 28.4. a 1.5.1896. Tamtéž, sig. S II/c, *Výroční zpráva Živnostenské banky pro Čechy a Moravu v Praze za rok 1897*. Praha 1898.

⁴⁴ M. Dohnal: *Živ společensko-ekonomického...*, s. 21.

⁴⁵ J. Pavlíček: *Hospodářská moc...*, s. 178—179.

Ostravska. S prosazováním „nové linie“ vzrůstala i útočnost českého nacionalismu místní drobné buržoazie a buržoazní inteligence, která se snažila dosáhnout podstatných změn ve školství a získat rozhodující vliv v místní i veřejné správě. Nacionalismus české buržoazie nacházel odezvu i mezi venkovskou buržoazií a lidovými vrstvami. Široký protigermanizační odpor využívala pak buržoazie pro své politické cíle⁴⁶.

Koncem 90. let se vytvořilo v českém buržoazním táboře na Ostravsku několik buržoazních skupin, které se pod vlivem radikálního křídla lidové strany a příslušníků jiných radikálních českých stran (realisté, radikální pokrokaři) vymanily z poručikování Národní strany a začaly provádět svou vlastní politiku spojenou s odporem proti starým „zasloužilým“ politikům Národní strany, kteří nepochopili nové proudy a požadavky společenské a národní. Vstup mladých pokrokových politiků na politickou scénu Ostravska znamenal počátkem 20. století i postupný odchod staré generace z české politiky Slezska a Ostravska (např. Hrubý, Stratil), kteří propagovali heslo nedělitelné a jednotné české politiky⁴⁷.

Ke zvýšenému náporu mladých radikálních sil pokrokařské politiky na pozici Národní strany na Ostravsku dochází na počátku 20. století, kdy prožívá mladočeská strana vnitřní krizi, která přispěla i k diferenciaci i ve straně lidové. Stále silněji se zde upevňoval vliv a myšlenky, šířené „pokrokaři“ příslušníky Moravské strany pokrokové, která vznikla v roce 1900 odtržením od Moravské strany lidové pro její sblížování se staročeskou skupinou Národní strany, kterou na Ostravsku reprezentovali E. Palkovský a K. Grünwald⁴⁸.

Pokrokaři byli na Ostravsku počátkem 20. století reprezentováni skupinou mladších politiků okolo Ostravského deníku, který byl prvním politickým listem na Ostravsku vycházejícím pravidelně každý den⁴⁹. Vedoucími činiteli této politické skupiny byli představitelé mladé radikální inteligence, kteří si přinesli ze studií z Prahy některé nové politické názory, jež začali uplatňovat v ostravském prostředí. Politickou organizací této mladé opoziční ostravské inteligence byl Pokrokový spolek v Moravské Ostravě, jehož vedení svými pokrokovými názory se dostávalo do opozice s vedením národní strany⁵⁰.

⁴⁶ M. Dohnal: *Vliv společensko-ekonomického...*, s. 21.

⁴⁷ „Ostravský deník“, 18.1.1905. J. Pavlíček: *K národnostní problematice v ostravské průmyslové oblasti na počátku 20. století (1900–1914)*. Kandidátská disertační práce. Opava, Slezský ústav ČSAV 1975, s. 105.

⁴⁸ *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Ostrava 1966, s. 169.

⁴⁹ První žádost o povolení vydávání „Ostravského deníku“ byla podána státnímu zastupitelství v Novém Jičíně 10. listopadu 1900. Úspěšná však byla až druhá žádost, podaná 17. listopadu jménem Hugo Dvořáka člena vydavatelského družstva „Ostravského deníku“. Státní oblastní archiv (SOA) Opava SNNJ kart. 128 č.j. 6312.

⁵⁰ Tito politikové byli počátkem 20. století příslušníky různých radikálních politických stran, později v roce 1909 se sdružili v Lidovou stranu pokrokovou na Moravě.

Radikální postup pokrokářů v národnostním boji na Ostravsku přispěl značnou měrou ke vzrušení národního vědomí a hrdosti dosud celkem národnostně vlažného obyvatelstva a podařilo se mu dosáhnout úspěchu v protigermanizačním boji.

Pokrokáři svou radikální činností se pokusili proniknout i do Slezska, kde se uplatňovali jako činitelé na vedoucích místech zemědělských organizací, kulturních spolků, starostenských spolků apod. Nepodařilo se jim však proniknout do Opavy, kde dominovali konzervativní příslušníci Národní strany. Politický význam Opavy jako centra českého národního života počátkem 20. století vlivem konzervativnosti českých zástupců ve Slezském sněmu již klesal a politicky i ekonomicky ustupoval významnější průmyslové Moravské Ostravě, kde se stále více prosazovala mladá pokrokářská generace okolo Ostravského deníku. A tak přes neúspěch pokrokářů na Opavsku zesilovali své politické postavení na Ostravsku jak po stránce hospodářské, tak i politické se dostávali a zde do role hegemonu českého politického života⁵¹.

Při upevňování a rozšiřování politického vlivu na českou veřejnost Ostravska velmi účinně pomáhal pokrokářům Ostravský deník, jehož redakci a vydavatelství převzali pokrokáři zcela do svých rukou, což jim umožňovalo provádět pohotovou a intenzivní politickou propagaci. Prostřednictvím Ostravského deníku útočili na politiku mladočechů, jejichž popularita slábla s neúspěchem česko-německého jednání spojeného s ústupností ve vídeňském parlamentě a připravovali se na dobu, kdy dojde k výměně „politických slabochů“, mladočechů, zdravějšími politickými silami, k nimž počítali především sebe. Při tom zdůrazňovali, že je nutno se na tuto skutečnost připravit spojováním pokrokových sil, v nové politické straně nebo i ve spojení s jinými politickými stranami.“⁵² Agitovali za spolupráci v otázkách školských, v boji proti klerikalismu, za všeobecné volební právo, v akcích za starobní a invalidní pojištění. V těchto otázkách byli ochotni spolupracovat i se sociálními demokraty. To dokumentují i některé články v Ostravském deníku, který se dokonce pochvalně zmiňoval o novinách sociální demokracie „Duchu času“, v němž se stavěli se sympatiemi ke kulturním požadavkům českým⁵³.

Postoj pokrokářů k sociálně demokratické straně se diametrálně lišil od konzervativních národovců, kteří v těchto letech nebyli ochotni se „snížit“ k jednání se sociální demokracií, jejichž vůdcům nemohli přijít ani na jméno.

Pod vlivem vzrůstajícího boje za všeobecné hlasovací právo se sympatie pokrokářů k sociálním demokratům prohlubovaly a došlo dokonce ke vzájemnému spolenectví, neboť pokrokáři viděli v zavedení volebních reforem

⁵¹ J. Pavlíček: *K národnostní problematice...*, s. 109.

⁵² „Ostravský deník“, 7.3.1904.

⁵³ „Ostravský deník“, 11.2.1904.

jednu z možností, jak omezit nebo úplně likvidovat politickou a národnostní nadvládu menšiny německé buržoazie podporovanou a zajišťovanou nespravedlivým volebním systémem v monarchii.

Ostravští pokrokáři se pravidelně zúčastňovali schůzí i jiných akcí sociální demokracie, které byly zaměřeny k vybojování volební reformy. V roce 1904 uspořádali společně velký demonstrační tábor v Moravské Ostravě, na kterém za účasti 6000 lidí hovořili sociální demokraté Prokeš a Zepichal a pokrokařský redaktor Ostravského deníku Policar. Tábor se konal ve znamení hesla „Boj za všeobecné právo hlasovací s lupiči práv moravského lidu!“ a na závěr byla zpívána Píseň práce. Demonstranti dokonce vztyčili na radnici rudý prapor, který byl potom policií zabaven⁵⁴.

Tato spolupráce trvala a prohlubovala se v době ohlasu ruské revoluce roku 1905, která aktivizovala boj za všeobecné hlasovací právo. Na demonstračních shromážděních a táborech lidu vystupovali a hovořili spolu se sociálními demokraty, Prokešem a dalšími, i pokrokáři Dr. Fajfrlík a Dr. Šavrda a připravovali mohutné vystoupení pracujících Ostravska v generální stávce 28.11.1905, které se zúčastnilo na Ostravsku na 60 000 lidí⁵⁵. V boji za všeobecné hlasovací právo pokrokářští činitelé na Ostravsku zůstali spolu se sociálními demokraty uprostřed revolučního vření až do konce. Pokrokáři patřili v této době boje za všeobecné právo ke spojencům sociální demokracie a uznávali vliv revoluce v Rusku na průběh boje za všeobecné hlasovací právo, jehož dosažení mělo umožnit české buržoazii vést boj proti německé buržoazii z lepších pozic než dosud. Toto spojenectví bylo však podmíněno i tou skutečností, že ve většině akcí jim chyběla masová základna a že v posledních letech před první světovou válkou se jejich názory na řešení národnostní otázky na Ostravsku (zvláště ve vztahu česko-polském) v mnoha směrech ztotožňovaly. Ne však na pozicích marxismu, ale na pozicích buržoazního nacionalismu.

Pokrokáři, kteří podporovali snažení sociálních demokratů v době boje za všeobecné hlasovací právo, však při vlastních volbách do moravského zemského sněmu v roce 1906 a do říšské rady v roce 1907 zahájili již ostrou protisociálně demokratickou agitaci a štváli proti sociálně demokratickým kandidátům, jejichž převaha ve volbách v páté kurii do moravského sněmu byla zřejmá a kdy poslancem za sedmý volební okres a všeobecnou kurii byl zvolen Jan Prokeš.

Politický vliv sociální demokracie vzrůstal od počátku 20. století a stále více se projevoval v politické orientaci obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti. V boji za všeobecné hlasovací právo postavil se proletariát pod vedením sociálně demokratické strany do popředí politického života na Ostravsku a ve volební kampani zatlačil buržoazní strany do naprosté

⁵⁴ SOA Opava. Presidiální spisy, policejní ředitelství v Moravské Ostravě. 1904, č. 8247, kart. 118.

⁵⁵ „Duch času“, 30.11.1905.

defenzívy. Ty ztrácely v oblasti ostravsko-karvinského revíru nejen vliv na dělníky, ale i na venkovské obyvatelstvo, které pod vlivem revolučního boje dělnické třídy se v mnohých místech zázemí ostravské průmyslové oblasti obrátilo proti politice buržoazních stran českých, polských i německých.

O síle vlivu dělnické třídy v čele se sociálně demokratickou stranou na Ostravsku svědčí nejlépe výsledky voleb na základě všeobecného práva v roce 1907. V soudním okrese Moravská Ostrava získali sociální demokraté 61,1% (Slezská Ostrava 82,8%, Místek 37,1%, Frenštát 41,8%, Příbor 41,3%). Vliv sociálně demokratické strany se odrazil i v užší oblasti zázemí ostravské průmyslové oblasti, kde v jednotlivých obcích získala vysoké procento voličů (Hrabová 74%, Hrabůvka 77,1%, Nová Bělá 54,6%, Stará Bělá 64,5%, Nová Ves 80,1%, Stará Ves 54,0%, Proskovice 73,7%, Výškovice 63,6%, Zábřeh nad Odrou 82)⁵⁶.

Na základě analýzy volebních výsledků do zemského sněmu i do říšské rady jako indikátoru politického vědomí obyvatelstva Ostravska s přihlédnutím k sociální a národnostní struktuře voličů Ostravska, hlavně jádra a užšího zázemí, můžeme konstatovat, že se na politickém vědomí voličů ostravské průmyslové oblasti odrážel vliv ekonomicko-sociálních změn vyvolaných industrializací, přičemž tento vliv byl zprostředkován a modifikován různými stranicko politickými zájmy, zvláště pak nacionální a konfesní demagogií.

Tento vliv se projevil ve formování politických stran, ale i v diferenciaci politické struktury voličů z hlediska třídního a stavovského, což se projevilo ve vítězství sociálně demokratické strany, která svým organizačním a agitačním úsilím získala nejen hlasy dělníků, ale i chudého vesnického obyvatelstva zázemí, které také vidělo v sociální demokracii svého mluvčího, jehož politický program odpovídal jeho představám.

Na druhé straně tento vliv se projevil i v diferenciaci politického buržoazního tábora, v němž v důsledku nesouhlasu s konzervativní a drobečkovou politikou národní strany, vyrostlo několik buržoazních stran, které ve volbách zastupovaly zájmy několika skupin venkovské a městské buržoazie a maloburžoazie.

Volbami 1907 vyvrcholil vývoj třídního, národnostního a politického boje v období přechodu od kapitalismu volné soutěže k imperialismu.

V tomto vývoji můžeme vytýčit tři fáze:

a) 80. léta — období upevnování jednoty národní strany v nacionalistickém boji proti germanizaci a zároveň období počátků socialistického uvědomování ostravského dělnictva.

b) 90. léta, kdy sociálně demokratická strana se staví do čela organizovaného revolučního boje dělnické třídy, kdy buduje svou organizační strukturu

⁵⁶ M. Kocích: *Slezsko a Ostravsko v analýze volebních výsledků z let 1907 a 1911*. In: „Průmyslové oblasti“, 2, 1969, s. 48—74, tabulka č. 1 a 9.

a úspěšně vede společný boj lidových mas za všeobecné hlasovací právo. 90. léta jsou také obdobím úsilí buržoazie o vytváření silných politických pozic na Ostravsku spojeného s vnitřními rozpory uvnitř Národní strany, přičemž se rozbíjí dosavadní jednota národní strany vlivem silící liberální opozice, která ve spojení se silícími stavovskými zájmy rozbíjí a diferencuje buržoazní politický tábor.

c) Období počátku 20. století, v němž zaujímá významné místo pokrokovářská opozice, která z počátku nachází svou určitou politickou opozici u dělnické třídy i za cenu spolupráce se sociálně demokratickou stranou v boji za všeobecné hlasovací právo.

Je to období obrovského vzrůstu autority sociálně demokratické strany, která se postavila do čela boje za všeobecné hlasovací právo, boje který dovedla do vítězného konce v roce 1907. Volby znamenaly její významné vítězství a sociální demokracie se stává uznávaným revolučním předvojem dělnické třídy na Ostravsku, mající všechny předpoklady stát se nejvýznamnější politickou silou na Ostravsku. V důsledku oportunistu však v dalších letech toto postavení ztrácí.

Miloň Dohnal

Aus Problematik der Nationalentwicklung und Bildung der bürgerlichpolitischen Parteien des Industriebezirks — Ostrava am ENDE des XIX und am Anfang des XX Jhs.

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die nationale und politische Entwicklung des Industriebezirks — Ostrava um die Wende des XIX und XX jhs., wenn die Änderungen in der sozialen, beruflichen und nationalen Struktur die Voraussetzungen zu Klassen und Nationalstreiten schafften. In der Zeit der großen nationalen Spannung begann die tschechische Bürgerschaft die Parteien bilden, um die Verteidigung der Nationalinteressen aller Schichten des tschechischen Volkes im Kampf gegen Germanisierungspolitik der reichen deutschen Bürgerschaft zu sichern. In dieser angehenden politischen Bewegung verfolgt der Autor auch die Bildung der jungen, radikalen Kräfte — Opposition der Nationalpartei — die nach Lebhaftigkeit des nationalen Bewußtseins Tschechen strebten und unter Einfluß des wachsenden Kampfes für allgemeine Abstimmung suchten nach Allianz mit den Arbeitern, die sich unter Einfluß der sozialdemokratischen Partei befanden.

Nacionalismus jako průvodní jev kapitalistické industrializace na Ostravsku v letech před 1. světovou válkou

JAROMÍR PAVLÍČEK

První léta 20. století probíhala na Ostravsku ve znamení obrovských změn ve všech sférách života společnosti. Industrializace se rozvíjela na rakousko-uherské poměry nevídaným tempem a se změnami v průmyslu a ekonomice souvisely převratné změny v počtu obyvatelstva a jejich vzájemných vztazích.

Imperialismus se prosazoval všemi znaky — včetně monopolizace a koncentrace. Především koncentraci průmyslu, živnosti a obchodu na relativně malém prostoru Ostravska odpovídalo značné soustředění obyvatelstva různých profesí a vzhledem ke geografické poloze celé ostravské průmyslové oblasti i soustředění různých národností.

Vývoj na Ostravsku na přelomu století je pochopitelně adekvátní vývoji v celé habsburské monarchii, i když měl celou řadu specifických prvků. Každopádně v tomto období můžeme hovořit o zostření vnitropolitických rozporů, jejichž kořeny tkvěly v sociálně ekonomických změnách. Přinášely zvýšené vykořisťování dělnictva a všech potlačených národů, růst drahoty, zesílený národnostní útlak, militarizaci a politickou reakci¹.

Z celé řady charakteristik této etapy je např. výstižný citát z prací V. I. Lenina: „... politickými znaky imperialismu je reakce na celé čáře a zesílení národnostního útisku“². Nacionalismus se stal průvodním jevem dožívající monarchie v posledních letech před 1. světovou válkou a vypjaté — a současné — i složité podoby nabyt na Ostravsku.

Zdánlivě jednoduchý a přímočarý vztah mezi českou a německou národností byl ve svých základech velmi složitý, neboť vyplýval z mnoha století trvajícího společného života v prostoru českých zemí. Postupný vzestup hospodářské síly české buržoazie v českých zemích na konci 19. století narážel

¹ Problematika Ostravska na přelomu 19. a 20. století viz podrobněji J. Pavlíček: *Národnostní politika české buržoazie na počátku 20. století (1900—1914)*. In: „Ostrava. Sborník...“ 10, 1979, s. 139—166.

² V. I. Lenin: *Vybrané spisy*. Sv. I. Praha 1951, s. 819.

na silné německé pozice a zvýšené nacionální napětí se ve smíšených oblastech měnilo na bezohledný nacionalismus.

Pro českou buržoazii na Ostravsku měl být zbraní na vydobytí lepších hospodářských a společenských pozic, německé buržoazii nacionalismus sloužil k udržení mocenského postavení. Německá národnost na Ostravsku byla sice nejméně početná, ale hospodářsky nejvlivnější. K německé národnosti se také hlásila židovská buržoazie, včetně rakouských hospodářských špiček, jako Rotschild, Guttman aj.³

Faktem bylo, že německé hospodářské špičky na Ostravsku přímo nežily, ale prostřednictvím svých ředitelů a zástupců zcela ovlivňovaly početnou a společensky i politicky vlivnou skupinu podřízených zaměstnanců, úředníků i řemeslníků. Právě tato společenská vrstva se na Ostravsku stala nositelem německého nacionalismu, jedním z jejichž vnějších projevů byla germanizace. Ve svém boji s českou buržoazií (a od počátku 20. století i s polskými nacionály) se německá buržoazie opírala o státní aparát, kde měla česká buržoazie nepatrné zastoupení a příslušníci polské národnosti prakticky žádné.

Samotný politicko-mocenský systém rakousko-uherské monarchie plně saturoval potřeby německého obyvatelstva, které tehdy i na Ostravsku nemělo zájem o jakékoliv změny ve společenském a politickém životě.

Politicky byla německá buržoazie v těchto letech organizována převážně v liberálně pokrokové straně (Deutsche Fortschrittspartei). O jejím vlivu svědčí i výsledky voleb do říšského sněmu v letech 1907 a 1911. Pouze německá sociální demokracie si udržovala srovnatelný vliv. Tiskovým mluvčím německé buržoazie byly Ostrauer Zeitung, jímž přizvukoval tzv. úřední Ostrauer Tagblatt⁴.

Nositelem německého nacionalismu byla především německá inteligence, která v duchu tzv. velkoněmecké ideologie poznamenala nacionalismem každodenní život Ostravska. Představám vypjatého německého nacionalismu, resp. šovinismu neodpovídal v prvních letech 20. století ani moravskoostravský starosta V. Johanny. Němečtí nacionálové mu nemohli odpustit příliš liberální projev při slavnostním otevření nového střediska polské menšiny v Moravské Ostravě — Polského domu — a označili jeho chování jako neněmecké a slabošské. Již rok poté, v roce 1901, nastupuje do této funkce známý nacionální radikál dr. G. Fiedler. I v tomto případě byl patrný nástup nové, mnohem radikálnější politické generace⁵.

Velkou národnostní skupinu na Ostravsku tvořili Češi. Největší masu českého obyvatelstva tvořili dělníci, byla zde také ale početná skupina

³ J. Pavlíček: *Hospodářská moc jako nástroj germanizační politiky na Ostravsku na počátku 20. století*. „Slezský sborník“ 1975, 73, 3, s. 169—181.

⁴ J. Pavlíček: *Národnostní politika české buržoazie...*, s. 153.

⁵ B. Gracová: *Založení a počátky Polského domu v Ostravě*. In: „Ostrava. Sborník...“ 10, 1979, s. 294—311.

živnostníků a inteligence. Česká maloburžoazie byla proti německému kapitálu bezmocná, ale její společnost byla velmi dobře proorganizována a své úsilí napínala ve sférách, které skýtaly možnost relativního úspěchu (školství, sčítání lidu, národní slavnosti apod.).

Období na počátku 20. století je charakteristické stále se prohlubující diferenciací v táboře české buržoazie a stoupajícím vlivem nacionalismu. České maloburžoazní vrstvy byly nacionalismu zvláště snadno přístupné, a jak v českých zemích, tak především na Ostravsku (jako typu oblasti s národnostně smíšeným obyvatelstvem) měly tyto vztahy sociální podstatu⁶.

Jak již bylo řečeno, v ostravské průmyslové oblasti v té podobě, jak ji známe z přelomu 19. a 20. století, neexistovala česká velkoburžoazie, ale pouze maloburžoazie, která v procesu monopolizace rakouské ekonomiky měla existenci velmi nejistou. Stupeň ohrožení české maloburžoazie českým kapitalistou byl nepatrný (a na Ostravsku v podstatě neexistoval) oproti nebezpečí, kterému byla vystavena ze strany německých podnikatelů, a tak nacionální radikalizace české maloburžoazie byla pouze zákonitou reakcí na vzniklou situaci.

Polská národnost na Ostravsku byla tvořena především dělníky, polská buržoazie, počtem nepatrná, nebyla schopna vlastními silami dosáhnout podstatnějších úspěchů v hospodářském boji. Pro své hospodářsko-politické cíle se snažila využít imigrantů z Haliče, ti však byli značně anacionální a snadno manipulovatelní, zvláště když byli vystaveni ekonomickému tlaku svých zaměstnavatelů — především Němců⁷.

Drobná polská buržoazie (živnostníci) byla především židovského původu, znala němčiny, a tudíž vesměs inklinovala k německé národnosti. Pro tuto skupinu obyvatelstva byla typická příslušnost k tzv. dajčfrajndlichům, tedy odnárodnělým Čechům a Polákům, hlásícím se k Němcům.

Osou společenského a politického života Ostravska v prvních letech 20. století se stal národnostní zápas mezi Němci, Čechy a Poláky. Odbýval se v několika rovinách a svým nacionalistickým duchem dostával podobu vypjatého šovinismu.

Snahou české i polské buržoazie bylo dokázat národní charakter této oblasti a z početnosti příslušníků toho či onoho národa vyvozovat závěry na poli politickém. To byl jeden z důvodů, proč se nacionalismus prosazoval především v oblasti školské, v boji proti germanizaci veřejné správy a v době sčítání obyvatelstva, které vytvářelo sice neoficiální, ale více méně uznávaný obraz národnostního složení obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti⁸.

⁶B. Pitronová: *Vývoj národnostní struktury obyvatel Ostravska v období kapitalistické industrializace (do roku 1914)*. „Slezský sborník” 1974, 1, s. 17—39.

⁷Bliže viz M. Myška: *Migranti z Haliče a jejich podíl na vytváření dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy v 2. pol. 19. století*. „Ostrava. Sborník...” 4, s. 147—181.

⁸J. Pavlíček: *Sčítání lidu 1900 a 1910 a jeho funkce jako národnostní statistiky na Ostravsku*. In: „Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě”, C-17, 1982, s. 57—71.

Nedílnou součástí sil jednotlivých národností na Ostravsku byly i národní slavnosti, tábory lidu, sportovní cvičení apod., které byly mj. i důkazem toho, jakého vlivu dosáhla buržoazní nacionalistická propaganda v nejširších vrstvách obyvatelstva. Současně tyto akce se stávaly stále větší měrou ukazatelem toho, nakolik se nacionalismus zdemokratizoval, resp. zmasověl.

Velmi širokou základnu dostal nacionalismus v oblasti školské. Na řadě příkladů lze ukázat, jak germanizační tendence ve školství sledovaly odnárodnění původního i přistěhovalého slovanského obyvatelstva a na tomto poli dochází k nejvýraznějším střetům právě na konci prvního desetiletí našeho století, v období před sčítáním lidu v roce 1910.

Specifikem Ostravska byla složitost školského boje v rovině česko-polsko-německé. V těchto letech nabyval intenzity zápas za prosazení škol nižšího stupně, prioritu sehrával spor česko-polský. Jeho „věhlas“ se rozšířil i do českých zemí, kde se stal předmětem zájmu i studia některých významných vědeckých osobností (národohospodář A. Bráf, demograf A. Boháč aj.). Novým projevem pronikání vypjatého nacionalismu do školské oblasti byly školské stávky na českých a polských školách na Ostravsku (Rychvald, Polská Ostrava, Doubrava, Muglinov). Vzájemný zápas o „školu, faru, obec“ se stal průvodním jevem těchto let a přerostl do nekritického a vzájemně se osočujícího a urážejícího šovinismu v těch nejvulgárnějších podobách. Pokud se v tomto období hovořilo či psalo o možném soužití obou slovanských národů, vyznívalo to zcela akademicky a nereálně⁹.

Stále častějším prostředkem národnostních střetnutí na Ostravsku se stávaly masové demonstrace, tábory lidu, veřejná cvičení apod., což charakterizovalo svým způsobem vztahy mezi Čechy, Němci a Poláky žijícími v této průmyslové oblasti, překotně se rozvíjející v důsledku kapitalistické industrializace.

Tyto masové akce byly rovněž důkazem toho, jakého vlivu dosáhly jednotlivé národní buržoazie v nejširších vrstvách obyvatelstva a nakolik nacionalismus zmasověl. U pořadatelů národních slavností se často projevovala snaha paralyzovat akce národního protivníka uspořádáním tzv. „vzdorotáborů“. Většina táborů lidu na Ostravsku v prvním desetiletí 20. století byla vůbec příležitostí pro mluvčí všech politických směrů pronést své programy a názory a samozřejmě burcovat národní vědomí a pospolitost proti té či oné národnosti žijící v průmyslové oblasti Ostravska.

S velkým zájmem byla např. očekávána česká národní slavnost ve Vítkovicích v roce 1907, která měla probíhat souběžně s německým „Volks-tagem“ tamtéž. Čeští pořadatelé volili záměrně Vítkovice za místo konání slavnosti, neboť toto město vedle Přívozu (tehdy ještě samostatná města ostravské aglomerace) patřily k místům s nejméně germanizací. Oba dva

⁹Státní archiv Brno, Česko-polské vztahy v minulosti (B-13, karton 534). Také Češi a Poláci v minulosti II. Praha 1967.

národní tábory, resp. jejich pořadatelé se vehementně snažili prostřednictvím tisku a agitace získat co největší počet účastníků. Příznačná pro tyto tábory byla hesla, pod kterými byly konány. Češi zdůrazňovali germanizační úlohu vítkovických závodů v národnostním boji a zneužívání hospodářské moci, německá strana proklamovala hospodářský boj proti Čechům¹⁰.

Proti třem tisícům účastníků německého „Volkstagu“ působil podstatně masověji dvanáctitisícový tábor v zahradě Českého domu ve Vítkovicích, jehož podstatnou část tvořilo dělnictvo, přes hrozby německých zaměstnavatelů. Sympatické bylo, že český tábor proběhl v ovzduší solidárního postupu Čechů a Poláků, sociálních demokratů i zástupců měšťanských stran proti germanizátorům.

Charakteristická pro ovzduší tehdejších táborů lidu je rezoluce ve formě protestu proti národnostnímu útisku. Mimo jiné se v ní říká: „Národnostní boje vyvolávají úředníci závodů barona Rotschilda a rytíře Guttmanna se sekretářem generálního ředitele dr. Landauerem v čele. Tyto lidi prohlašujeme veřejně za původce národnostních bojů na Ostravsku. Tyto osoby zneužívají hospodářské moci, která od majitelů závodů jest jim svěřena, k znásilňování národního a politického přesvědčení českého dělnictva, jak při posledních volbách se ukázalo. Český lid nestrpí násilnictví!“¹¹.

V podobném duchu probíhala celá řada dalších táborů např. v roce 1909, kdy jen v červnu toho roku došlo ke třem velkým shromážděním v Hrušově. Proběhla slavnost české Ústřední Matice školské, úřady měly těžkou hlavu i se zabezpečením německé slavnosti u příležitosti starogermánského svátku slunovratu a navíc i polští nacionálové svolali tábor na podporu zřízení polské školy. Většina těchto slavností měla sice převážně kulturní charakter, ale demonstrační průvody německých spolků přes jednotlivé části ostravské aglomerace (Moravskou Ostravu, Přívoz, Vítkovice, Hrušov, Polskou Ostravu, Mariánské Hory) měly za úkol Čechům mnohé naznačit. K slavnosti do Hrušova v červnu roku 1909 se sešlo na 8000 Němců organizovaných ve více jak 37 kulturních a tělovýchovných organizacích celého Ostravska¹².

Pokud hovoříme o vzestupném trendu nacionalismu na Ostravsku v letech před 1. světovou válkou, nemůžeme opomenout stanoviska a postoje sociální demokracie. Jednalo se o novou politickou sílu, která ještě počátkem 20. století zaujímal v řadě problémů internacionální postoje v duchu soužití všech tří národností žijících na Ostravsku. Česká, polská a německá buržoazie si však stále více uvědomovaly sílu sociální demokracie a zvláště po uzákonění všeobecného volebního práva v roce 1907 museli představitelé buržoazních stran zaujmout k sociální demokracii zřetelné stanovisko. Dá se říci, že právě

¹⁰ Státní oblastní archiv Opava (dále SOA Opava) Policejní ředitelství Moravská Ostrava (dále PŘMO), Presidiální spisy 1907, karton 130, č.j. 9526.

¹¹ „Ostravské listy“, 9.9.1909.

¹² SOA Opava, PŘMO. Presidiální spisy 1909, karton 143, č.j. 8910.

v poměru k sociální demokracii je jeden ze základních kamenů politické diferenciacie českého buržoazního tábora na Ostravsku.

Počátek 20. století představuje roky, kdy se nacionalismus plně demokratizuje, svými demagogickými hesly je přitažlivý i pro nejširší masy, včetně ideologicky nepevných sociálních demokratů. Ostatně vídeňská politika sociální demokracie již před rokem 1910 signalizovala stále silnější pronikání oportunistu a parlamentarismu do řad předních sociálně demokratických politiků a ještě hlubší odraz tento trend nalezl v odborovém hnutí. Dokladem jsou separatistické tendence v sociálně demokratických odborech také na Ostravsku, navíc rozdmýchávané probíhajícím česko-polským sporem ve školské otázce. Po úporných zápasech dochází k rozdělení na autonomistické a centralistické organizace, z nichž autonomisté stále častěji bezzásadově spolupracovali s buržoazními stranami a institucemi a v podstatě jejich odbory spěly rychlými kroky na pozice českých buržoazních nacionalistů¹³.

Bylo až s podivem, že přes vypjaté vztahy česko-polské a přes neustálý posun sociální demokracie na buržoazně nacionalistické pozice, ke školství se česká i polská sociální demokracie stavěly se snahou po objektivitě a s maximálním úsilím pomoci v boji proti germanizaci slovanského školství. Školská otázka tak zůstávala v národnostní politice sociální demokracie na Ostravsku jediným bodem, který nebyl v podstatě narušen nacionalismem a v němž jak česká, tak i polská sociální demokracie viděla naplnění základních demokratických práv obou slovanských národů. Úsilí bylo zaměřeno na vzájemnou podporu ve školských otázkách a pokud docházelo k nacionalistickým bouřím právě v oblasti školské, sociální demokracie se jich neúčastnila, i když také neudělala nic pro jejich uklidnění¹⁴.

Určitým vrcholem vlny vypjatého nacionalismu v ostravské průmyslové aglomeraci byly bouře vypuknuvší těsně před vyhlášením 1. světové války. Bylo příznačné, že impuls k těmto česko-německým srážkám vzešel z Opavy zásluhou německých šovinistů, kdežto masová reakce proběhla v ostravské aglomeraci, koncentrující desetitisíce nacionálně rozeštávaných obyvatel.

Atmosféra letních měsíců roku 1914 byla v celé Evropě naplněna nacionalistickými vášněmi, které vzápětí proti sobě hnaly miliony vojáků do nesmyslné zákopové války. Jen na několik okamžiků se situace na Ostravsku dostala do roviny, kdy se ukázalo, kdo je společný nepřítel českého a polského národa v této oblasti. Tzv. krvavá neděle v Opavě dne 12.7.1914 nalezla zákonitě prudkou odezvu a rozhořčení právě v průmyslovém Ostravsku.

V týdnu od 19. do 22.7.1914 je celé Ostravsko zmítáno rozhořčenými protestními demonstracemi, při nichž kupodivu našli společnou řeč Češi i Poláci. At' již to byly demonstrace v Moravské Ostravě, Polské Ostravě,

¹³ J. Kolečka: *Austroromaxismus o národnostní otázce*. „Časopis Matice moravské“ 1969, s. 212.

¹⁴ J. Pavlíček: *K národnostní otázce v sociálně demokratickém hnutí na Ostravsku na počátku 20. století*. „Časopis Slezského muzea“ 1976, série B, s. 1—13.

Mariánských Horách či ve Vítkovicích, všude zazníval hlas „Złączmy się Czesi z Polakami przeciwko wspólnemu wrogowi!”¹⁵. Jen vyhlášení 1. světové války učinilo konec dalším násilnostem a nepokojům, při nichž bylo několik lidí těžce zraněno.

Dá se říct, že v posledních letech před 1. světovou válkou zasáhl nacionalismus na Ostravsku široké vrstvy obyvatelstva a stal se osou dění společenského, politického a kulturního života. Značná koncentrace obyvatelstva umožňovala rychlé šíření nacionální demagogie, industrializace se všemi svými důsledky přímo vybízela hledat viníka především v řadách jiné národnosti než v řadách vlastní buržoazie. Také sociální demokracie, přes počáteční snahu zachovat internacionalistické stanovisko, postupně propadala demagogické propagandě svých národních buržoazií.

Nemůžeme tvrdit, že by sociální demokracie podporovala nacionalistické bouře na Ostravsku, každopádně proti nim však radikálně nevystoupila a její příslušníci těmto kraválům v podstatě dělali stafáž.

Jaromír Pavlíček

Nationalismus als Begleiterscheinung der kapitalistischen Industrialisierung des Industriebezirks Ostrava um die Wende des XIX und XX Jhs.

Zusammenfassung

Die bewegte Industrialisierung des Bezirks Ostrava um die Wende des XIX und XX Jhs. brachte viele Erscheinungen, die charakteristisch für die Zeit des entwickelten Kapitalismus waren. Seine rasche Entwicklung verursachte Einwanderung einiger Nationalitäten. Der Industriebezirk wurde der nationale Kessel, mit seinen allen negativen Begleiterscheinungen. Die polnischen, tschechischen und deutschen Arbeiter standen im Kernpunkt des Interesses der nationalen Bürgerschaft, und Nationalismus wurde ein ungetrenntes Element des Alltags im Bezirk. Die nationalen Konflikte umfaßten vor allem das Gebiet des öffentlichen Lebens — Schulwesen, Kultur, und in den letzten Jahren vor dem ersten Weltkrieg kam zu dem gegenseitigen Anschwärzung der einzelnen Nationalitäten, zu offenen Zusammenstoße — vor allem in der Zeit der Wahlen, Volkszählung und Einschreibung der Kinder in die Schule.

¹⁵ SOA Opava, PŘMO, Presidiální spisy 1914, karton 156, č.j. 539. Také „Dziennik Cieszyński”, 21.7.1914.

Wpływ industrializacji i uwarunkowań społeczno-politycznych na świadomość klasową robotników górnośląskich w dobie kapitalizmu

MARIA WANATOWICZ

Literatura historyczna dotycząca dziejów Śląska w okresie kapitalizmu zawiera wiele nieskorygowanych ze sobą, sprzecznych opinii na temat poziomu świadomości klasowej robotników górnośląskich. Najczęściej na podstawie stopnia industrializacji, dużej koncentracji robotników i walki o poprawę warunków bytowych wyciąga się wniosek o ich wysokiej świadomości klasowej. Jednak konfrontacja z postawami robotników Kongresówki, a także Galicji i Śląska Cieszyńskiego, prowadzi do odmiennego wniosku. Dlatego wydaje się potrzebna próba całościowego ujęcia problemu, uwzględniająca zarówno czynniki przyspieszające, jak i hamujące proces rozwoju świadomości klasowej robotników górnośląskich. Świadomość ta nie była bowiem tylko prostą funkcją ich liczebności i stopnia koncentracji, lecz zależała od wielu innych czynników.

Industrializacja jako uwarunkowanie *sine qua non* powstania klasy robotniczej zaistniała na Górnym Śląsku wcześniej niż na pozostałych ziemiach polskich. Bogactwa naturalne tego regionu sprawiły, że już w drugiej połowie XVIII wieku powstał tu przemysł ciężki, a w XIX wieku jego rozwój przyspieszyła wczesna rozbudowa infrastruktury drogowej, przewrót techniczny, monopolizacja. O dynamicznym rozwoju przemysłowym Górnego Śląska, przypadającym na drugą połowę XIX wieku, świadczyło zwłaszcza wydobycie węgla, które wzrosło z niespełna 1 mln ton w 1850 roku do ponad 40 mln przed I wojną. Wprawdzie peryferyjne położenie tego terenu powodowało opóźnienie jego rozwoju w stosunku do zachodnich Niemiec, lecz na tle polskich ośrodków przemysłowych na Górnym Śląsku wcześniej nastąpił proces industrializacji i przewrót przemysłowy, który też miał szerszy zasięg. Na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku Śląsk pruski skupiał ponad 50% wszystkich mocy mechanicznych zainstalowanych w przemyśle całego zaboru pruskiego, rosyjskiego i austriackiego. Tutaj też najwcześniej dokonał się proces koncentracji produkcji i kapitałów. Dopiero od schyłku XIX wieku wyrównywało się

w niektórych dziedzinach istniejące zróżnicowanie pomiędzy Górnym Śląskiem a innymi ośrodkami przemysłowymi ziem polskich¹.

Szybkiej industrializacji towarzyszył proces urbanizacji i gwałtowny rozwój demograficzny Górnego Śląska (w latach 1867—1912 ludność rejencji opolskiej wzrosła z 979 800 osób do 2 207 981)². Jednocześnie dokonywały się istotne przeobrażenia w strukturze społeczeństwa. Malą stała się liczba ludności utrzymującej się z rolnictwa na rzecz żyjącej z pracy w przemyśle, rzemiośle, handlu, komunikacji i innych usługach. W tej drugiej grupie przeważali robotnicy. Na początku XX wieku (według spisu ludności z 1907 roku) ponad 70% ludności Górnego Śląska stanowiła ludność robotnicza, wśród której 247 tys. to proletariat przemysłowy (w 1913 roku — 281 200)³.

Jakkolwiek brak porównywalnych danych dotyczących liczebności robotników przemysłowych w poszczególnych zaborach i okręgach (przyjmowano bowiem odmienne podstawy kwalifikacji), Górny Śląsk bez wątpienia stanowił największe ich skupisko. Wzrost proletariatu górnośląskiego był szybszy niż przeciętny przyrost ludności, dlatego zwiększał się jego udział w strukturze całego społeczeństwa. Element ten w sposób istotny wpływał na przemiany świadomościowe. Istnienia proletariatu nie można było nie dostrzegać. Problemy robotnicze nurtowały nie tylko samych robotników, lecz zaczęły zajmować ważne miejsce w życiu całej społeczności regionu (co znajdowało szerokie odbicie między innymi na łamach prasy). Liczebność proletariatu to jeden z podstawowych czynników determinujących kształtowanie się klasy robotniczej.

Kolejną pozytywną przesłanką dla przemian świadomościowych zachodzących w tym zakresie była duża koncentracja robotników na Górnym Śląsku, skupionych w dużych zakładach na stosunkowo niewielkim obszarze. Pod względem postępującego procesu koncentracji produkcji przemysł górnośląski przodował w porównaniu z innymi ziemiami polskimi. Dotyczyło to głównie górnictwa i hutnictwa. Świadczą o tym następujące dane: w latach 1869—1913 liczba kopalń zmalała dwukrotnie, natomiast liczba górników wzrosła dziewięciokrotnie; w tym czasie liczba hut żelaza zmniejszyła się 7 razy, a liczba hutników wzrosła 10 razy; nastąpił dwukrotny spadek liczby hut cynku, a pięciokrotny wzrost robotników tych hut⁴. Niewątpliwie wśród robotników okręgów przemysłowych o dużej koncentracji terytorialnej i w dużych zakładach świadomość proletariacka kształtowała się znacznie szybciej niż na

¹ S. Michalkiewicz: *Przemysł i robotnicy na Śląsku (do 1914 roku)*. Katowice 1984, rozdz. I (tam też dalsza literatura przedmiotu).

² J. Pabisz: *Wyniki wyborów do Parlamentu Związku Północnoniemieckiego i Parlamentu Rzeszy Niemieckiej na terenie Śląska w latach 1867—1918*. W: „*Studia i Materiały z Dziejów Śląska*”. T. 8. Red. A. Galos, K. Popiołek. Wrocław 1966, s. 275—303.

³ S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 113—117.

⁴ E. Kaczyńska: *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*. Warszawa 1970, s. 52—53.

terenach o rozproszonym przemyśle, w małych zakładach, gdzie utrudnione były wzajemne kontakty i gdzie bez trudu można było wymienić załogę. W dużych skupiskach łatwiej rodziła się solidarność robotnicza, szybciej docierała nielegalna prasa i agitacja socjalistyczna, wcześniej kształtował się wspólny model zachowań społecznych, obyczajów, kultury duchowej i materialnej, świadomość wspólnej pozycji społecznej, wspólnych interesów, własnej siły. Postęp techniczny zmuszał do podnoszenia kwalifikacji, uczył nawyków organizacyjnych i współdziałania.

Dodatni wpływ na rozwój świadomości klasowej miała także struktura przemysłu Górnego Śląska, która sprawiała, że był to obszar skupiający duży odsetek wielkoprzemysłowej klasy robotniczej. W końcu XIX i na początku XX wieku ta kategoria proletariatu miała tu przewagę⁵. Istotne miejsce zajmowali górnicy i hutnicy: w 1875 roku w rejencji opolskiej stanowili oni 62,2% ogółu robotników zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle, a w 1907 roku — 45,7%⁶. Jednorodność branżowa tak dużego odsetka robotników rzutowała pozytywnie na kształtowanie się poczucia wspólnoty zawodowej, a w konsekwencji — klasowej. Były to najstarsze gałęzie przemysłu, w których zawód przechodził z ojca na syna. Tu najwcześniej źródłem siły roboczej stała się autorekrutacja. Od drugiej połowy XIX wieku zataczała ona coraz szersze kręgi i w końcu XIX wieku ponad 60% mężczyzn i 71% kobiet zatrudnionych w przemyśle Górnego Śląska było pochodzenia robotniczego⁷. Dziedziczość jako źródło rekrutacji klasy robotniczej przybrało na Górnym Śląsku znacznie większe rozmiary niż w innych ośrodkach przemysłowych na ziemiach polskich. Nie pozostawało to bez znaczenia na kształtowanie się odrębności kulturowej proletariatu (własnych obyczajów, pieśni, strojów itp.).

Przeważająca większość siły roboczej zatrudnionej w przemyśle Górnego Śląska była miejscowa, wywodziła się z rejencji opolskiej. Praźródłem rekrutacji była wieś. Ten stan rzeczy zmieniały dopiero kolejne pokolenia, wyrosłe już w aglomeracjach przemysłowych — wiejskich lub miejskich. Na Górnym Śląsku było wiele osad przemysłowych, które formalnie nie miały praw miejskich, lecz faktycznie niczym nie różniły się od miast. Od początku XX wieku w rejencji opolskiej przeważała ludność miejska⁸. Zagęszczenie osiedli sprawiło, że duże obszary Górnego Śląska stanowiły jedną wielką aglomerację przemysłową, zamieniały się w zurbanizowany teren. Socjologowie wykazali pozytywny wpływ takich skupisk na przemiany kulturowe i świadomościowe⁹. Taką samą rolę spełniało zbiorowe, robotnicze budownictwo

⁵ S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 109—112, 119, 128, 132.

⁶ Tamże, s. 129—130.

⁷ E. Kaczyńska: *Dzieje...*, s. 63.

⁸ S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 105.

⁹ W. Mrozek: *Przemiany społeczne i kulturalne w województwie katowickim*. Katowice 1972; *taż*: *Społeczno-ludnościowe zagadnienia urbanizacji*. W: „Górnośląskie Studia Socjologiczne”. T. 7. Red. P. Rybicki. Katowice 1969.

mieszkaniowe, wznoszone głównie przy kopalniach i hutach. Korzystało z niego od 30% do 50% załogi. Mieszkania zakładowe wpływały na mniejszą fluktuację zatrudnionych. Osiedla robotnicze zmieniały obyczaje mieszkańców wywodzących się ze wsi¹⁰.

Olbrzymią rolę w kształtowaniu odrębności klasowej proletariatu odegrało ustawodawstwo pracy i ustawodawstwo socjalne. Znaczenie tego czynnika trudno przecenić. Historycy akcentują przeważnie tylko jego funkcję ujemną — jako katalizatora napięć społecznych, nie dostrzegają w nim głównego wyznacznika zarówno formalnoprawnej, jak i faktycznej odrębności proletariatu od innych klas i warstw społecznych. Prusy, a później zjednoczone Niemcy, były krajem, w którym opieka prawna i socjalna nad robotnikiem rozwinęła się najwcześniej i poczyniła do I wojny światowej największe postępy. Dotyczyło to także ziem polskich znajdujących się pod panowaniem pruskim. Nie licząc starych, sięgających XVI wieku, górniczych przywilejów, zrąb powszechnego ustawodawstwa pracy powstał tu już w pierwszej połowie XIX wieku. W ostatnich dziesięcioleciach tego stulecia został on szeroko rozbudowany. W połączeniu z systemem ubezpieczeń społecznych, rozwiniętych w latach dziewięćdziesiątych, obejmował niemalże wszystkie rodzaje ryzyka zawodowego robotników, wszystkie potrzeby socjalne. Pomiędzy poszczególnymi państwami zaborczymi występowały na tej płaszczyźnie rażące różnice. Najgorszy stan istniał w Rosji. Austria zajmowała pośrednie miejsce. Regulaminy pracy, ustawodawstwo o ochronie pracy i ustawodawstwo socjalne były pierwszymi oficjalnymi aktami normatywnymi wyznaczającymi zakres praw i obowiązków proletariatu, rodzaj, charakter i czas pracy, płace, zatrudnienie kobiet i młodocianych, odszkodowania za wypadki, opiekę lekarską. Określały różnicę pomiędzy zakładem rzemieślniczym a przemysłowym i wiele innych. Stanowiły wyznacznik pozycji prawnej, ekonomicznej, a w konsekwencji obyczajowej i kulturowej proletariatu. Określały jego miejsce w szerszej społeczności, wyodrębniały go ze środowiska chłopskiego, rzemieślniczego, a przede wszystkim wyróżniały od właścicieli środków produkcji. Ustawodawstwo pracy i socjalne różnicowało status robotnika fizycznego i pracownika umysłowego. Posługując się określoną nomenklaturą, upowszechniało ją w życiu codziennym. Olbrzymią rolę w przekształcaniu spauperyzowanych chłopów w proletariata, wdrożony do systematycznej pracy, odegrały wszelkie regulaminy pracy. Była to forma przymusu pozaekonomicznego, która splatając się z przymusem ekonomicznym wyrabiała niezbędne w przemyśle nawyki porządku, dyscypliny, współodpowiedzialności¹¹.

¹⁰ A. Stasiak: *Przemiany stosunków mieszkaniowych w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim*. Warszawa 1966, s. 86.

¹¹ K. Jonca: *Polityka socjalna Niemiec w przemyśle ciężkim Górnego Śląska 1871–1914*. Katowice 1966; tenże: *Położenie robotników w przemyśle górniczo-hutniczym na Górnym Śląsku w latach 1889–1914*. Wrocław 1960; Z. Kwaśny: *Śląskie regulaminy pracy w drugiej połowie XIX wieku*. W: *Klasa robotnicza na Śląsku*. T. 1. Opole 1975, s. 415–431.

Ustawodawstwo pracy i ustawodawstwo socjalne stało się czynnikiem kształtującym wśród robotników poczucie awansu społecznego, zwłaszcza w stosunku do chłopów, a niekiedy i innych grup społecznych. Prowadziło to w konsekwencji do formowania się świadomości odrębności klasowej proletariatu.

Uzewnętrzniający się na Górnym Śląsku awans proletariatu w hierarchii społecznej, związany w znacznej mierze z poprawą jego sytuacji materialnej na przełomie XIX i XX wieku, był także wynikiem awansu kulturalnego robotników. W tym względzie pod panowaniem pruskim istniały, mimo antypolskiego kursu, korzystniejsze warunki niż w zaborze rosyjskim, gdzie brak obowiązku szkolnego prowadził do utrzymywania się analfabetyzmu wśród robotników i chłopów. Niemcy w latach siedemdziesiątych przystąpiły do likwidacji analfabetyzmu także wśród ludności polskiej, w wyniku czego na początku XX wieku na Górnym Śląsku zjawisko analfabetyzmu nie istniało. W wir toczącej się w okresie Kulturkampf u walki o prawo do posługiwania się w życiu publicznym językiem polskim oraz trwającego w następnych dziesięcioleciach starcia polsko-niemieckiego na płaszczyźnie kulturalnej i ekonomicznej, a z czasem i politycznej, wciągnięci zostali robotnicy. To oni wraz z częścią aktywizującego się chłopstwa stanowili podstawę społeczną polskiego ruchu narodowego. Podobną działalność podjęła również strona niemiecka. Rozpowszechniło się wśród robotników czytelnictwo gazet, zainteresowanie polityką i życiem kraju, rozwinęły działalność liczne towarzystwa kulturalno-oświatowe, społeczne, ekonomiczne itp.¹²

Działalność na płaszczyźnie narodowej sprzyjała ogólnej emancypacji proletariatu, co w konsekwencji prowadziło do rozwoju świadomości klasowej. Element klasowy i narodowy próbowała łączyć polska socjaldemokracja. Była ona jednakże na Górnym Śląsku bardzo słaba, stąd narodowe formy klasowego ruchu robotniczego, w przeciwieństwie do Śląska Cieszyńskiego, nie rozwinęły się tu szerzej¹³.

W ostatnich dziesięciu latach przed I wojną awansująca kulturowo górnośląska klasa robotnicza zdystansowała wyraźnie środowisko chłopskie. Był to czynnik oddziałujący pozytywnie na kształtowanie się poczucia odrębności klasowej obu grup społecznych.

¹² M. Czapliński: *Adam Napieralski 1861—1928. Biografia polityczna*. Wrocław 1974; F. Szymiczek: *Polskie tradycje kulturalne na Śląsku i udział w nich bibliotek w latach 1861—1939*. Wrocław 1970; M. Pater: *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879—1893*. Wrocław 1969.

¹³ J. Chlebowczyk: *Nad Olzą. Śląsk Cieszyński w wiekach XVIII, XIX i XX*. Katowice 1971, s. 80; J. Homola: *Śląsk Cieszyński w opinii prasy galicyjskiej w latach 1861—1914*. W: „*Studia i Materiały z Dziejów Śląska*”. T. 8. Katowice 1967, s. 233—241; W. Najdus: *Polska Partia Socjaldemokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919*. Warszawa 1983.

Wśród różnorodnych działających na Górnym Śląsku przed I wojną światową w środowisku robotniczym zrzeszeń największą rolę w procesie wewnętrznej konsolidacji proletariatu odegrał niewątpliwie ruch zawodowy. Wprawdzie przewaga nurtów nieklasowych nad klasowymi w związkach zawodowych osłabiała jego oddziaływanie w kierunku uwypuklenia przeciwieństw klasowych, pomimo to również zawodowe związki solidarystyczne (do najpotężniejszych należało Zjednoczenie Zawodowe Polskie) upowszechniały mimo woli odrębność interesów ekonomicznych i socjalnych robotników. Najsilniej czyniły to jednak klasowe związki zawodowe¹⁴.

Najpełniej odrębność klasową robotników akcentował ruch socjalistyczny. Mimo jego stosunkowo niewielkich wpływów w środowisku górnośląskim odegrał on największą rolę w zakresie indoktrynacji odrębności proletariatu od innych warstw i klas społecznych, a przede wszystkim podkreślał przeciwieństwo interesów klasowych robotników i burżuazji. Upowszechnił nomenklaturę klasową. Przyspieszył proces kształtowania się solidarności robotniczej, przełamującej bariery branżowe, terytorialne i narodowościowe. Poza strajkami solidarnościowymi wprowadził nowe formy wystąpień proletariatu: manifestacje polityczne, a zwłaszcza pierwszomajowe, był organizatorem klasowego ruchu związkowego¹⁵.

Do umocnienia się klasowej odrębności proletariatu przyczyniła się w dużym stopniu walka robotników z pracodawcami. Śledząc jej dzieje na Górnym Śląsku od zarania aż do wybuchu I wojny, dostrzegamy zmieniające się jej oblicze: od pierwszych, rozproszonych, żywiołowych zaburzeń, mających cechy ruchów mieszczańskich lub plebejskich (lata czterdzieste i pięćdziesiąte XIX wieku) poprzez okres masowej, lecz niezorganizowanej, desperackiej walki, wywołanej ciężką sytuacją materialną (lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte) torowały sobie drogę wystąpienia zorganizowane, o sprecyzowanych celach nie tylko ekonomicznych, lecz i politycznych. Były to strajki solidarnościowe, które stanowiły przejaw dojrzałości klasowej i wyrobienia politycznego części robotników (1902, 1903, 1905, 1913 rok)¹⁶. Przejście od buntu przeciwko pojedynczym jednostkom (bezpośrednim sprawcom ucisku i nadużyć) do buntu przeciwko ustrojowym przejawom niesprawiedliwości społecznej, charakterystyczne dla historii walki klasowej całego proletariatu, znalazło odbicie także na Górnym Śląsku i świadczyło o zachodzących przemianach w świadomości klasowej robotników tego obszaru.

¹⁴ *Dzieje górniczego ruchu zawodowego w Polsce (do 1918 r.)*. Red. K. Popiołek, T. 1, Warszawa—Katowice 1971; *Historia ruchu zawodowego hutników*. Red. H. Rechowicz, T. 1, Katowice 1968.

¹⁵ W. Zieliński: *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893—1914*. Katowice 1982.

¹⁶ S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 241—296.

Postęp stosunków kapitalistycznych przełamywał izolacjonizm i partykularyzm Górnego Śląska. Rozwój komunikacji, migracje, wzrost aktywności społecznej prowadziły do wzmożonych kontaktów między robotnikami całych Niemiec, do konfrontacji warunków ich pracy i położenia. Wśród górnośląskiego proletariatu narastała świadomość upośledzenia i protest przeciwko temu stanowi rzeczy¹⁷.

Konfrontując proces przekształcania się proletariatu w odrębną klasę społeczną, świadomą swej odrębności i dostrzeganą przez pozostałe grupy społeczne na Górnym Śląsku i na pozostałym obszarze ziem polskich, dostrzegamy bardzo wiele cech wspólnych, wynikających głównie z wpływu postępu industrializacji na przemiany świadomościowe. Można wyodrębnić wspólne etapy w rozwoju świadomości klasowej, nie zawsze pokrywające się w czasie, lecz potwierdzające występowanie określonych prawidłowości. Schemat kształtowania się klasy robotniczej na ziemiach polskich, jaki zaproponował Tadeusz Łepkowski, jest przystawalny do rzeczywistości śląskiej, a zwłaszcza teza: „Nie sądzę, by można było mówić przez większość XIX wieku o świadomości robotniczej, o odczuciu odrębności bytowej, obyczajowej, o dostrzeganiu własnej roli społecznej, politycznej, o solidarności klasowej.”¹⁸ Wynurzenie się klasy robotniczej z masy proletariatu na Górnym Śląsku niektórzy historycy plasują na lata 1850—1870, wskazując na przodownictwo Górnego Śląska w stosunku do reszty ziem polskich¹⁹. Wydaje się, że jest to okres za wczesny. Wiele przesłanek (przytoczonych w dalszej części rozważań) wskazuje, iż okres ten przypada na koniec XIX i początek XX wieku. Czym innym było bowiem powstanie proletariatu jako odrębnej grupy społecznej, a czym innym pojawienie się świadomości klasowej. Ważny i do chwili obecnej trudny do uchwycenia jest stopień powszechności tego zjawiska.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że na Górnym Śląsku zaistniały korzystne warunki do powstania dużego skupiska proletariatu i jego wewnętrznej konsolidacji, głównie kulturowej. Jednakże obserwacja poziomu świadomości politycznej i odrębności klasowej robotników górnośląskich prowadzi do wniosku, że był on niższy niż wśród robotników niemieckich oraz wśród robotników polskich sąsiadujących z Górnym Śląskiem ośrodków przemysłowych. Przyczyny tego stanu rzeczy tkwiły w oddziaływaniu różnorodnych czynników. Jedne z nich miały specyficzny, lokalny charakter, inne były wspólne dla dziejów całego proletariatu, ale w wyniku splotu z miejscowymi uwarunkowaniami wywoływały silniejszy oddźwięk.

¹⁷ K. Jonca: *Strajk na Górnym Śląsku w r. 1889*. W: „*Studia Śląskie*”. Seria nowa 1. Katowice 1953, s. 369—402.

¹⁸ T. Łepkowski: *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764—1870*. Warszawa 1967, s. 231.

¹⁹ E. Kaczyńska: *Dzieje...*, s. 12.

Zacznijmy od kwestii do dzisiaj najbardziej dyskusyjnej: od problemu narodowościowego. Wielu historyków uważało, że splatanie się ucisku społecznego z narodowym, występujące z całą ostrością na Górnym Śląsku, było główną siłą motoryczną walki klasowej, a tym samym przyspieszało świadomość odrębności klasowej. Teza ta pojawiła się w latach pięćdziesiątych XX wieku i utrzymała się w literaturze historycznej również w latach siedemdziesiątych. „Najpoważniejszym czynnikiem, który prowadził do szczególnego wzrostu rewolucyjności polskich mas pracujących, było sprzężenie się ucisku klasowego z narodowym” — twierdzi w odniesieniu do sytuacji istniejącej pod panowaniem pruskim autorka syntetycznego ujęcia dziejów proletariatu polskiego w dobie zaborów²⁰.

Sprzężenie się ucisku społecznego z narodowym istotnie pogłębiało konflikt, lecz nie klasowy, a narodowy. Już Julian Marchlewski dostrzegał wcześniejszy rozwój świadomości narodowej niż klasowej na ziemiach polskich znajdujących się pod panowaniem pruskim i widział w tym duże niebezpieczeństwo dla rozwoju tej ostatniej²¹. Było to słuszne spostrzeżenie, ponieważ duża (sądzić należy, że przeważająca) część polskich robotników w sposób zmistykowany pojmowała przyczynę swojego ciężkiego położenia, upatrywała ją nie w uwarunkowaniach społecznych, lecz w przynależności do narodu uciskanego. Utwierdzała ją w tym propaganda krystalizujących się polskich warstw średnich: drobnomieszczaństwa i inteligencji, wywodzących się głównie z Wielkopolski. Znajdowały one wśród robotników górnośląskich szerokie oparcie dla swojej działalności narodowej. Głosiły hasła socjalne i brały w obronę interesy materialne robotników. Krzewiły solidaryzm klasowy wśród społeczeństwa polskiego. Etnicznie polskie warstwy plebejskie Górnego Śląska nie zaznały panowania ekonomicznego własnych klas posiadających, stąd propaganda solidarystyczna nie była dla nich iluzoryczną. Dla większości z nich droga do wyzwolenia społecznego wiodła przez wyzwolenie narodowe, czego wyrazem stały się powstania śląskie²².

Splatanie się ucisku społecznego z narodowym prowadziło do konfliktów narodowościowych nie tylko pomiędzy polskim robotnikiem a niemieckim właścicielem zakładu, lecz także w łonie samej klasy robotniczej. Wynikało to z faktu korzystniejszego położenia niemieckiego jej odłamu, wypływającego bądź to z tytułu posiadania wyższych kwalifikacji i zajmowania lepszych stanowisk, bądź z lepszego uposażenia, dawanego celem pozyskania dla niemieckiego nacjonalizmu. Narastający na wielu płaszczyznach antagonizm

²⁰ Tamże, s. 215.

²¹ J. Marchlewski: *Dzieła wybrane*. T. 2. Warszawa 1952, s. 162.

²² M. Orzechowski: *Narodowa Demokracja na Górnym Śląsku (do 1918 roku)*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965; M. Czapliński: *Adam Napieralski...*; J. Glensk: *Nowiny Raciborskie w latach 1889—1904*. Katowice 1970; A. Targ: *Związki Śląska z Wielkopolską na przełomie XIX i XX wieku*. Opole 1967.

narodowościowy stanowił istotną barierę dla percepcji haseł internacjonalistycznych. Identyfikacja proletariatu jako odrębnej klasy w warunkach konfliktu narodowościowego była niezwykle utrudniona, zwłaszcza że proletariat Górnego Śląska odgrywał olbrzymią rolę w polskim ruchu narodowym. Wokół sprawy narodowej koncentrowała się twórczość ludowa. Postęp w sferze świadomości narodowej górnośląskich robotników był większy niż w sferze świadomości klasowej. Robotnicy Górnego Śląska czuli się u progu I wojny światowej w większym stopniu częścią narodu polskiego niż częścią międzynarodowego proletariatu. Ze stwierdzenia tego nie należy oczywiście wysuwać wniosku o wysokiej ideologicznej świadomości narodowej Górnoślązaków. Ograniczała się ona w większości do płaszczyzny etnicznej, lecz była powszechniejsza niż świadomość odrębności klasowej. Stereotyp związku ucisku społecznego z narodowym stanowił bardzo silną barierę w procesie kształtowania postawy internacjonalistycznej proletariatu.

Podobna sytuacja wytworzyła się nad Olzą, przy czym pierwiastki klasowe, internacjonalistyczne, były tu znacznie silniejsze niż na Górnym Śląsku. Wynikało to z większych wpływów nurtów klasowych (socjaldemokracji galicyjskiej i czeskiej), z okresowego współdziałania proletariatu polskiego i czeskiego, a nawet niemieckiego²³.

Poza ogromnym zaangażowaniem w walkę narodowościową znaczną barierą dla kształtowania się świadomości klasowej robotników górnośląskich było oddziaływanie bardzo silnych na tym terenie (znacznie silniejszych niż w innych ośrodkach przemysłowych) nurtów solidarystycznych. W tym duchu oddziaływał przede wszystkim kler, który cieszył się dużym autorytetem wśród polskiej ludności plebejskiej Górnego Śląska. Oddziaływanie kleru na robotników w duchu solidarystycznym wyprzedzało o ponad 20 lat oddziaływanie propagandy socjalistycznej. Karol Miarka, krzewiący idee tzw. społecznego katolicyzmu, był zdecydowanym przeciwnikiem idei socjalistycznych. Opowiadając się za poprawą położenia materialnego robotników, był równocześnie nieprzejednanym wrogiem strajków, wzywał do zgody społecznej, odrzucał walkę klas²⁴.

Hasła solidaryzmu katolicko-narodowego i pracy organicznej jako lekarstwa na nędzę robotników głoszone były później przez cały polski obóz narodowy skupiony wokół „Katolika”, „Gazety Opolskiej” i „Nowin Raciborskich”. Najsilniejszy wpływ w środowisku górnośląskim zdobył „Katolik”, kierowany przez Wielkopolanina Adama Napieralskiego, który zdecydowanie zwalczał ruch socjalistyczny. Przedstawiał socjalistów jako wrogów Kościoła i chrześcijaństwa. Antysocjalistyczne wystąpienia „Katolika” przybrały na sile w okresie wkraczania ruchu socjalistycznego na Górny Śląsk (tj. pojawienia się

²³ J. Chlebowczyk: *Nad Olzą...*

²⁴ K. Popiołek: *Śląskie dzieje*. Wyd. 2. Warszawa—Kraków 1981, s. 254.

tu „Gazety Robotniczej” na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku). Pomagał mu w tym pozostający pod patronatem Napieralskiego robotniczy Związek Wzajemnej Pomocy²⁵.

W tym okresie proletariats górnośląski, nie mający jeszcze świadomości politycznej, pozbawiony własnych przywódców, był szczególnie podatny na wpływy inteligencji i drobnomieszczaństwa. Grupy te, choć nieliczne, wysunęły się na czoło społeczności polskiej, stanowiły jej warstwę najbardziej oświeconą i najsilniejszą ekonomicznie, z którą proletariats związany był etnicznie, kulturowo i wyznaniowo. Był to okres, gdy robotnicy przełamywali swoją polityczną bierność, lecz nie mieli jeszcze świadomości swej odrębności klasowej. Szukali więc pola do działania w organizacjach solidarystycznych.

Szczególnie groźnym konkurentem dla ruchu socjalistycznego okazał się radykalny nurt ruchu narodowego, kierowany przez Wojciecha Korfantego i Józefa Kowalczyka. Endecja łączyła w szerokim zakresie oba pierwiastki istotne dla proletariatu: kwestię społeczną i narodową. Skierowała wielki potencjał ilościowy klasy robotniczej na tory walki parlamentarnej. Radykalna frazeologia społeczna, którą się posługiwała, a także hasła usamodzielnienia się polskiego ruchu narodowego znalazły szeroki oddźwięk wśród robotników górnośląskich. Endecja wykorzystała radykalizację mas robotniczych, dokonującą się pod wpływem rewolucji 1905—1907 roku, dla swoich celów. W wyborach do parlamentu niemieckiego w 1905 roku zwyciężył zdecydowanie jej kandydat — Wojciech Korfanty, a przegrał (i to bardzo wyraźnie) socjalista — Franciszek Morawski. Stało się tak dlatego, że PPS nie mogła przelicytować polskiego obozu drobnomieszczańskiego frazeologią narodową. Po tym wydarzeniu uwzględniła w szerszym zakresie hasła narodowe²⁶.

Na Górnym Śląsku znacznie większe niż w innych ośrodkach przemysłowych były wpływy nieklasowych związków zawodowych. Założony w 1889 roku Związek Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskiej Robotników Górnośląskich liczył w końcu XIX wieku około 10 tys. członków; w tym czasie klasowe związki zawodowe zrzeszały około 3 tys. członków. Powstałe w 1908 roku Zjednoczenie Zawodowe Polskie skupiało przed I wojną na Górnym Śląsku 80 tys. osób, podczas gdy klasowa organizacja zawodowa robotników — Centralny Związek Zawodowy Polski — niecały tysiąc²⁷.

Dużą aktywność na polu socjalnym wykazywał Kościół katolicki, zakładał liczne organizacje o celach charytatywnych, które zwalczały zarazem idee socjalistyczne. Zalecenia w tym kierunku miały charakter odgórny, wyszły od arcybiskupa wrocławskiego G. Koppa. W celu zwalczania idei socjalistycznych Kościół posługiwał się także prasą, konfesjonalem, amboną²⁸.

²⁵ J. Glensk: *Nowiny...*, s. 19, 56, 57, 61; M. Czapliński: *Adam Napieralski...*, s. 13, 44, 22, 23, 36—38, 94, 96; M. Pater: *Ruch polski...*, s. 180 i n.

²⁶ *Dzieje robotnicze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*. Red. J. Walczak. Katowice 1986, s. 66—67.

²⁷ *Historia ruchu zawodowego...*, s. 129, 133—142, 148.

²⁸ S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 276, 289, 292, 293.

Plebejska ludność polska Górnego Śląska nie знаła przeciwieństw klasowych w łonie własnej grupy etnicznej. Brak rodzimych klas posiadających, egalitaryzm w kontaktach z przedstawicielami stojących wyżej w hierarchii społecznej warstw polskich: inteligencji i drobnomieszczaństwa, utrudniał percepcję haseł socjalistycznych wykazujących odrębność interesów klasowych proletariatu. Struktura społeczna polskiej ludności Górnego Śląska była więc przed I wojną istotnym hamulcem w procesie kształtowania się odrębności klasowej proletariatu. Stwarzała szczególnie podatny klimat dla szerzenia haseł solidarystycznych, nie istniejący w Galicji i Kongresówce. Świadomość tego stanu rzeczy posiadał Kościół katolicki, który dążył do upowszechnienia śląskiego egalitaryzmu społecznego w niepodległej Polsce. Dał temu wyraz jego przedstawiciel, Teodor Kubina, w publicznym wystąpieniu w 1919 roku: „Górny Śląsk może być szkołą dla całej Polski. Może jej pokazać, że — i jak — można wyrównywać przepaści klasowe, napełniać wszystkie klasy jednym duchem.”²⁹

Górny Śląsk znajdował się w kręgu oddziaływania zachodnioeuropejskiego drobnomieszczańskiego modelu kulturowego, według którego o wartości człowieka decydowało nie urodzenie, lecz pozycja materialna. Stosunek pracodawców niemieckich, nawet wobec robotników polskich, pozbawiony był cech elitaryzmu, na co wskazywali bardzo często Górnoszlązacy w okresie międzywojennym, urażeni dystansem społecznym tworzonym przez personel inżynieryjno-techniczny przybyły tu z byłej Galicji i zaboru rosyjskiego³⁰.

Ruch socjalistyczny na Górnym Śląsku nie był w stanie konkurować z nurtami solidarystycznymi. Jego późne pojawienie się, brak przywódców miejscowego pochodzenia (do przybyszy nie miało zaufania), bariera językowa, uprzedzenia narodowościowe wobec niemieckich agitatorów, spory wewnętrzne na tle narodowościowym pomiędzy PPS zaboru pruskiego a SPD, nikłe powiązania z ruchem socjalistycznym zaboru rosyjskiego i austriackiego były ogromnymi przeszkodami w zdobywaniu wpływów socjaldemokracji na Górnym Śląsku. W chwili pojawienia się tu ruchu socjalistycznego większość aktywnych robotników uczestniczyła już w działalności organizacji narodowych o charakterze nieklasowym. Ponadto, mimo zniesienia ustaw wyjątkowych, agitację socjalistyczną utrudniały władze rządowe. W rezultacie, podczas gdy na przełomie wieków Królestwo Polskie stanowiło pod względem stopnia zaawansowania ruchu robotniczego przodujący obszar w Rosji carskiej, zabór pruski w Rzeszy był najsłabszym oparciem dla socjaldemokracji. Mimo iż PPS zaboru pruskiego działała jako partia legalna, zrzeszała mniej członków niż nielegalne partie socjalistyczne zaboru rosyjskiego. Większą siłą

²⁹ T. Kubina: *Zadania socjalne polskiej inteligencji*. (Referat wygłoszony na I zjeździe śląskich akademików dnia 7 sierpnia 1919 roku). Bytom 1921, s. 14.

³⁰ M. Wanatowicz: *Ludność napływowa na Górnym Śląsku w latach 1922—1939*. Katowice 1982, s. 276—279.

reprezentowała także PPSD Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W szczytowym okresie swojego rozwoju, przypadającym na 1910 rok, PPS zaboru pruskiego nie przekraczała 2200 członków, z tego około 70% przypadało na Górny Śląsk. W wyborach do Reichstagu w 1912 roku na kandydatów socjaldemokracji oddano tu 42 892 głosy, podczas gdy w przemyśle i górnictwie oraz usługach pracowało ponad 400 tys. robotników. W Kongresówce w okresie rewolucji 1905—1907 roku, mimo mniejszej liczebności proletariatu, zaangażowanych było w działalność PPS i SDKPiL około 70 tys. członków. Na Górnym Śląsku w klimacie silnego konfliktu narodowościowego (w Kongresówce prawie nie było rosyjskich pracodawców i robotników) również PPS zaczęła działać na rzecz nacjonalistycznej mistyfikacji kapitalistycznego wyzysku. Silne zaangażowanie się w walkę o wpływy w parlamencie stępiło ostrze jej klasowych, internacjonalistycznych wystąpień (podobnie jak na Śląsku Cieszyńskim i w Galicji). Presja walki narodowościowej uniemożliwiała trwałe istnienie wspólnego, polsko-niemieckiego frontu walki klasowej pod sztandarami socjaldemokracji. W latach bezpośrednio poprzedzających wybuch I wojny światowej socjaldemokraci znaleźli się w szeregach polskiego bądź niemieckiego obozu narodowego. Głoszone przez nich hasła proletariackiego internacjonalizmu nabrały charakteru czysto werbalnego. Nie wpływało to korzystnie na wzrost świadomości klasowej robotników³¹.

Poza antagonizmem narodowościowym na Górnym Śląsku silnym katalizatorem konfliktów klasowych było stosowanie przez właścicieli zakładów (analogicznie do krajów zachodnich) tzw. racjonalnego wyzysku, nie wywołującego (poza niektórymi okresami) krańcowego zdesperowania robotników. Wprawdzie czas pracy, płace i ogólne warunki bytowe robotników górnośląskich były gorsze niż w zachodnich okręgach Niemiec, lecz korzystniejsze niż w Galicji i Kongresówce. Poza różnymi akcjami filantropijnymi i zakładowym budownictwem mieszkaniowym, uzależniającym robotników od pracodawców³², rolę czynnika przeciwdziałającego powstawaniu nastrojów rewolucyjnych spełniało dobrze rozwinięte ustawodawstwo pracy i ubezpieczenia społeczne. Były one istotną zdobyczą górnośląskiej klasy robotniczej, ale zarazem silnym katalizatorem napięć klasowych. Z tego faktu zdawały sobie sprawę władze państwowe, celowo rozbudowując ustawodawstwo socjalne. Posiadające elitarny charakter (w stosunku do pozostałych robotników) ubezpieczenia społeczne górników spełniały rolę czynnika dezintegrującego klasę robotniczą.

³¹ W. Zieliński: *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1993—1914*. Katowice 1982; F. Hawranek: *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890—1914*. Opole 1977; S. Kalabiński, F. Tych: *Miejsce klasy robotniczej w społeczeństwie polskim w końcu XIX i na początku XX wieku*. W.: *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. Katowice 1979, s. 147—156.

³² M. Wanatowicz: *Aktywność społeczno-polityczna załogi huty „Zygmunt” w XIX i XX wieku (do 1939)*. W: „*Studia i Materiały z Dziejów Śląska*” (w druku).

Napięcia społeczne rozładowywała poprawa położenia materialnego robotników, co na Górnym Śląsku nastąpiło w końcu XIX i na początku XX wieku. Nieomal nieograniczony ucisk ekonomiczny przyspieszał rozwój świadomości klasowej robotników Kongresówki. Natomiast ustępstwa kapitału na rzecz proletariatu w Niemczech prowadziły do przeceniania możliwości i perspektyw walki parlamentarnej³³.

Czynnikiem silnie przeciwdziałającym aktywności społecznej znacznej części robotników górnośląskich był długi czas pracy (w poszczególnych branżach i zakładach był zróżnicowany; najdłużej, nawet do 16 godzin, pracowali hutnicy). Wolny czas skracała często duża odległość od miejsca zamieszkania do miejsca pracy. Aktywność społeczną bardzo ograniczało zjawisko alkoholizmu, ciężkie warunki bytowe, wysoka zachorowalność i śmiertelność, znaczny odsetek kobiet i młodocianych wśród załóg robotniczych (większy niż w innych okręgach Niemiec)³⁴.

Rolę czynnika dezintegrującego proletariat odgrywały wszelkie podziały: narodowościowe, wyznaniowe, branżowe, społeczne, terytorialne itp. Wśród proletariatu górnośląskiego przeważał autochtoniczny element polski, który odcinał się ze względów narodowościowych, a niekiedy i wyznaniowych, od niemieckiego i ukraińskiego. Nie sprzyjało integracji poczucie własnej wyższości cywilizacyjno-kulturowej od Polaków z innych dzielnic, a także Ukraińców. Zróżnicowanie branżowe w zakresie warunków pracy, płacy, położenia geograficznego (miasto — wieś), odrębne regulaminy pracy, często ustawodawstwo socjalne, utrudniały wewnętrzną konsolidację robotników. W łonie proletariatu wytworzyły się grupy tzw. arystokracji robotniczej, posiadającej własne domki jednorodzinne, lepiej zarabiającej, wyżej kwalifikowanej, której status społeczny stał się przedmiotem pożądania³⁵.

Poważną barierę w procesie kształtowania się odrębności klasowej robotników stanowiły liczne relikty feudalne utrzymujące się w ustroju kapitalistycznym. Największym reliktem feudalizmu na Górnym Śląsku było pozostawanie przemysłu w rękach właścicieli ziemskich, którzy poza kalkulacją kapitalistyczną stosowali tradycyjne, feudalne formy gospodarowania. Takie elementy feudalne jak własność ziemi czy uprawnienia górnicze utrzymały się do końca lat osiemdziesiątych XIX wieku. Szerokie występowanie kapitału magnackiego w przemyśle było cechą specyficzną Śląska. Dominacja junkierstwa w życiu ekonomicznym, społecznym i politycznym podtrzymywała określone relikty feudalne, zwłaszcza w stosunkach międzyludzkich.

³³ J. Chlebowczyk: *Nad Olzą...*, s. 88—110; *Dzieje robotnicze...*, s. 16; S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 205—206; K. Jonca: *Polityka socjalna Niemiec...*

³⁴ S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 147, 163, 178—184, 230; M. Wanatowicz: *Aktywność...*; E. Kaczyńska: *Dzieje...*, s. 63—68, 143.

³⁵ A. Brożek: *Robotnicy górnośląscy wobec migracji robotników z Galicji i Kongresówki. „Zaranie Śląskie” 1961, nr 4; S. Michalkiewicz: Przemysł...*, s. 126—137, 146, 157, 158, 212.

Główne źródło siły roboczej, zarówno w okresie przedindustrialnym, jak i w latach szybkiego uprzemysłowienia oraz końcowej fazy przewrotu technicznego, znajdowało się na wsi. Podjęcie pracy w przemyśle nie zawsze oznaczało zerwanie ze wsią, z którą łączyło albo zamieszkanie albo tradycje kulturowe utrzymujące się mimo zmiany miejsca zamieszkania. Nawet wśród hutników i górników, a więc zawodów o dużych tradycjach, utrzymywały się wiejskie obyczaje i przyzwyczajenia. Nie powstała wyraźna granica pomiędzy proletariatem przemysłowym a rzemieślniczym. Do środowiska robotniczego przeniknęło wiele tradycji rzemieślniczych, na przykład zwyczaj przygotowania do zawodu i przejścia w stan górniczy, uroczystości związane z awansowaniem. Również pierwsze formy walki robotniczej nawiązywały do wystąpień czeladzi rzemieślniczej i plebsu wiejskiego. Konserwatyzm i klerykalizm dużej części robotników górnośląskich były chłopską spuścizną. Relikty wiejskie wśród robotników utrzymywały się przede wszystkim w wyniku niepełnego procesu ich proletaryzacji, tj. zachowania powiązań ekonomicznych ze wsią. W o wiele większym zakresie utrzymywały się one w stosunkach międzyludzkich. Potwierdzają to źródła publicystyczne, które pośrednio, a nawet bezpośrednio wskazują na elementy hamujące kształtowanie się nowożytnego proletariatu na Górnym Śląsku. Podkreślają dużą pobożność i lojalizm miejscowych robotników, mniejsze przystosowanie do pracy w przemyśle niż wśród robotników niemieckich, a nawet niechęć do pracy w przemyśle, związek z tradycją ludową i zabobonami, nieklasowy charakter wystąpień robotniczych w XIX wieku³⁶.

Obserwując przeobrażenia zachodzące na Górnym Śląsku w XIX wieku, nasuwa się spostrzeżenie, że na wielu płaszczyznach miały one charakter ilościowy, nie jakościowy. Ciekawą refleksję na ten temat sformułował znany publicysta okresu międzywojennego, bystry obserwator stosunków śląskich, Ksawery Pruszyński: „80 lat zrobiło zamożność Poznańskiego, 40 — zamożność Śląska. To okres nadzwyczaj krótki [...]. Węgiel zrewolucjonizował Śląsk. Stało się to nagle. Nagłość uniemożliwia przyzwyczajenie [...]. Lud śląski naraz, w bardzo krótkim okresie czasu silnie podźwignął się materialnie i społecznie. Gdyby ten proces odbywał się w dużym okresie czasu, zdążono by zastąpić dawne zwyczaje nowymi [...]. Ale proces odbywał się nader szybko. W jego wyniku ludzie, którzy mieszkali w chatkach, »siali, orali, zbierali«, przeszli do miasteczka, jęli się kilofów, otworzyli sklepy [...]. Wewnętrznie zmieniać się tak szybko nie zdołali [...]. Każde powiększenie ilości pracujących ubierało tych chłopów w marynarki, dawało im do ręki książkę, gazetę. Spod późniejszych napisów — wyłaniał się sens pierwotny.”³⁷

³⁶ *Górny Śląsk przed stu laty. Jak o nim gazety ówczesne piisały*. Wybór tekstów i ilustracji dokonał oraz wstępem poprzedził W. Janota. Katowice 1984; S. Michalkiewicz: *Przemysł...*, s. 31, 39, 95, 99, 237—241; *Górny Śląsk i Zagłębie w dawnych opisach, wiek XIX*. Wybór, wstęp i opracowanie A. Zieliński. Katowice 1984, s. 71, 72, 115, 161, 193, 259—262, 268.

³⁷ K. Pruszyński: *Węgiel i człowiek*. „Wiadomości Literackie” 1936, nr 48.

Opinie o małej świadomości klasowej lub o całkowitym jej braku u robotników górnośląskich w końcu XIX i na początku XX wieku wypowiadało wielu współczesnych obserwatorów Górnego Śląska, zarówno napływowych, jak i miejscowych. Do miarodajnych należy ocena Jana Kasprowicza, poety związanego z nurtem socjalistycznym, utrzymującego kontakty z Górnym Śląskiem. W 1886 roku na łamach „Przeglądu Społecznego” pisał on tak: „[...] nie posiada lud górnośląski świadomości swej nędzy, czyli właściwie świadomości siły, którą by tej nędzy przeciwstawił [...]. Zdolność kategorycznych żądań nie leży we krwi Górnoślązaka; jest on z natury dobroduszny, da się więc zaspokoić lada kawałkiem chleba [...]. Przejściowy ten ruch robotników hut górnośląskich nie sięgał do głębin społecznych, nie miał wbrew krzykom prasy konserwatywnej, charakteru socjalistycznego. Pragnąc polepszenia swej doli, nie szukali zgromadzeni powodów nieszczęścia w ogólnych urządzeniach społecznych, jak to się dziać zwykło na odpowiednich zebraniach robotników niemieckich; nie wskazywali oni na stosunek pracy do kapitału jako wyzyskiwanego do wyzyskiwacza, ale winili tylko poszczególne jednostki, w danym razie urzędników. Z usunięciem jednostek usuwa się podług ich mniemania i stan przykry, usuwa się przyczynę ich nędzy.”³⁸

Podobny obraz wyłania się z powieści Artura Gruszeckiego, pierwszego polskiego pisarza, który zwrócił uwagę na problemy robotnicze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego na przełomie XIX i XX wieku. Górnoślązacy przedstawieni są w nich jako „pocziwy ludek śląski”, który „dba jeszcze o swą mowę i gwara, nie lubi Niemców i poci się w trudzie pracy, nie czuje jednak nienawiści klasowej do swego największego wroga — kapitalisty.”³⁹

Podobną opinię wyraził niemiecki pisarz Hans Marchwita w swej autobiograficznej powieści pt. *Meine Jugend*. Obrazuje ona nędzę górnośląskiej klasy robotniczej, która nie buntuje się przeciwko wyzyskowi. Tylko jeden z bohaterów książki, której akcja rozgrywa się na przełomie XIX i XX wieku, stary woźnica, zaczyna dostrzegać przyczynę zła w podziałach klasowych ludności. Jest on symbolem przemian świadomościowych, które zdaniem autora zachodziły wśród robotników polskich na Górnym Śląsku znacznie później niż wśród niemieckich. Agitacja niemieckiej socjaldemokracji nie zyskiwała posłuchu wśród robotników polskich. W książce Marchwity robotnicy z Szerleja spotykają się po pracy w karczmie, lecz nie politykują. Są pobożni, chodzą do kościoła i na odpusty, posiadają mentalność chłopską.

Przytoczone opinie oraz lektura prasy śląskiej końca XIX wieku wskazują na to, że kształtowanie się nowożytnej klasy robotniczej na Górnym Śląsku przebiegało wolniej niż sugerują to dotychczasowe opinie historyków. Problem ten został dostrzeżony w historiografii polskiej już w 1956 roku⁴⁰, lecz

³⁸ Górny Śląsk i Zagłębie..., s. 231—232.

³⁹ W. Dobrowolska: *Śląsk i Ślązacy w powieści polskiej*. „Zaranie Śląskie” 1931, nr 1, s. 48.

⁴⁰ M. Wrzeciono: *Śląsk na przełomie XIX i XX wieku w twórczości Hansa Marchwity*. „Przegląd Zachodni” 1956, nr 1, s. 67—86.

w późniejszym okresie ponownie uległ mitologizacji. Nie rozróżniano na ogół postaw awangardy klasy robotniczej od postaw szerokich mas robotniczych. Problem zasięgu przemian świadomościowych i ich poziom nie jest łatwy do uchwycenia. Wiele symptomów wskazuje na to, że aktywni robotnicy, uświadomiony klasowo, był na Górnym Śląsku nieliczny. Większość robotników górnośląskich, mimo znacznej aktywności społecznej, posiadała niską świadomość polityczną. Świadczyły o tym między innymi wystąpienia przeciwko napływowym robotnikom polskim⁴¹.

Obserwatorzy stosunków śląskich w okresie międzywojennym ze zdziwieniem konstatawali występowanie na Śląsku bezkonfliktowego traktowania sprawy religii i ideologii socjalistycznej. Zjawisko było charakterystyczne dla końca XIX i początków XX wieku, co znalazło szerokie odbicie w powieści Gustawa Morcinka *Wyrąbany chodnik*, w której manifestujący robotnicy śpiewają na przemian: *Boże, coś Polskę* i *Czerwony sztandar*, z jednakowym zapalem słuchają przemówienia ks. J. Londzina i socjalistycznego posła T. Regeera⁴². Warto przy czym nadmienić, że poziom świadomości klasowej robotników Zagłębia Ostrawsko-Karwińskiego był wyższy niż robotników górnośląskich, co wynikało z większych wpływów klasowego ruchu robotniczego, współdziałania proletariatu różnych narodowości, mniejszego klerykalizmu robotników, szerszej swobody politycznej w monarchii austro-węgierskiej i innych uwarunkowań.

Znacznie większy dystans, jeżeli chodzi o stopień świadomości klasowej, dzielił robotników górnośląskich od robotników zagłębiowskich. W końcu XIX i na początku XX wieku w sąsiadującym ze Śląskiem Zagłębiu Dąbrowskim, części „czerwonego Królestwa”, ujawniły się już mocno przeciwieństwa klasowe znajdujące wyraz w jawnych i ostrych konfliktach klasowych, w postępującej laicyzacji proletariatu, w uzewnętrzniających się nastrojach antyinteligentkich (wywołanych uległą postawą inteligencji technicznej wobec kapitalistów)⁴³.

W pierwszych dwóch latach wojny w następstwie werbunku do wojska części robotników, militaryzacji zakładów pracy, ograniczenia swobód politycznych, wprowadzenia cenzury utrudniona była wszelka działalność społeczna robotników, a zwłaszcza polityczna. Jednakże narastające zubożenie mas robotniczych w wyniku przeciągającej się wojny, radykalizacja nastrojów pod wpływem rewolucji lutowej oraz październikowej w Rosji spowodowały na ziemiach polskich falę wystąpień robotniczych; objęła ona również cały Śląsk.

⁴¹ „Katolik” nr 104 z 31 XII 1889 i nr 2 z 4 I 1889.

⁴² L. Piwiński: *Powieść o Śląsku*. „Wiadomości Literackie” nr 45 z 23 X 1932; G. Morcinek: *Wyrąbany chodnik*. Katowice 1973.

⁴³ J. Jaros: *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1936–1976)*. Warszawa—Kraków 1978, s. 83–84, 86–87, 141–144, 157; J. Ziółkowski: *Robotnicy i inteligencja w historii społecznej Sosnowca*. „Kultura i Społeczeństwo” 1958, t. 2, nr 2; J. Ziemia: *Kształtowanie się proletariatu Zagłębia Dąbrowskiego 1865–1914*. Warszawa 1980.

W cieszyńskiej jego części z dużym oddźwiękiem spotkały się hasła internacjonalistyczne, co znalazło wyraz między innymi w utworzeniu tzw. ostrawskiej międzynarodówki. Na Górnym Śląsku pod wpływem wydarzeń w Niemczech rozwinął działalność ruch komunistyczny (w grudniu 1918 roku zaczął tu działać komunistyczny Związek Spartakusa, z którego w 1920 roku wyłoniła się Komunistyczna Partia Górnego Śląska; Związek w ciągu paru tygodni skupił około 20 tys. członków). Narastający w latach 1918—1920 ruch strajkowy na tle socjalnym i politycznym, przejawy solidarności z robotnikami Zagłębia Dąbrowskiego sprzyjały pogłębieniu świadomości klasowej proletariatu górnośląskiego⁴⁴. Nie osiągnęła ona jednak tego poziomu co w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie w pierwszych latach niepodległości fala walk społecznych pogłębiła proces radykalizacji klasy robotniczej, wzmocniła jeszcze bardziej klasowe nurty ruchu robotniczego. Tymczasem na całym Śląsku, zarówno pod panowaniem pruskim, jak i austriackim, konflikt klasowy zdominowany został przez konflikt narodowościowy w związku z rozgorzałą walką o przynależność polityczną Śląska. Wzięły w niej udział również partie socjaldemokratyczne. Na Śląsku Cieszyńskim oskarżony o nacjonalizm T. Reger powiedział: „Dopóki istnieje pokrzywdzony i ciemieżca, nie ma mowy o międzynarodowej solidarności.”⁴⁵ Socjaliści polscy na Górnym Śląsku działali w tym samym duchu. Natomiast ambiwalentny stosunek komunistów do kwestii podziału politycznego Górnego Śląska spowodował silny spadek ich wpływów wśród robotników. Ruch komunistyczny był silnie zwalczany przez polską i niemiecką propagandę nacjonalistyczną (jako agentura rewolucyjnej Rosji lub strony zwalczanej). Ponadto w latach 1919—1921 górnośląska klasa robotnicza uzyskała nowe zdobycze socjalne (między innymi tzw. rady załogowe). Stępiły one ostrze walki klasowej z kapitałem i kierowały ją na tory legalizmu⁴⁶.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę na całym Górnym Śląsku nastąpiła eksplozja nastrojów solidarystycznych. W okresie walki powstańczej i plebiscytowej PPS na Górnym Śląsku ściśle współpracowała z wszystkimi nieklasowymi nurtami politycznymi. Czarowi rozpowszechnionego w tym okresie mitu Polski jako kraju sprawiedliwości społecznej uległa przeważająca większość robotników polskich, nawet przywódcy socjalistyczni. Egzaltacja wywołana odrodzeniem się państwa polskiego i walka o przynależność do niego sprawiły, że do świadomości górnośląskiej klasy robotniczej nie docierały konflikty klasowe rozgrywające się w odrodzonej ojczyźnie, nawet w Zagłębiu

⁴⁴ F. Hawranek: *Ruch komunistyczny na Górnym Śląsku w latach 1918—1921*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1966; J. Chlebowczyk: *Nad Olzą...*, s. 118—127.

⁴⁵ W. Najdus: *Polska...*, s. 640—641, p. 34.

⁴⁶ H. Zieliński: *Położenie i walka górnośląskiego proletariatu w latach 1918—1922*. Warszawa 1957; T. Jędruszczak: *Polityka Polski w sprawie Górnego Śląska 1918—1922*. Warszawa 1958, s. 192—197, 329—330, 372; P. Masłowski: *Die Kommunistische Partei Oberschlesiens und der Mai-Juni Aufstand 1921*. Berlin—Gleitwitz 1921.

Dąbrowskim — tuż za miedzą. Dla Górnoszlązaków walka o wyzwolenie narodowe była również walką o wyzwolenie społeczne. Stereotyp związku ucisku społecznego z narodowym, wyniesiony z okresu niewoli, umocnił się w tym czasie, tym bardziej że na rzecz mitu Polski jako kraju sprawiedliwości społecznej działała cała polska propaganda publicystyczna. Nie próbowali go podważać nawet ci, którzy weń nie wierzyli, na przykład działacze napływowi⁴⁷.

W okresie plebiscytowym na Górny Śląsk docierała w szerokim zakresie kultura polska, zetknięcie się górnoszląskich warstw plebejskich z nią odbywało się jednak w specyficznych okolicznościach, w których odbierany był tylko jej aspekt narodowy, nie klasowy. Z faktu rodzącego się w Polsce typowo kapitalistycznego ustroju stosunków społecznych na Górnym Śląsku na ogół nie zdawano sobie sprawy.

Po podziale Górnego Śląska do Polski przyłączona została bardziej uprzemysłowiona część obszaru plebiscytowego. Większość ciężkiego przemysłu i robotników pozostała na wschodniej części Górnego Śląska (z prawie 279 tys. robotników przemysłowych 72% znalazło się w Polsce). Wraz z proletariatem innych branż górnoszląska klasa robotnicza liczyła w 1922 roku 243,5 tys., co stanowiło 21,8% robotników w całej Polsce, a więc ponad 1/5. W ciągu okresu międzywojennego stopniowo wzrastała liczba robotników w przemyśle Górnego Śląska (szybciej w latach dwudziestych — o 17%, wolniej w latach trzydziestych — o 7%), do 267 tys. w 1931 i 277 tys. zawodowo czynnych w 1938 roku. Ten niewielki wzrost był wynikiem rozwoju gałęzi przemysłu związanych z górnictwem i hutnictwem (przemysł chemiczny, metalowy, energetyczny), przemysłu konsumpcyjnego oraz transportu. Tempo wzrostu liczbowego górnoszląskiego proletariatu było niższe niż w całej Polsce, stąd obniżył się odsetek robotników górnoszląskich wśród ogółu robotników do 17,8%. Wpłynął na to brak większych inwestycji przemysłowych oraz ograniczenie zatrudnienia w przemyśle górnictwo-hutniczym. Mimo to Górny Śląsk należał nadal do największych w II Rzeczypospolitej skupisk wielkoprzemysłowej klasy robotniczej zamieszkującej na niewielkiej powierzchni. Ponad 70% robotników górnoszląskiej części województwa zamieszkiwało dwa centralnie położone powiaty: świętochłowicki i katowicki oraz miasta wydzielone: Katowice i Chorzów. Ta duża koncentracja terytorialna była niewątpliwie przesłanką wpływającą pozytywnie na poziom świadomości klasowej i stopień zorganizowania robotników. Górny Śląsk wyróżniał się również w Polsce międzywojennej wysokim stopniem koncentracji kapitału. Stosunek robotników do kapitalistów wynosił tu 1:45, podczas gdy w całej Polsce 1:21. Przemysłowy charakter Górnego Śląska rzutował na strukturę społeczną

⁴⁷E. Kopeć: *Południowo-zachodnie kresy Rzeczypospolitej 1918—1939. Społeczne warunki integracji*. Katowice 1981, s. 26—29; W. Zieliński: *Polska i niemiecka propaganda plebiscytowa na Górnym Śląsku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1972, s. 212—227.

mieszkańców tej dzielnicy. Według spisu ludności z 1931 roku 74% osób biernych i czynnych zawodowo utrzymywało się tu z pracy najemnej. Dominacja górnictwa węglowego i przemysłu ciężkiego, podobnie jak przed wojną, wpływała na strukturę górnośląskiej klasy robotniczej. Robotnicy zatrudnieni w górnictwie i przemyśle stanowili tu w 1931 roku prawie 209 tys., tj. ponad 78% ogółu (reszta przypadała na handel, transport, ubezpieczenia społeczne i inne). W skali całego województwa odsetek ten był niższy i stanowił 54,6%, mimo to był prawie trzykrotnie wyższy niż w całej Polsce. Natomiast ludności rolniczej było tu czterokrotnie mniej. Struktura zawodowa zbliżała Górny Śląsk do rozwiniętych społeczeństw kapitalistycznych. 42,6% robotników Górnego Śląska pracowało w wielkim i średnim przemyśle. W latach dwudziestych stopień koncentracji robotników w dużych zakładach pogłębił się, w latach trzydziestych natomiast wystąpiło zjawisko odwrotne, tj. zwiększenie zatrudnienia w drobnym i średnim przemyśle kosztem wielkiego. Generalnie strukturę zawodową robotników na Górnym Śląsku uznać można za stabilną. Był to czynnik sprzyjający identyfikacji klasowej robotników⁴⁸.

Górny Śląsk należał do obszarów najgęściej zaludnionych nie tylko w Polsce, lecz i w Europie. Na 1 km² mieszkało tu 353 osoby, podczas gdy nawet w Belgii i Holandii — poniżej 300. Duże zaludnienie, bliskość osad, silna urbanizacja sprawiały, że centrum Górnego Śląska robiło wrażenie jednej wielkiej osady przemysłowej, powiązanej silnie siecią dobrych dróg bitych i kolejowych. Ludność Górnego Śląska wzrosła z około 1 mln w 1921 roku o 128 tys. do 1931 i o 106 tys. do 1939 roku. Nastąpiła duża rozbudowa ośrodków miejskich, same Katowice zwiększyły liczbę mieszkańców z 48 513 w 1922 roku do 134 329 w 1939 roku, a więc prawie trzykrotnie⁴⁹. Ponad 1/3 robotników mieszkała w miastach, a ponadto, podobnie jak przed I wojną, wiele osad przemysłowych, zaliczanych formalnie do gmin wiejskich, spełniało funkcje gospodarcze typowe dla miast. 36% wiejskich gmin górnośląskiej części województwa miało taki charakter. Środowisko miejskie oraz osady przemysłowe, będące dużymi skupiskami proletariatu, stwarzały warunki do kształtowania typu robotnika przemysłowego, związanego z tradycją robotniczą, działały uniformizująco na system organizacji życia zbiorowego, sposób bycia, nawyki kulturowe, czyli styl życia, w sumie ułatwiały identyfikację z własną klasą.

W okresie międzywojennym podstawowym źródłem zasilającym szeregi proletariatu była autorekrutacja. Z niego wywodziło się ponad 50% robot-

⁴⁸ J. Popkiewicz, F. Ryszka: *Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej (1922—1939)*. Opole 1959, s. 114; A. Hrebenda: *Górnośląska klasa robotnicza w latach międzywojennych 1922—1939*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1979, s. 13—64; J. Jezierska: *Struktura społeczno-zawodowa województwa śląskiego w 1931 roku*. „Zaranie Śląskie” 1965, nr 1a.

⁴⁹ Katowice 1865—1945. Red. J. Szaflik. Katowice 1978, s. 207—208.

ników, a w środowisku górniczym nawet 70%. Na ten stan rzeczy wpływał nie tylko długi okres rozwoju przemysłu górnośląskiego, lecz także duża dzietność rodzin robotniczych oraz szeroko występujące zjawisko „dziedziczenia” zawodów, szczególnie mocno uchwytnie w górnictwie. Wpływ autorekrutacji na identyfikowanie własnych celów i interesów z celami i interesami całej klasy robotniczej był bardzo duży⁵⁰.

Poza wymienionymi korzystnymi uwarunkowaniami na Górnym Śląsku występowało wiele czynników wpływających hamująco na rozwój świadomości klasowej robotników oraz radykalizmu społecznego. Do nich należał silny związek dużej części robotników ze wsią, wytworzony przez miejsce zamieszkania (w 1931 roku prawie 74% zatrudnionych w górnictwie oraz dużym i średnim przemyśle mieszkało na wsi), chłopskie pochodzenie (około 40%) lub posiadanie własnych gospodarstw rolnych (w samym górnictwie ponad 12%). Wiele osad i kolonii robotniczych nosiło wyraźne piętno tradycji chłopskiej. Szczególnie silnie powiązani byli ze wsią robotnicy w powiecie rybnickim i pszczyńskim. Tu obserwowano najniższy stopień świadomości odrębności klasowej proletariatu i słabą podatność na radykalne ruchy społeczne. Socjologiczną konsekwencją związków ze wsią było wnoszenie do środowiska robotniczego elementów kultury wiejskiej w takich aspektach, jak: obyczaje i obrzędowość, wzory zachowania, typy stosunków społecznych, normy i sankcje społeczne, postawy i światopoglądy oraz konkretne materialne i niematerialne wytwory działalności kulturalnej. W pełni uzasadnione jest określenie kultury robotniczej Śląska jako kultury ludowej⁵¹.

Poza związkami ze środowiskiem wiejskim wśród proletariatu górnośląskiego występowały, choć w mniejszej skali, powiązania robotników z rzemiosłem. Było ono źródłem dodatkowych dochodów, zwłaszcza w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego⁵². W sumie niepełna proletaryzacja była istotną barierą w procesie identyfikacji klasowej dużej części robotników.

Czynnikiem silnie dezintegrującym górnośląską klasę robotniczą w okresie międzywojennym było permanentne bezrobocie, które przybrało szerokie rozmiary w latach trzydziestych w wyniku wielkiego kryzysu gospodarczego. Prowadziło ono do rozbicia robotników na dwie grupy o odmiennym statusie społecznym, nie znajdujących często płaszczyzn porozumienia. Bezrobotni nie stanowili zorganizowanej grupy, byli rozproszeni, nastawieni na doraźny

⁵⁰ W. Mrozek: *Rodzina górnicza*. W: „Górnośląskie Studia Socjologiczne”. Red. P. Rybicki. T. 2. Katowice 1965, s. 51, 101—102; taż: *Problemy socjologiczne województwa katowickiego*. Katowice 1972, s. 25, 38—40.

⁵¹ W. Mrozek: *Rodzina górnicza...*, s. 37; J. Lięza, M. Żywirska: *Zarys kultury górniczej. Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie*. Katowice 1964, s. 28—29, 44—79 i n.; A. Mrowiec: *Szkiecy z nowszych dziejów ziemi rybnickiej*. Katowice 1962, s. 75; J. Bukowska-Floreńska: *Społeczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościach industrialnych Górnego Śląska*. Katowice 1987.

⁵² A. Hrebenda: *Górnośląska...*, s. 134.

dorobek, skłonni jedynie do desperackich wystąpień na tle ekonomicznym, nie politycznym. Wyłamywali się spod wpływów zorganizowanych zespołów związkowych lub politycznych⁵³.

Górnośląska klasa robotnicza posiadała wiele cech, które rzutowały na jej znaczną homogeniczność. Kształtowała ją jednorodność wyznaniowa (w 1931 roku 95,2% katolików), dominacja elementu polskiego (w 1931 roku pracowało w górnośląskiej części tylko około 11 tys. robotników niemieckich), miejscowy rodowód większości robotników (w 1931 roku imigranci stanowili tu 7% ogółu zatrudnionych)⁵⁴. Homogeniczność jest na ogół czynnikiem sprzyjającym wewnętrznej, klasowej konsolidacji, lecz jednocześnie konserwuje tradycyjny model życia; w przypadku górnośląskiej klasy robotniczej decydowały tu takie cechy, jak: związek ze środowiskiem wiejskim, duża religijność, lojalizm w stosunku do wszelkiej władzy (Kościoła, państwa, pracodawcy). Komuniści zwracali uwagę na olbrzymi legalizm robotników górnośląskich stanowiący istotną barierę dla wszystkich haseł nawołujących do buntu społecznego⁵⁵.

W ośrodku górnośląskim, jak w każdym środowisku przemysłowym, występowało zjawisko horyzontalnego i wertykalnego zróżnicowania robotników. Wprowadzały je podziały branżowe, zróżnicowanie wielkości zakładów, wykształcenie i kwalifikacje, dochody, pochodzenie, miejsce zamieszkania (miasto — wieś), podziały polityczne, zatrudnienie lub bezrobocie. Rzutowały one na zróżnicowanie poziomu świadomości klasowej górnośląskiego proletariatu⁵⁶.

Mimo istniejącego bezrobocia na Górnym Śląsku utrzymywał się w okresie międzywojennym wyższy standard życia pracującej części klasy robotniczej, co znalazło wyraz w wysokości zarobków, a w konsekwencji — w mniejszym odsetku wydatków na żywność, a większym na odzież, wyposażenie mieszkań, kulturę itp. Pozytywny wpływ na położenie górnośląskiej klasy robotniczej wywierał rozbudowany system ubezpieczeń społecznych, którego w tej postaci nie mieli robotnicy innych dzielnic⁵⁷. Ten stan rzeczy nie sprzyjał radykalizacji postaw, zwłaszcza że robotnicy górnośląscy mieli świadomość wyższości swego statusu materialnego. Prasa górnośląska, a zwłaszcza chadecka „Polonia”, rozpisywała się szeroko na temat nędzy proletariatu Zagłębia Dąbrowskiego.

⁵³ J. Pabisz: *Walka klasy robotniczej województwa śląskiego w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego*. Katowice 1972.

⁵⁴ A. Hrebenda: *Górnośląska...*, s. 41—50, 83—101.

⁵⁵ M. Ciechocińska: *Położenie klasy robotniczej w Polsce 1929—1939. Studia i materiały*. Warszawa 1965, s. 232.

⁵⁶ A. Hrebenda: *Górnośląska...*, rozdz. II, III.

⁵⁷ Z. Landau, J. Tomaszewski: *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918—1939*. Warszawa 1971; M. Wanatowicz: *Ubezpieczenia brackie na Górnym Śląsku w latach 1922—1939*. Warszawa—Kraków 1973, s. 159—160.

W okresie międzywojennym nie rozwijało się na Górnym Śląsku zakładowe budownictwo patronalne, gdyż nadmiar siły roboczej nie stwarzał bodźców w tym kierunku. Jednakże spora część robotników korzystała nadal z tego rodzaju mieszkań zbudowanych przed wojną. W sytuacji bezrobocia były one jeszcze silniejszym środkiem nacisku pracodawców na robotników niż przed wojną. Krępowało uczestniczenie robotników w strajkach i działalności związków zawodowych.

Poza czynnikami wynikającymi z procesów industrializacji, urbanizacji, sytuacji gospodarczej, czyli całej płaszczyzny ekonomicznej, na świadomość klasową robotników górnośląskich rzutowały w bardzo dużym stopniu czynniki narodowościowe i społeczno-polityczne. Przede wszystkim w Polsce międzywojennej nie od razu zniknął stereotyp związku ucisku społecznego z uciskiem narodowym. Pozostawienie przemysłu w rękach niemieckich prowadziło do utrzymywania się, jak przed wojną, zależności ekonomicznej polskiego robotnika od niemieckiego pracodawcy, którego można było nadal obarczać winą za ucisk polskiego robotnika. Ten stan rzeczy uświadamiały robotnikom wszystkie nieklasowe nurty polityczne, związki zawodowe, zbijając na tym kapitał zaufania mas robotniczych do siebie. Szeroko zabieg ten stosowała NPR, ChD, sanacja oraz związane z nimi związki zawodowe, w obawie przed radykalizacją nastrojów społecznych. Polityka ta znacznie hamowała kształtowanie świadomości klasowej robotników.

Problem niemiecki pod innym jeszcze względem w ciągu całego okresu międzywojennego odgrywał rolę poważnego katalizatora napięć społecznych. Niebezpieczeństwo niemieckie utrzymywało nastroje solidarystyczne w społeczeństwie polskim. Permanentna konfrontacja polsko-niemiecka (nazywana w publicystyce „czwartym powstaniem”) oddziaływała hamująco na rozwój radykalizmu społecznego i politycznego. Antagonizm polsko-niemiecki stępił aspekt klasowy w działalności PPS. Wprawdzie po zakończeniu walki o przynależność polityczną Górnego Śląska zerwała ona współpracę z nieklasowymi ugrupowaniami politycznymi, lecz i później przyznawała priorytet sprawie narodowej, co utrudniało współdziałanie z niemiecką socjaldemokracją. W miarę narastania niebezpieczeństwa niemieckiego polscy socjaliści zbliżyli się ponownie do nieklasowych nurtów. Uważali, że w tej sytuacji podnoszenie konfliktów wewnętrznych jest zdradą interesów polskich⁵⁸.

Na Górnym Śląsku hasło „Robotnik nie ma ojczyzny” nie cieszyło się popularnością. Bardzo wielu robotników należało do organizacji, których głównym zadaniem była obrona polskości, na przykład w Polskim Związku Zachodnim stanowili oni blisko 40%⁵⁹. „Nurt patriotyzmu” dominował

⁵⁸ J. Walczak: *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim po przewrocie majowym 1926—1939*. Katowice 1980, s. 66—75, 145—147, 269—274, 353—359, 391—400, 442—450, 507—513.

⁵⁹ E. Kopec: *Południowo-zachodnie...*, s. 107—110.

w regionalnej literaturze śląskiej; długo nie dostrzegała ona, w przeciwieństwie do literatury zagłębiowskiej, konfliktów społecznych, świadczyła o tym między innymi twórczość Gustawa Morcinka. Podejmująca ten problem Halina Kraheńska, autorka nieśląskiego pochodzenia (w pracy *Zdrada Heńka Kubisza*) została przez miejscowe środowisko powstańcze wręcz napiętnowana za fałszowanie rzeczywistości śląskiej, za „tendencyjne, świadome kopanie przepaści między burżuazją śląską a dolami społecznymi”. Jej powieść uznano za „zatrutą strzałę socjalistycznej propagandy”⁶⁰.

Do pogłębienia podziałów narodowościowych w łonie klasy robotniczej przyczyniła się w niemałym stopniu sanacja śląska, która wszelkimi dostępnymi sobie środkami dążyła do separacji obu etnicznych grup ludności. Jeszcze silniej w tym kierunku oddziaływała hitleryzacja niemieckich robotników, stopniowa agonia niemieckiej socjaldemokracji w latach trzydziestych oraz unifikacja niemieckich związków zawodowych⁶¹.

W utrzymaniu stanu inercji w sferze świadomości społecznej górnośląskiego proletariatu zainteresowany był mocno Kościół katolicki. Związany z solidarystyczną ideologią stosunków społecznych starał się nie tylko utrzymać istniejący w zakresie stosunków społecznych na Górnym Śląsku układ, ale i upowszechnić go w całym kraju. W obawie przed radykalizacją nastrojów społecznych, przed przeniesieniem na ten teren antyklerykalnych i laickich postaw robotników zagłębiowskich administracja Kościoła prowadziła szeroką akcję charytatywną. Występowała przeciwko redukcjom robotników, odwoływała się do chrześcijańskiej moralności przedsiębiorców, apelowała do władz sanacyjnych o większą skuteczność pomocy materialnej, o interwencję u pracodawców, straszyla widmem rewolucji społecznej. Aby zapobiec dezorganizacji społecznej, Kościół postulował stabilizację stosunków gospodarczych, zapewnienie pracy bezrobotnym i płacy zabezpieczającej rodzinom minimum egzystencji. Głęboki katolicyzm Górnoślązaków i duża rola kleru w życiu publicznym sprawiały, że akcja ta trafiała na podatny grunt⁶².

W tym samym kierunku co Kościół katolicki oddziaływały nurty chrześcijańsko-narodowe: ChD i NPR oraz związane z nimi związki zawodowe: Zjednoczenie Zawodowe Polskie oraz Chrześcijański Związek Zawodowy. Nurty te posiadały na Górnym Śląsku bardzo duże wpływy, a zwłaszcza Zjednoczenie Zawodowe Polskie (należało do niego trzykrotnie więcej gór-

⁶⁰ W. Szewczyk: *W nurcie patriotyzmu. W: Wspomnienia Ślązaków i Zagłębiaków*. Wybrał i opracował K. Popiołek. Katowice 1970, s. 63—69.

⁶¹ E. Długajczyk: *Sanacja śląska 1926—1939. Zarys dziejów politycznych*. Katowice 1983, s. 95, 138—139, 186, 215, 242, 243, 244—250; E. Kopec: *Południowo-zachodnie...*, s. 51—52; J. Walczak: *Polska i niemiecka...*, s. 391—416.

⁶² B. Reiner: *Wyznania i związki religijne w województwie śląskim 1922—1939*. Opole 1977, s. 153—154; E. Kopec: *Południowo-zachodnie...*, s. 109—110; E. Szramek: *Śląsk jako problem socjologiczny*. Katowice 1935, s. 53; „Gość Niedzielny” z 25 I 1931, 29 XI 1931, 13 XII 1931, 11 VI 1933, 25 III 1934, 8 IV 1934; „Polonia” nr 4752 z 9 I 1938.

ników niż do związków klasowych, w hutnictwie przewaga była jeszcze większa). Były o wiele bardziej przesiąknięte ideologią chrześcijańską niż ich odpowiedniki w byłej Galicji i Kongresówce. Tam organizacje o podobnym profilu rywalizowały niejednokrotnie w zakresie metod walki z ruchem klasowym. Znany działacz NPR-owski, poseł do Sejmu Śląskiego i Sejmu Rzeczypospolitej, na forum tego ostatniego w 1932 roku oświadczył, że „Śląsk nigdy komunistyczny nie będzie, trzeba go jednak karmić nie pałką, lecz chlebem”⁶³.

Rolę katalizatora napięć społecznych odgrywały również sanacyjne związki zawodowe: Generalna Federacja Pracy oraz Związek Związków Zawodowych. Sanacja śląska miała duże zasługi na polu polityki socjalnej, większe niż obóz pomajowy w innych dzielnicach. Konkretnym posunięciem towarzyszyły taktyczne i demagogiczne wystąpienia, w których solidaryzowano się z postulatami klasy robotniczej, głoszono kult pracy i sprawiedliwości społecznej, uznawano proletariat za podstawową siłę organiczną państwa. Dlatego śląski odłam sanacji reprezentujący tzw. lewicę sanacyjną miał duże oparcie w górnośląskiej klasie robotniczej. Wyrazem tego był szybki rozwój sanacyjnego Związku Związków Zawodowych w latach trzydziestych dokonujący się kosztem innych organizacji zawodowych, także klasowych. Nie wynikał on li tylko z przymusu ekonomicznego i politycznego, co dostrzegli sami komuniści, lecz podatności miejscowego środowiska na głoszoną przez niego ideologię. O obliczu tego związku na Śląsku świadczył fakt jego protestu przeciwko ogólnopolskiej radykalizacji, jaka dała się zauważyć w drugiej połowie lat trzydziestych. W odpowiedzi śląski ZZZ w 1937 roku dokonał rozłamu i utworzył własną centralę związkową pod nazwą Zjednoczenie Zawodowe Polskie, o wyraźnie solidarystycznym i nacjonalistycznym charakterze, która skupiła prawie wszystkich dotychczasowych członków, tj. blisko 50 tys. robotników. W 1938 roku przystąpiła ona do OZN-u⁶⁴.

Na tle nurtów nieklasowych, zarówno politycznych, jak i zawodowych, wpływy socjalistyczne i komunistyczne na Górnym Śląsku były niewielkie. Popularność PPS na początku lat dwudziestych, gdy partia liczyła około 20 tys. członków, w następnych latach zmalała (kilka tysięcy członków). Komuniści największe wpływy mieli w 1919 roku, około 25 tys. członków. Po zajęciu negatywnego stanowiska wobec walk narodowościowych nastąpił gwałtowny spadek liczby członków Komunistycznej Partii Górnego Śląska, pogłębiony

⁶³ H. Przybylski: *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926—1937*. Warszawa 1980, s. 57, 75, 80; T. Kotłowski: *Zjednoczenie Zawodowe Polskie 1918—1939*. Poznań 1977, s. 9, 15—19, 22—23, 31, 41, 45—54, 139—140, 146—147, 171, 173; „Polonia” nr 2638 z 11 II 1932.

⁶⁴ E. Długajczyk: *Sanacja...*, s. 124, 125, 177, 178, 179, 217, 220, 321—327; L. Hass: *Organizacje zawodowe w okresie międzywojennym (1919—1939)*. „Biuletyn Biura Historycznego CRZZ” 1962, nr 4, s. 23, 24, 62.

następnie przez podział obszaru plebiscytowego. W okresie międzywojennym ruch komunistyczny na polskiej części Górnego Śląska reprezentowany był przez kilkaset osób, a okresowo na wolności działało kilkudziesięciu komunistów. Lewicowy ruch związkowy nie przekraczał 1 tys. osób⁶⁵.

Przenoszenie w stosunki górnośląskie ostrych konfliktów społecznych uzewnętrzniających się w sąsiednich zagłębiach: dąbrowskim i krakowskim, było utrudnione przez mały przepływ siły roboczej spowodowany zarówno nadmiarem miejscowych rąk do pracy, jak i zamknięciem w 1926 roku górnośląskiego rynku pracy. Utrzymujący się antagonizm dzielnicowy osłabiał solidarność klasową robotników sąsiadujących zagłębi, co znajdowało wyraz w akcjach strajkowych⁶⁶.

Robotnicy górnośląscy przed wojną nie zaznali panowania polskich klas posiadających. Ten stan rzeczy nie uległ zasadniczej zmianie i w okresie państwowości polskiej. Nie wytworzyła się tu klasa polskiej burżuazji i ziemiaństwa, liczniejsze, lecz także nadal słabe było polskie drobnomieszczaństwo. Rażąca dysproporcja w zakresie struktury społecznej występująca między województwem śląskim a innymi dzielnicami złagodzone zostały jedynie przez ukształtowanie się polskiej inteligencji, której górne warstwy stanowiły substytut klas posiadających. W obrębie polskiej grupy etnicznej nie istniała więc nadal pełna struktura społeczna, charakterystyczna dla stosunków kapitalistycznych, jedynie jej namiastka. Początkowo górnośląscy robotnicy, nie mając w pełni ukształtowanego poczucia własnego, odrębnego miejsca w hierarchii społecznej, na ogół nie zauważali także istnienia inteligencji jako odrębnej warstwy społecznej, dostrzegano tylko jej zewnętrzne funkcje. Bezkonfliktowy układ stosunków z polskimi autochtonicznymi przedstawicielami tej warstwy sprawiał, że nie widziano początkowo różnic społecznych, lecz jedynie środowiskowe, dzielnicowe. Inteligencji wyznaczono przewodnią rolę w walce z niemieczyzną. PPS kreowała ją również na sojusznika proletariatu w jego zmaganiach o interesy świata pracy (do którego zaliczała i inteligencję). Pauperyzacja dużej części inteligencji zbliżała ją do robotników⁶⁷. Utrzymujący się więc w okresie międzywojennym niedostatek w zakresie struktury społecznej polskiej ludności Górnego Śląska nie ujawniał z taką ostrością jak w innych dzielnicach, a zwłaszcza w Kongresówce, przeciwieństw klasowych.

Niski stopień świadomości klasowej proletariatu górnośląskiego w okresie międzywojennym podkreślało wielu obserwatorów stosunków społecznych na

⁶⁵ A. Hrebenda: *Górnośląska...*, s. 170—182; J. Walczak: *Polska i niemiecka...*, s. 29—56, 269—286, 413—420.

⁶⁶ M. Wanatowicz: *Ludność napływowa...*, s. 120—127; J. Pierzchała: *Legenda Zagłębia*. Katowice 1962, s. 96—103; W. Krajewski: *Po obu stronach Brynicy*. „Fantana” 1939, nr 4, s. 5—6; J. Ziemia: *Po obu stronach Brynicy*. Katowice 1964, s. 135, 146, 149.

⁶⁷ M. Wanatowicz: *Inteligencja na Śląsku w okresie międzywojennym*. Katowice 1986, s. 127, 128, 134—136.

Śląsku. Problem dostrzegł gen. Stanisław Szeptycki w okresie III powstania śląskiego⁶⁸. Różnicę w postawach klasowych robotników górnośląskich i zagłębiowskich podkreślali polscy inżynierowie⁶⁹. Taki stan rzeczy stanowił nawet przedmiot dumy Ślązaków, co akcentował Gustaw Morcinek, pisząc w latach kryzysu na łamach poznańskiej „Tęczy”: „Górnicy śląski nie chce ginąć z głodu, lecz tak samo daleki jest od myśli, by dać się porwać rozpaczom i w przystępie jej niszczyć istniejący porządek społeczny. Poczucie solidarności i dyscypliny społecznej tkwi w nim tak głęboko, jak bodaj nigdzie w Polsce.”⁷⁰

Bystry obserwator stosunków górnośląskich Roman Lutman stwierdził w 1937 roku: „Ruch komunistyczny wśród robotników na ogół nie ma powodzenia.”⁷¹ Podczas gdy na Śląsku Cieszyńskim niezadowolone społeczeństwo prowadziło do aktywności nurtów klasowych, na Górnym Śląsku przejawiało się we wzroście sympatii proniemieckich⁷², co stanowiło wyraz niskiej świadomości klasowej. Jeszcze większy dystans dzielił Górny Śląsk od Zagłębia Dąbrowskiego. Dopiero w latach wielkiego kryzysu gospodarczego dokonywały się tu procesy, które przypominały układ stosunków w Zagłębiu Dąbrowskim na przełomie XIX i XX wieku.

Powszechnie w badaniach empirycznych stwierdza się korelację dodatnią między poziomem wykształcenia robotników a poziomem ich świadomości klasowej. Śląsk w Polsce międzywojennej wyróżniał się najniższym odsetkiem analfabetów (w 1931 roku 1,5%, w całej Polsce 23%). Większość robotników ukończyła siedmio- lub ośmioklasowe szkoły powszechne, część szkoły ponadpodstawowe — zawodowe. Rozpowszechnione było czytelnictwo gazet i książek, postawę robotników cechowała duża aktywność społeczna, co znajdowało wyraz w przynależności do licznych organizacji. Świadczyły o tym większe wydatki w budżetach rodzinnych na cele działalności społecznej niż w innych dzielnicach⁷³. Aktywność ta uzewnętrzniała się także w wyborach do Sejmu Śląskiego i Sejmu Rzeczypospolitej. Nie była to jednakże klasowa aktywność. Świadczyły o tym wyniki wyborów odzwierciedlające w znacznej mierze stopień identyfikacji klasowej robotników. Na partie robotnicze w wyborach do Sejmu Śląskiego w 1922 roku głosowało 41% wyborców, a w 1930 roku 22%. W wyborach do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w 1935 roku, mimo wezwania wszystkich partii robotniczych do ich bojkotu, oddano ponad 50% ważnych głosów. Stan ten świadczył o fluktuacji postaw politycznych robot-

⁶⁸ P. Hauser, T. Kotłowski: *Stanowisko gen. S. Szeptyckiego wobec III powstania śląskiego*. „Przegląd Zachodni” 1931, nr 3, s. 168.

⁶⁹ A. Rudnicki: *Notatki o kopalniach, górnikach, agitatorach*. „Wiadomości Literackie” 1935, nr 35, s. 121—122.

⁷⁰ G. Morcinek: *Biedaszyby na Śląsku*. „Tęcza” 1933, nr 1.

⁷¹ R. Lutman: *Oblicze Śląska*. „Strażnica Zachodnia” 1937, nr 1, s. 26.

⁷² E. Kopec: *Południowo-zachodnie...*, s. 48, 50, 51, 69, 101, 109, 142.

⁷³ A. Hrebenda: *Górnośląska...*, s. 167—169.

ników (gdyż oni przeważali wśród wyborców) oraz o braku identyfikacji dużej części proletariatu z programami partii robotniczych, co szło przypuszczalnie w parze z brakiem identyfikacji klasowej⁷⁴. Duża aktywność społeczno-polityczna robotników górnośląskich była wynikiem określonych nawyków kulturowych, znacznej demokratyzacji i egalitaryzmu w stosunkach społecznych. Większość organizacji, w których działali robotnicy, nie miała charakteru klasowego, lecz narodowy, skupiała przedstawicieli inteligencji świeckiej, duchownej, drobnomieszczaństwa, chłopów. Również wyższy odsetek strajkujących w porównaniu z całością kraju nie świadczył o wyższej świadomości klasowej, były to bowiem głównie strajki ekonomiczne, uznawane za legalne akty samoobrony.

W okresie przynależności Górnego Śląska do państwa polskiego, poza wymienionymi czynnikami oddziałującymi hamująco na proces emancypacji klasowej górnośląskiego proletariatu, zaistniały uwarunkowania sprzyjające narastaniu świadomości klasowej. Bezpośredni związek z państwem polskim rodził i utrwał świadomość jego klasowego charakteru. Rozczarowanie ówczesną rzeczywistością polską, głównie na tle socjalnym, rozwiewało mit Polski jako kraju sprawiedliwości społecznej u starszego pokolenia Górnoślązaków. Młoda generacja, wychowana w niepodległej Polsce, przyswajała sobie ten fakt szybciej. Rodzeniu się świadomości klasowej sprzyjało utrzymanie w niepodległej Polsce historycznie uwarunkowanej stratyfikacji społecznej. Miejsca zastrzeżone dawniej dla Niemców zajęli Polacy z innych dzielnic. Plebejska ludność autochtoniczna pozostała nadal na najniższym szczeblu drabiny społecznej. Rozczarowanie na tym tle było powszechne: „Lud górnośląski był zawsze sługą” — konstatował w publicznym wystąpieniu ks. Jan Kapica⁷⁵. „A więc zmienili się tylko panowie. Pojechali berlińscy, a przyjechali warszawsko-krakowscy [...]. Ciężący na Ślązakach jakby jakiś fatalizm, jakieś przekleństwo, które degraduje nas do sług jednej lub drugiej strony” — pisał z rozgoryczeniem znany działacz narodowy Arka Bożek⁷⁶.

Świadomość klasowego charakteru państwa polskiego nasilała się w miarę postępów polonizacji przemysłu, gdy dostrzegano, że polityka socjalna i personalna polskich dyrektorów i inżynierów nie różni się od stosowanej przez niemieckich pracodawców, a Polacy są często wykonawcami ich woli (świadczyły o tym redukcje załóg, obniżki zarobków i świadczeń socjalnych, pogorszenie warunków pracy, kary za przewinienia, dystans wobec robotników, ściąganie tańszej siły roboczej z innych dzielnic, współpraca z niemieckim kapitałem, wystąpienia przeciwko strajkującym robotnikom itp.). Ruch strajkowy skierowany nie tylko przeciwko niemieckim właścicielom, lecz także

⁷⁴ M. Drozdowski: *Klasa robotnicza Warszawy 1918—1939*. Warszawa 1965, s. 178;

A. Hrebenda: *Górnośląska...*, s. 159—163, 207.

⁷⁵ J. Kapica: *Kazania — Mowy — Odezwy*. Katowice 1933, s. 87.

⁷⁶ A. Bożek: *Pamiętniki*. Katowice 1957, s. 81.

polskim pracodawcom, był dla proletariatu lekcją świadomości klasowej⁷⁷. W tej sytuacji funkcjonujący od czasów niewoli stereotyp związku ucisku społecznego z uciskiem narodowym powoli zamierał. Narastała świadomość nieuchronnych w warunkach ustroju kapitalistycznego napięć klasowych w obrębie jednej narodowości. Zjawisko dostrzegali współcześni obserwatorzy stosunków społecznych na Śląsku⁷⁸.

Jak już zaznaczono, w pierwszych latach po przyłączeniu Górnego Śląska do państwa polskiego autochtoniczna ludność plebejska nie dostrzegała różnic w pozycji społecznej proletariatu i inteligencji. Z czasem charakter pracy, dochody, wykształcenie, bariery towarzysko-obyczajowe, ksenofobia społeczna, odrębne organizacje zawodowe, przenoszenie w stosunki śląskie dystansów społecznych istniejących w innych dzielnicach rodziły przedziały pomiędzy pracownikami fizycznymi a umysłowymi. Pękały egalitarne więzy autochtonicznej inteligencji z warstwami plebejskimi, narastało poczucie wyższości inteligencji w hierarchii społecznej. Stosunki społeczne panujące na Górnym Śląsku upodabniały się do stosunków panujących w całym kraju na zasadzie wciągania mniejszego obszaru w orbitę wpływów większego. Przejawy tego procesu były już mocno uchwytny w drugiej połowie lat trzydziestych, stąd stały się przedmiotem publicznej dyskusji⁷⁹.

W okresie międzywojennym w związku z przejęciem przez państwo działalności nadzorującej i opiekuńczej nad życiem kulturalno-oświatowym i społecznym zmniejszyła się również na Górnym Śląsku rola kleru w tych dziedzinach życia. Zaistniały warunki większej laicyzacji społeczeństwa. Przemiany na tej płaszczyźnie postępowały wolno, lecz były uchwytny w drugiej połowie lat trzydziestych. Prowadziły do radykalizacji postaw i zainteresowania ideologią socjalistyczną, co zauważono zarówno w środowisku robotniczym, jak i inteligentckim. Ulegała im i ton nadawała przede wszystkim młoda generacja, która dążyła do przebudowy stosunków społecznych w niepodległym państwie polskim. Druga połowa lat trzydziestych, nie bez wpływu następstw społecznych wielkiego kryzysu gospodarczego, uzewnętrzniła polaryzację postaw społecznych i politycznych. Zarysowujące się przemiany świadomościowe nie miały charakteru powszechnego, a ponadto zostały najpierw

⁷⁷ J. Jaros: *Dzieje...*, s. 189; F. Biały: *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1914—1932*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 156—215; A. Mrowiec: *Z dziejów ziemi rybnicko-wodzisławskiej w latach 1918—1939*. Katowice 1966, s. 84—85; AP Katowice. Dyrekcja Policji Chorzów, nr 237; „Gazeta Robotnicza” z 1 XII 1926, 6 II 1929, 19 III 1932; „Śląski Kurier Poranny” z 12 III 1935, 1 I 1936, 1 VIII 1936, 20 IX 1936, 24 X 1937.

⁷⁸ P. Rybicki: *O badaniu socjograficznym Śląska*. Katowice 1938, s. 36—37; R. Lutman: *Oblicze...*, s. 32, „Przełom” nr 4 z 17 IV 1932, nr 1 z 1 I 1933; *Z czarnego kraju. Górny Śląsk w reportażu międzywojennym*. Teksty wybrał i wstępem opatrzył W. Janota. Katowice 1981, s. 65—68, 94—96; M. Wanatowicz: *Inteligencja...*, s. 125—137.

⁷⁹ Tamże.

osłabione przez konsolidację społeczeństwa polskiego narastającą w obliczu zagrożenia niemieckiego, a następnie przerwane przez wybuch wojny.

W sumie proces emancypacji klasowej górnośląskiego proletariatu w dobie kapitalizmu był wolniejszy niż na pozostałych ziemiach polskich, pomimo korzystnych warunków stworzonych przez industrializację tego okręgu. W dużej mierze niwelowane były one przez czynniki społeczno-polityczne, stąd zjawisko inercji w sferze świadomości społecznej utrzymywało się tu dłużej niż na innych obszarach i nie zniknęło do wybuchu wojny. Jakkolwiek trudno określić jego rozmiary, stwierdzić można, że nie miało charakteru marginalnego. Proletariat górnośląski porównywany był i jest w literaturze historycznej z proletariatem rozwiniętych krajów kapitalistycznych Europy. Wydaje się jednak, że analogii doszukiwać się można w zakresie stopnia koncentracji wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, jej struktury zawodowej, aktywności społeczno-politycznej, aspiracji w zakresie poziomu i stylu życia, natomiast nie stopnia samoidentyfikacji klasowej.

Maria Wanatowicz

Einfluß der Industrialisierung und sozial-politischen Bedingungen auf das Klassenbewußtsein der oberschlesischen Arbeiter in der Zeit des Kapitalismus

Zusammenfassung

Der Inhalt des Artikels ist Analyse aller Bedingungen, die Einfluß auf die Umgestaltung des oberschlesischen Proletariats in bewußt ihrer Eigentümlichkeit Arbeiterklasse hatten und solchen, die diesen Prozeß underdrücken. Zu den positiven Faktoren dieses Prozeßes gehörten Industrialisierungsfolgen (wie: Große Proletariatskonzentration, gemeinsame Arbeitsart, soziale Gesetzgebung, Bildung der bestimmten Kulturgüter, Sitten, gemeinsamer ökonomischen und politischen Kampf, Entwicklung der Arbeiterbewegung). Die wichtigsten Faktoren, die diesen Prozeß underdrückten, dagegen war noch immer in Schlesien auftretender Stereotyp der Beziehung zwischen dem sozialen und nationalen Druck (sowohl vor dem I Weltkrieg, als auch in der Zwischenkriegszeit), großer Einfluß der solidaristisch-politischen Strömungen und die bedeutende Rolle der katholischen Kirche im öffentlichen Leben dieses Gebiets.

O ile struktura zawodowa górnośląskiego proletariatu była zbliżona do rozwiniętych społeczeństw kapitalistycznych⁶, o tyle w bielsko-bialskim okręgu wykazywała pozostałości epoki przedkapitalistycznej. W tej części województwa śląskiego utrzymywała się w dość szerokim zakresie gospodarka drobnotowarowa. Stan ten obrazuje udział dużego odsetka ludności utrzymującej się ze wspomnianego rodzaju gospodarki w rolnictwie i poza nim (powiat bielski — 19,4%, katowicki — 5,2%)⁷. W przemyśle dominowały średnie, a nawet małe zakłady. Dużych przedsiębiorstw z licznymi załogami robotniczymi było niewiele. Do rzędu zakładów o załogach liczących setki robotników należała niewielka grupa fabryk włókienniczych i metalurgicznych, kopalnia węgla kamiennego „Silesia” w Żebraczej pod Czechowicami, rafineria oleju mineralnego w Czechowicach i cementownia w Goleszowie. Miejscowe włókiennictwo wełniane, nastawione na produkcję wysokiej klasy materiałów, reprezentowane było głównie przez zakłady średnie, liczące 100—150 robotników. Do tej gałęzi należały również zakłady małe, zatrudniające zaledwie po kilka osób⁸. Wielkość zakładów przemysłowych w omawianym okręgu nie pozostała bez wpływu na wiele zjawisk związanych z identyfikacją klasową robotników; z tym między innymi wiązały się trudności w organizowaniu walk strajkowych.

Okręg bielsko-bialski, w przeciwieństwie do górnośląskiego, nie należał do silnie zurbanizowanych ośrodków przemysłowych. Poza Bielskiem i Białą krakowską do większych miast należały jedynie Czechowice, Dziedzice i włączony w 1931 roku do powiatu bialskiego Oświęcim. Ośrodki te łączyła sieć dobrych dróg bitych i linia kolejowa Dziedzice — Bielsko — Żywiec. Na pozostałą część okręgu składały się małe miasteczka, takie jak: Aleksandrowice, Wilamowice, Skoczów, Strumień i gminy wiejskie (na przykład Ochaby, Pruchna). Również gęstość zaludnienia potwierdza tę obserwację. Na 1 km² w 1931 roku mieszkało w powiecie bielskim około 182 osoby (podczas gdy na Górnym Śląsku około 353). Nie znaczy to jednak, że w omawianym okręgu nie było warunków do ukształtowania się grupy robotników przemysłowych. Główne miasta ośrodka były bardzo gęsto zaludnione (Bielsko — około 4466 osób na 1 km², Biała — około 1081 osób na 1 km²) i stanowiły duże skupiska proletariatu⁹. Koncentracja robotników w ośrodkach miejskich

⁶J. Pabisz: *O niektórych zagadnieniach rynku pracy...*, s. 96; J. Jeziarska: *Struktura społeczno-zawodowa województwa śląskiego w 1931 roku*. „Zaranie Śląskie” 1965, z. 1a, s. 320.

⁷J. Jeziarska: *Struktura społeczno-zawodowa...*, s. 325.

⁸Według danych „Statystyki Zakładów Przemysłowych i Handlowych” z 1935 roku (s. 43) na ogólną liczbę 449 zakładów przemysłowych znajdujących się na Śląsku Cieszyńskim (zakłady I—VII kategorii) zatrudniono 17 134 robotników. Średnio na zakład przypadało więc nie więcej jak 38 robotników. W wydawnictwie *Polski przemysł i handel* (Warszawa 1930) przyjmuje się, że dla włókiennictwa na Śląsku Cieszyńskim najbardziej charakterystyczne są „średnio wielkie przedsiębiorstwa zatrudniające od 100 do 150 robotników” (s. 5). Inne dane o przemyśle tego regionu por. tamże, s. 4—7.

⁹*Bielsko-Biała. Zarys rozwoju miasta...*, s. 163—165; E. Kopeć: *Rynek pracy w bielsko-bialskim przemyśle...*, s. 424.

wpływała dodatnio (styl życia, nawyki kulturowe) na kształtowanie się ich świadomości przynależenia do jednej klasy społecznej.

Czynnikiem sprzyjającym identyfikacji klasowej robotników była niewątpliwie autorekrutacja. W górnośląskiej części w 50% zasilala ona szeregi proletariatu¹⁰. W regionie bielsko-bialskim ta forma rekrutacji dotyczyła jedynie robotników pochodzących z centralnej części okręgu, głównie stale mieszkających w mieście. Większość zatrudnionych w przemyśle wywodziła się jednak bezpośrednio ze wsi. We wrześniu 1921 roku odsetek tych robotników w powiecie bialskim wynosił 93%, a w bielskim — 72%. W latach następnych spadła liczba robotników wiejskich zatrudnionych w przemyśle. W grudniu 1931 roku w powiecie bialskim było 73%, a w bielskim 66% robotników pochodzenia wiejskiego, co i tak stanowi bardzo wysoki odsetek. Takie źródła rekrutacji robotników wiązały się w dużym stopniu z położeniem okręgu u wejścia do Kotliny Żywieckiej, wśród przeludnionych wiosek, w warunkach zjawiska „nacisku ludnościowego”¹¹. W praktyce oznaczało to silny związek znacznej części robotników z wsią, który miał niekorzystny wpływ na ich utożsamianie się z własną klasą społeczną, tym bardziej że związek ten wynikał nie tylko z miejsca zamieszkania, ale przede wszystkim z faktu posiadania gospodarstw rolnych będących dla nich dodatkowym źródłem dochodu. Dotyczy to głównie robotników z peryferyjnej części okręgu przemysłowego, w której dominował półproletariacki, chłopo-robotniczy charakter siły roboczej, złożonej z niewykwalifikowanych robotników¹². Występowanie grupy tzw. chłopów-robotników (około 14,4% ogółu czynnych włóknarzy)¹³ wpływało na niski stopień proletaryzacji, małą podatność na radykalne ruchy społeczne oraz mniejsze zaangażowanie w walkę klasową. Dodatkowym czynnikiem hamującym analizowany proces uświadomienia klasowego był fakt, że spośród ogółu zatrudnionych i poszukujących pracy w przemyśle włókienniczym Bielska-Białej 3614 osób (43,7%) stanowiły kobiety. Zjawisko to w znacznym stopniu warunkowała występująca we włókiennictwie duża liczba stanowisk pracy wymagających umiejętności, które można było zdobyć

¹⁰ A. Hrebenda: *Górnośląska klasa robotnicza...*, s. 40.

¹¹ E. Kopeć: *Włóknarze bielsko-bialskiego okręgu przemysłowego...*, s. 16.

¹² Na uwagę zasługuje fakt, że robotnicy pochodzący z wiosek należących do powiatów bialskiego i żywieckiego stanowili aż 93,2% wszystkich czynnych we włókiennictwie, pochodzących z tych powiatów. Udział ludności wiejskiej w liczbie włóknarzy zachodniej części okręgu przemysłowego był niższy i wynosił 72,2%. Zwrócił na to uwagę E. Kopeć (*Rynek pracy w bielsko-bialskim przemyśle...*, s. 425).

¹³ Liczebność tej kategorii społeczno-zawodowej była znacznie wyższa. Podana wielkość została obliczona na podstawie wyników I i II powszechnego spisu ludności. Dane spisów powszechnych obejmują tylko tych chłopów-robotników, którzy posiadali „samodzielne” gospodarstwa rolne. Nie uwzględniają natomiast pracujących w przemyśle członków rodziny chłopa, dzierżawców gospodarstw rolnych oraz licznej, szczególnie na Podbeskidziu, kategorii drobnych właścicieli domu mieszkalnego z ogrodem.

w stosunkowo krótkim czasie. Okoliczność, że pracę kobiet tradycyjnie gorzej opłacano niż pracę mężczyzn zajmujących te same stanowiska, skłaniała przedsiębiorców do ich liczego zatrudnienia. Z tych samych pobudek miejscowi przedsiębiorcy zatrudniali dużą liczbę młodocianych. Wysoki procent niewykwalifikowanych kobiet i młodocianych wśród robotników utrudniał infiltrację bielsko-bialskiego środowiska przez radykalne hasła społeczne odbierane jako zagrożenie dla bytu rodziny¹⁴.

Na terenie okręgu, podobnie jak w innych przemysłowych centrach, występowało chroniczne bezrobocie. Liczba bezrobotnych była w całym okresie płynna, zależna od rozwoju koniunktury, ale nawet w czasach prosperity i maksymalnego zatrudnienia istniała stale pewna grupa robotników pozbawionych pracy. Ustalenie liczby bezrobotnych jest jeszcze trudniejsze niż określenie wysokości zatrudnienia, a wynika z niedoskonałości statystyki, jaką w odniesieniu do tego okresu dysponujemy. Pewien pogląd na rozmiary bezrobocia dają liczby notowane na łamach „Śląskich Wiadomości Statystycznych”. Odsetek zarejestrowanych robotników nie posiadających pracy na początku grudnia 1931 roku kształtował się w obu częściach okręgu przemysłowego mniej więcej równomiernie: 31,2% ogółu czynnych zawodowo w zachodniej oraz 34,8% we wschodniej części¹⁵. Wzrost bezrobocia na początku lat trzydziestych powodował rozwarstwienie klasy robotniczej. Powiększała się liczba bezrobotnych, a jednocześnie istniała spora grupa pracujących i utrzymujących się na pewnym, względnie stałym poziomie życia. „Bezrobotni stają się nową grupą społeczną, związaną wspólną dolą, a raczej niedolą, w stosunku do ludzi pracujących są nieżyczliwi i separują się od nich” — podsumowuje obserwacje prowadzący wśród nich badania ankietowe S. Brożek¹⁶. Rozbicie to prowadziło do rozproszenia i dezintegracji środowisk robotniczych, co utrudniało oddziaływanie na nie organizacji zawodowych i politycznych.

Wśród bielsko-bialskiego proletariatu nie obserwujemy występowania wielu cech homogenicznych tak typowych dla górnośląskiej klasy robotniczej (jednorodność wyznaniowa, dominacja elementu polskiego, miejscowy rodów robotników)¹⁷. Ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 roku wynika, że katolicy mieli w omawianym okręgu liczebną przewagę (66%), ale

¹⁴ E. Kopeć: *Rynek pracy w bielsko-bialskim przemyśle...*, s. 425.

¹⁵ „Śląskie Wiadomości Statystyczne”. Katowice 1934, R. 1, z. 1, s. 250; E. Kopeć: *Rynek pracy w bielsko-bialskim przemyśle...*, s. 425.

¹⁶ S. Brożek: *Z życia młodzieży bezrobotnej na Śląsku*. W: *Zagadnienia pracy kulturalnej*. Warszawa 1934, s. 32; J. Pabisz: *Walka klasy robotniczej województwa śląskiego w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego*. Katowice—Kraków 1972; J. Żarnowski: *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 65.

¹⁷ A. Hrebenda: *Górnośląska klasa robotnicza...*, s. 41—48; B. Reiner: *Wyznania i związki religijne w województwie śląskim 1922—1939 (Wybrane zagadnienia)*. Opole 1977, s. 73; „Statystyka Polski”. ser. C, z. 54, tab. 34.

znaczna część ludności (29%) była wyznania ewangelickiego¹⁸. Również skład narodowościowy robotników był niejednorodny i bardziej skomplikowany niż na Górnym Śląsku. W przemyśle bielskim pracował znaczny odsetek robotników niemieckich, zamieszkałych w mieście lub dochodzących do pracy z okolicznych wiosek o przewadze ludności niemieckiej. W Białej liczba robotników niemieckich była mniejsza. W obu przypadkach Niemcy stanowili kadrę wykwalifikowanych pracowników zatrudnianych na lepiej płatnych stanowiskach, przeważnie w przemyśle maszynowym i metalowym. Masę niewykwalifikowanego półproletariatu tworzyli robotnicy polscy, rekrutujący się w większości z powiatu bialskiego. Oni to stanowili podstawową siłę roboczą przemysłu włókienniczego. Przedstawiona struktura społeczno-narodowościowa była efektem długotrwałych procesów, jakie zachodziły na ziemi bielsko-bialskiej pod rządami austriackimi¹⁹. Brak jednorodności wyznaniowej i narodowej robotników z jednej strony hamował ich wewnętrzną konsolidację, lecz z drugiej stanowił przesłankę dla percepcji hasła klasowych. Nurty lewicowe miały większy wpływ na środowiska proletariackie dzięki możliwości zastąpienia nieodpowiedniego na tym terenie hasła solidaryzmu katolicko-narodowego wszelkimi głosami wzywającymi do zmiany istniejącego porządku.

W przeciwieństwie do części górnośląskiej województwa śląskiego, gdzie dobrze rozwinięte ustawodawstwo socjalne (zwłaszcza w zakresie ubezpieczeń społecznych) w znacznym stopniu łagodziło napięcia społeczne²⁰, w bielsko-bialskim okręgu przemysłowym robotnicy nie posiadali tak rozbudowanego systemu ubezpieczeń. Obowiązywało jednolite ustawodawstwo pracy z 48-godzinnym tygodniem roboczym. Ubezpieczenia społeczne obejmowały jedynie odszkodowania za wypadki, opiekę lekarską, opłatę emerytalną itd. Zakres świadczeń socjalnych nie wpłynął na rozwój poczucia wyższości swego statusu materialnego wśród proletariatu okręgu. Powodowało to w konsekwencji mniejszy opór przed radykalnymi ruchami społecznymi²¹.

¹⁸ B. Reiner: *Wyznania i związki religijne...*, s. 82—83.

¹⁹ Region Bielska-Białej, zamieszkały przez element etnicznie i językowo polski, był terenem kolonizacji niemieckiej sięgającej średniowiecza. W wyniku kolejnych fal imigracyjnych nieliczna początkowo grupa ludności napływowej tak się rozrosła, że doszło z czasem do powstania enklawy niemieckiej. Po stronie śląskiej okręgu przemysłowego ludność niemiecka posiadała liczebną przewagę w Bielsku i otaczających go wioskach (Aleksandrowice — 74,2%, Bielsko — 77,0%, Stare Bielsko — 82,6%, Bystra — 49,0%, Kamienica — 79,7%, Komorowice Śląskie — 40,6%, Międzyrzecze Górne — 70,0%, Mikuszowice Śląskie — 79,5%, Wapienica — 84,0% ludności niemieckiej według spisu z 1921 roku). We wschodniej, małopolskiej, do której należała Biała, liczba ludności niemieckiej była znacznie mniejsza (Biała — 41,0%, Hałcnów — 65,7%, Lipnik — 39,0%, według spisu z 1921 roku).

²⁰ M. Wanatowicz: *Ubezpieczenia brackie na Górnym Śląsku w latach 1922—1939*. Warszawa 1973.

²¹ H. Lipowiecki: *Ustawodawstwo o ubezpieczeniach społecznych na odzyskanych ziemiach Cieszyńskiego*. Komunikat Instytutu Śląskiego w Katowicach nr 46. Katowice 1939; Z. Woźnikiewicz: *Ustawodawstwo śląskie o ubezpieczeniu społecznym*. Katowice 1938, s. 82—88; J. Pabisz: *O niektórych zagadnieniach rynku pracy...*, s. 94.

Do czynników opóźniających proces rozwoju świadomości klasowej robotników należało dobrze rozwinięte budownictwo patronackie. Jednakże w omawianym okręgu przemysłowym domy robotnicze złożone z 48 mieszkań posiadała jedynie fabryka maszyn G. Josepfego Spadkobiercy. Taka polityka mieszkaniowa wynikała w dużym stopniu z obawy bielsko-bialskiej burżuazji przed proletaryzacją miast. W tej sytuacji pracodawcy nie mogli jednak wykorzystywać mieszkań zakładowych jako środka nacisku na uczestników strajków i działaczy klasowych związków zawodowych²².

Klasa robotnicza bielsko-bialskiego okręgu przemysłowego była wewnętrznie zróżnicowana pod względem statusu społecznego i materialnego. Złożyły się na to: podziały branżowe, zatrudnienie lub bezrobocie, wysokość płac i zarobków, wykształcenie, kwalifikacje, miejsce zamieszkania (miasto — wieś, centrum — peryferie) i inne. Procesy stratyfikacyjne można zaobserwować na przykładzie włóknarzy. Najlepiej uposażoną grupą wśród robotników przemysłu włókienniczego byli tkacze. Grupa ta, w większości mieszkająca w mieście, odznaczała się wysokimi kwalifikacjami. W lutym 1930 roku przeciętny zarobek tkacza wełny wynosił 58,26 zł za przeciętny czas pracy 44,66 godziny tygodniowo. Natomiast zarobek bielarzy czy dekatyzerów w tym samym czasie był o około 40% niższy. Z punktu widzenia stratyfikacji społecznej zarobki robotnicze były ważnym czynnikiem hierarchizującym środowisko robotnicze. Wspomniane grupy lepiej zarabiających robotników dzięki możliwości przeznaczania części dochodów na przykład na prasę podnosiły poziom swej świadomości klasowej. Toteż tkacze stanowili awangardę miejscowego proletariatu. Robotnicy tkaccy zorganizowani w ruchu zawodowym wystąpili w bielsko-bialskim środowisku z inicjatywą walki strajkowej. Poza tym z tej grupy wywodził się prawie cały aktywny organizacyjny Oddział Związku Zawodowego Robotników i Robotnic Przemysłu Włókienniczego (ZZRRPW) w Bielsku. Na liście kandydatów do rady Kasy Chorych w Białej w listopadowych wyborach 1928 roku tkacze stanowili 91,0% ogółu przedstawicieli robotników włókienniczych²³.

Dotychczasowe rozważania na temat czynników wpływających na identyfikowanie przez proletariat własnych celów i interesów ze wspólnymi dążeniami klasy robotniczej dotyczyły zjawisk wynikających z płaszczyzny ekonomicznej. W pewnej mierze na świadomość klasową miejscowych robotników wpływały również czynniki narodowościowe i społeczno-polityczne.

Większość zakładów produkcyjnych w omawianym okręgu była własnością niemieckiej i żydowskiej burżuazji. W rękach polskich znajdowały się tylko

²² *Bielsko-Biała. Zarys rozwoju miasta...*, s. 183; *Województwo śląskie 1918—1928*. Katowice 1929, s. 142 i nast.

²³ E. Kopeć: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 93, 179; „Przyszłość” nr 47 z 18 XI 1928, s. 6; „Volksstimme” nr 137 z 1 XII 1928, s. 6—7.

nieliczne przedsiębiorstwa²⁴. Stosunki własnościowe panujące w przemyśle w Białej w marcu 1939 roku, a więc w końcu dwudziestolecia międzywojennego, ilustrują następujące dane: na obszarze miasta znajdowały się wtedy 22 fabryki polskie, 52 niemieckie i 122 żydowskie (wśród żydowskich większość stanowiły zakłady małe i średnie). Przedsiębiorstwa niepolskie znajdowały się w przemyśle chemicznym 5:0, w włókienniczym 100:1, metalowym 16:3, odzieżowym 15:4 i spożywczym 12:4. Natomiast stosunki własnościowe w przemyśle bielskim były jeszcze mniej korzystne dla Polaków. Z tych przyczyn tocząca się na tym obszarze walka narodowościowa spletała się z klasową. Jej ostrość łagodził fakt, że w przemyśle bielsko-bialskim pracował znaczny odsetek robotników niemieckich mieszkających na tym terenie od dawna i dość mocno zintegrowanych ze swym polskim otoczeniem. Zmiana przynależności państwowej nie stała się dla niej takim wstrząsem jak dla Niemców na Górnym Śląsku, którzy do końca Drugiej Rzeczypospolitej tworzyli obce ciało w obrębie społeczności polskiej²⁵. Ponadto w okresie walki o polską przynależność państwową tej części Śląska ujawniły się wśród miejscowej ludności niemieckiej liczące się w układzie sił politycznych grupy zwolenników związku z Polską²⁶.

Słabszy niż na Górnym Śląsku antagonizm polsko-niemiecki²⁷ sprawił, że podziałów klasowych nie utożsamiano z narodowymi, co stwarzało korzystny klimat dla współpracy obu nurtów socjalistycznych. Trzonem ruchu socjaldemokratycznego w bielsko-bialskim okręgu przemysłowym były Polska Partia Socjalistyczna (PPS) i Deutsche Sozialistische Arbeitspartei (DSAP), wokół których skupiały się związki zawodowe, stowarzyszenia spółdzielcze, organizacje kulturalno-oświatowe, sportowe, młodzieżowe i inne. Obie partie współdziałały ze sobą na wielu płaszczyznach (wspólny blok wyborczy w 1928 roku, wspólny klub poselski w Sejmie Śląskim, walka z sanacją, akcje strajkowe itd.), co pozytywnie wpływało na rozwój identyfikacji klasowej robotników. Korzyści wynikały nie tylko z konieczności sprecyzowania włas-

²⁴ W przemyśle włókienniczym były to przede wszystkim dwa średniej wielkości zakłady: Edwarda Zajączka — Kęckie Fabryki Wyrobów Wełnianych w Kętach oraz Kazimierza Krzyżanowskiego — Wilamowickie Zakłady Przemysłu Lnianego „Wilamowice”. W rękach polskich znajdowała się większość akcji firmy S. W. Niemojewskiego, Fabryka Papieru i Wyrobów z Papieru w Bielsku oraz akcje Polskiego Towarzystwa Akumulatorowego w Białej „Petea”; E. Kopeć: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 20; T. Bielski [T. Adamski]: *Rozwój przemysłu i handlu na Śląsku Cieszyńskim*. W: *Śląsk Cieszyński. Z życia gospodarczego*. Cieszyn 1937.

²⁵ E. Kopeć: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 186—187; S. Potocki: *Polożenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918—1939*. Gdańsk 1969, s. 46.

²⁶ E. Kopeć: *Bielsko-Biała w początkach drugiej niepodległości (listopad 1918)*. „Zaranie Śląskie” 1968, z. 2, s. 202—203.

²⁷ M. Grzyb: *Narodowościowo-polityczne aspekty przemian stosunków własnościowych i kadrowych w górnośląskim przemyśle w latach 1922—1939*. Katowice 1974, s. 31—41.

nych celów politycznych i socjalnych, ale również z faktu, że bazę społeczną socjaldemokracji niemieckiej stanowili wykwalifikowani i uświadomieni klasowo robotnicy. Kontakty z nimi były zapewne kształtujące dla bielsko-bialskich, polskich socjalistów, których postawę społeczną tworzyli robotnicy stojący raczej nisko w hierarchii zawodowej, i element półproletariacki²⁸. Pod względem współpracy między polskimi i niemieckimi robotnikami rejon Bielska uchodził za wzorcowy w Rzeczypospolitej²⁹.

Na Górnym Śląsku podziały narodowościowe wewnątrz klasy robotniczej pogłębiała sanacja śląska, która programowo dążyła do osłabienia mniejszości niemieckiej i odseparowania obu etnicznych grup ludności. Podobne procesy obserwujemy w omawianym okręgu. Po 1934 roku wystąpiło tu również, choć w niewielkim stopniu, zjawisko hitleryzacji części robotników i wpływ ideologii faszystowskiej na ruch zawodowy. Obóz pomajowy nie miał prawdopodobnie większych wpływów, skoro prosanacyjny robotniczy ruch polityczny nie zapuścił tu głębszych korzeni. O niewielkim znaczeniu PPS dawnej Frakcji Rewolucyjnej świadczy 0,5% głosów uzyskanych w Bielsku i 0,6% głosów otrzymanych na terenie powiatu bielskiego w „brzeskich” wyborach do Sejmu Śląskiego³⁰. Również prorządowy tzw. syndykalistyczny ruch zawodowy w postaci Generalnej Federacji Pracy (GFP), który stosunkowo szybko zaasymilował się na Górnym Śląsku, wśród miejscowych robotników i aktywistów związkowych znalazł nielicznych zwolenników. Z powodu niedostatku wyczerpujących informacji źródłowych nie można powiedzieć, jaki był stan liczebny GFP na terenie okręgu przemysłowego. Jednak musiał być niewielki, skoro na przestrzeni całego kraju Związek Zawodowy Federacja Pracy Przemysłu Włókienniczego liczył w 1939 roku tylko 736 członków³¹.

Na Górnym Śląsku znaczny wpływ na zmiany zachodzące w świadomości społecznej miał Kościół katolicki, którego pozycja była bardzo silna. Jak wiadomo, stał on na gruncie obrony istniejących stosunków społecznych. Podejmowana przez katolickie duchowieństwo działalność mająca na celu

²⁸ J. Walczak: *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku po przewrocie majowym 1926—1939*. Katowice 1980; A. Szefer: *Z życia politycznego niemieckich partii i organizacji w województwie śląskim w latach 1933—1938 (Przyczynek do dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce)*. W: „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, t. 8, s. 529—561.

²⁹ „Naprzód” nr 254 z 1 XI 1930, s. 4; *Sprawozdanie z działalności Związku Zawodowego Robotników i Robotnic Przemysłu Włókienniczego w Polsce za okres pięcioletni 1929, 1930, 1931, 1932, 1933*. Łódź 1934, s. 164.

³⁰ J. Pabisz: *Wyniki wyborów parlamentarnych (do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej oraz do Sejmu Śląskiego) na terenie województwa śląskiego w latach 1919—1939*. W: „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”. Wrocław—Warszawa—Kraków 1966, t. 7, tabl. IX.

³¹ L. Hass: *Organizacje zawodowe w okresie międzywojennym (1918—1939)*. Informator. Warszawa 1963, s. 186; E. Kopeć: *Solidarystyczne i prosanacyjne organizacje robotnicze na obszarze bielsko-bialskiego okręgu przemysłowego w połowie dwudziestolecia międzywojennego*. „Zaranie Śląskie” 1971, z. 3, s. 462—478.

osłabienie radykalnych nastrojów, a polegająca między innymi na zabieganiu o zatrudnienie dla bezrobotnych, zapewnienie minimalnej płacy wszystkim zatrudnionym i generalne ustabilizowanie stosunków gospodarczych jako panaceum na wszystkie problemy robotnicze³². Na Śląsku Cieszyńskim w związku ze znacznymi wpływami Kościoła ewangelicko-augsburskiego³³ i mniejszym sklerykalizowaniem społeczeństwa (między innymi wynikało to z większej mozaiki wyznaniowej, słabszego wpływu ugrupowań chrześcijańsko-narodowych) oddziaływanie Kościoła katolickiego było znacznie mniejsze.

Kształtowanie się świadomości klasowej opóźniła działalność solidarystycznych i prosanacyjnych (tzw. syndykalistycznych) organizacji robotniczych i związanych z nimi związków zawodowych. Zjawisko to szczególnie uchwytne było w górnośląskim okręgu przemysłowym. W omawianej części województwa śląskiego wpływy polskich związków solidarystycznych ograniczały się do niewielkiej grupy robotników. Spośród ugrupowań negujących istnienie walki klasowej chronologicznie najstarsze było Stronnictwo Narodowe, które wyrosło tu bezpośrednio ze Stronnictwa Chrześcijańsko-Ludowego, założonego przez ks. Stanisława Stojalowskiego. Niewielkie wpływy bielsko-bialskiej endecji potwierdza fakt, że w wyborach sejmowych w 1928 i 1930 roku Stronnictwo nie wystąpiło z własną listą w powiatach śląsko-cieszyńskich³⁴, a w majowych wyborach do Sejmu Śląskiego uzyskało w powiecie bielskim tylko 0,4% głosów³⁵. Również w wyborach „brzeskich” miejscowi endecy nie wystąpili z własną listą³⁶. Działalność partii w środowisku proletariackim miała na celu przygotowanie robotników do wstąpienia w szeregi Obozu Wielkiej Polski. Endeckie związki zawodowe były przeciwnikami strajków, potępiały lokauty i domagały się wprowadzenia przymusowego arbitrażu. Takie cele przyświecały działalności powstałego w 1925 roku Narodowego Związku Robotniczego im. ks. S. Stojalowskiego, będącego od 1928 roku filią Zjednoczenia Zawodowego „Praca Polska”³⁷. Aby rozładować napięcia społeczne, przywódcy Stronnictwa Narodowego uciekali się do większego eksponowania haseł antysemickich, które wśród robotników bielsko-bialskiego okręgu znajdowały posłuch ze względu na żydowskie pochodzenie części przedsiębiorców. Toteż za kryzys i bezrobocie, za wszystkie wady kapitalistycz-

³² B. Reiner: *Wyznania i związki religijne...*, s. 153—155.

³³ Kościół ewangelicki na Śląsku Cieszyńskim liczył 10 parafii i 2 gminy filialne. Pod koniec 1925 roku obejmował 42 628 członków, z tego 31 700 Polaków i 10 928 Niemców; por. też B. Reiner: *Wyznania i związki religijne...*, s. 170; E. Kopeć: *Południowo-zachodnie kresy Rzeczypospolitej 1918—1939. Społeczne warunki integracji*. Katowice 1981, s. 75.

³⁴ „Statystyka Polski”. Warszawa 1930, t. 10, s. 54 (*Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 r.*); tamże, Ser. C. z. 4, s. 52.

³⁵ E. Kopeć: *Wólkniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 42; *Województwo śląskie 1918—1928*. Katowice 1929.

³⁶ „Statystyka Polski”..., t. 10, s. 59; tamże, Ser. C, z. 4, s. 58.

³⁷ *Rocznik pracowniczych związków zawodowych*. Warszawa 1930, s. 22.

nego systemu gospodarczego obciążające robotników obwiniano Żydów. Często powtarzany w prasie endeckiej slogan brzmiał: „W Polsce jest około 800 tys. bezrobotnych cierpiących głód. W Polsce jest około 4 mln Żydów tuczających się polskim chlebem. Robotniku, wal w pysk każdego, kto twierdzi, że tak musi być.”³⁸

Większe znaczenie niż endecja miał w bielsko-bialskim środowisku robotniczym ruch chrześcijańsko-demokratyczny, posiadający tę samą co ona genealogię. Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji rozpoczęło działalność w Białej w 1919 roku, skupiając w swych szeregach tę część byłych działaczy Stronnictwa Chrześcijańsko-Ludowego, która nie wstąpiła do szeregów ZLN³⁹. Organizacją ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w zachodniej, bielskiej części okręgu przemysłowego był Związek Śląskich Katolików⁴⁰. Rozwiązania kwestii robotniczej upatrywano w kompromisie między pracą a kapitałem. W ramach tej koncepcji rola związków zawodowych miała polegać na łagodzeniu i polubownym rozwiązywaniu sporów wybuchających między robotnikami a przedsiębiorcami. Realizacją programu zajmowały się związki zawodowe. Chrześcijański ruch zawodowy był zorganizowany w szeregach Polskiego Zjednoczenia Zawodowego Robotników Chrześcijańskich. Związek ten wysuwał pod adresem władz państwowych wiele postulatów natury społeczno-gospodarczej. Domagano się uproszczenia istniejącego systemu ubezpieczeń społecznych, wprowadzenia ubezpieczenia na starość i „złagodzenia nędzy mieszkaniowej”. W miarę narastania kryzysu gospodarczego żądano aktywnej pomocy państwa dla bezrobotnych i skrócenia tygodnia pracy⁴¹. Przedstawione przez ruch chrześcijański wyjaśnienie istniejących nierówności społecznych i działalność PZZRCH utrudniały robotnikom zrozumienie faktycznych przyczyn ich sytuacji i było barierą w procesie uświadomienia klasowego. Wymienione hasła społeczne wykorzystywał także w swej działalności prosanacyjny ruch zawodowy, co z czasem doprowadziło do przyjęcia tradycyjnej klienteli tamtych organizacji zawodowych. Wpływy tej formy ruchu zawodowego były jednakże ograniczone do miejskiego środowiska robotniczego. Prosanacyjny ruch polityczny i zawodowy przyjmował się, o czym już była mowa, na terenie bielsko-bialskim z dużymi oporami; 22

³⁸ „Młody Narodowiec” nr 6 z 15 XII 1939, s. 5 (było to pismo o nastawieniu skrajnie prawicowym, stąd tendencyjny stosunek do kwestii żydowskiej).

³⁹ E. Kopeć: *Solidarystyczne i prosanacyjne organizacje...*, s. 466; E. Długajczyk: *Sanacja Śląska 1926—1939. Zarys dziejów politycznych*. Katowice 1983, s. 18—19.

⁴⁰ Ustalenie zasięgu wpływów chadecji napotyka na pewne trudności. Nie możemy ich poznać na podstawie wyników wyborów, ponieważ w akcjach wyborczych chadeczków brak było jednolitego działania, a poza tym stosowano różnorakie porozumienia. Szacunkowe dane zob. E. Kopeć: *Solidarystyczne i prosanacyjne organizacje...*, s. 467.

⁴¹ E. Długajczyk: *Sanacja śląska...*, s. 140, 167, 195 i in.; E. Kopeć: *Solidarystyczne i prosanacyjne organizacje...*, s. 468; H. Przybylski: *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926—1937*. Warszawa 1980, s. 80—89.

marca 1929 roku utworzono bielską organizację GFP. Łatwiej było jednak utworzyć biuro centrali niż branżowe organizacje związkowe. Dopiero w końcu lipca 1930 roku utworzono Związek Zawodowy Federacja Pracy Przemysłu Metalowego. Dłużej trzeba było czekać na powstanie odpowiedniej organizacji dla włóknarzy, ale i ona po uciążliwych zabiegach czynników oficjalnych zaczęła działać w Bielsku dopiero 12 grudnia 1930 roku pod firmą Związku Zawodowego Federacja Pracy Przemysłu Włókienniczego jako branżowa organizacja ogólnokrajowa. Po warszawskim kongresie w maju 1931 roku bielska GFP zorganizowała się w Oddział Związku Związków Zawodowych Bielska-Białej, który w końcu tego roku liczył jedynie 120 członków płacących składki⁴². W warunkach kryzysu gospodarczego sanacyjne związki zawodowe zdobywały zwolenników, głosząc kult pracy i sprawiedliwości społecznej, przede wszystkim zaś często pośrednicząc w uzyskaniu pracy. Doszło do tego, że w sytuacji, gdy szybko spadało zatrudnienie, posiadanie legitymacji członkowskiej GFP stało się przedmiotem marzeń licznych bezrobotnych. Sanacyjny ruch zawodowy stosował również takie metody agitacyjne, jak niższe składki członkowskie i udzielanie zapomóg zlokautowanym w maju 1931 roku włókniarzom (z funduszu z zorganizowanej w tym celu kwesty). Pomimo rozlicznych środków, którymi sanacyjny ruch zawodowy wspierał swą działalność propagandową, jego wpływy były niewielkie⁴³. Przyczyna niepowodzeń tkwiła w ciąży nad nim piętnie oficjalności i braku jakiegokolwiek ideowości wśród członków związku, którzy po otrzymaniu pracy często porzucali sanacyjną przynależność na rzecz tradycyjnych organizacji zawodowych. Znaczną przeszkodą w rozwoju sanacyjnego ruchu zawodowego była także narodowościowa struktura bielsko-bialskiego proletariatu. Organizowany na polskich zasadach narodowościowych ruch ten był zupełnie obcy robotnikom niemieckim. Sanacyjna polityka robotnicza (i związana z nią działalność zawodowa) zahamowała na jakiś czas szybko rozwijający się w warunkach spadku koniunktury gospodarczej proces klasowego samookreślenia wielu grup robotniczych na obszarze okręgu.

Nad podniesieniem poziomu świadomości własnego, odrębnego miejsca proletariatu w układzie społecznym skutecznie pracował klasowy ruch robotniczy, który na obszarze okręgu tworzył najsilniejszy obóz polityczny. Pod względem programu i taktyki ruch robotniczy dzielił się na orientację socjalistyczną i komunistyczną, przy czym polityczny, socjalistyczny ruch robotniczy rozpadał się na polski i niemiecki. Socjaliści polscy byli zorganizowani w szeregach Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), natomiast polityczną organizacją niemieckiego ruchu robotniczego była Deutsche Sozialistische Arbeitspartei (DSAP); partie te w okręgu współpracowały ze sobą.

⁴² E. Kopeć: *Solidarystyczne i prosanacyjne organizacje...*, s. 474.

⁴³ Tamże, s. 477; tenże: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 50—51; E. Długajczyk: *Sanacja śląska...*, s. 255.

Tradycje tej współpracy były stare i sięgały początków ruchu socjalistycznego na tym obszarze. O silnej pozycji ugrupowań socjalistycznych świadczą wyniki marcowych wyborów sejmowych 1928 roku, w których polscy i niemieccy socjaliści uzyskali w powiecie bielskim 49,8%, w powiecie bialskim zaś 48,2% złożonych ważnych głosów⁴⁴. Trwałość zajmowanej przez socjalistów pozycji w układzie sił politycznych została potwierdzona przez „brzeskie” wybory do Sejmu Rzeczypospolitej w 1930 roku. Na polsko-niemiecki blok socjalistyczny padło w Bielsku 23,1%, a w powiecie bielskim — 40,1% głosów⁴⁵. Najobszerniejszym polem pozapolitycznej działalności partii socjalistycznych była ich aktywność w dziedzinie ruchu zawodowego. Socjalistyczny, czyli klasowy ruch zawodowy był od dawna zakorzeniony wśród robotników. W ośrodku bielsko-bialskim liczyły się w zasadzie tylko klasowe związki zawodowe, skupiające robotników bez względu na różnice narodowościowe i religijne. PPS i DSAP zgodnie współpracowały również na terenie ruchu zawodowego. Przy obsadzaniu funkcji organizacyjnych przynależność narodowa czy partyjna nie miała żadnego znaczenia. Był to dodatkowy czynnik umacniający dominację klasowych związków zawodowych. Zgodnie ze strukturą przemysłu w tym regionie największe znaczenie miał Związek Zawodowy Robotników i Robotnic Przemysłu Włókienniczego (ZZRRPW), który należał do najlepiej zorganizowanych w kraju. Do mniejszych, ale ważnych organizacji należał Związek Zawodowy Przemysłu Chemicznego (ZZPCH), a wśród metalowców — Związek Robotników Przemysłu Metalowego (ZRPM)⁴⁶.

Klasowy ruch robotniczy i zawodowy zajmował silną pozycję, lecz nie zapewniło mu to pełnej swobody w kształtowaniu świadomości społecznej miejscowego proletariatu. Słabe wyrobienie polityczne powodowało, że znaczna część robotników nie doceniała znaczenia własnych organizacji. Przynależność do nich miała charakter utylitarny. Wiązali się z nimi tylko o tyle, o ile spodziewali się bezpośrednich korzyści. Chwiejność postaw od entuzjazmu do dezaprobaty, nagle zwroty od bojowości do apatii krępowały działalność organizacyjną zarówno partii, jak i związków zawodowych, przywódców zaś skłaniały do przesadnej ostrożności. Klasowemu ruchowi robotniczemu udało się jednak utrzymać przewagę przez cały okres międzywojenny, w dużej mierze dzięki współpracy socjaldemokracji polskiej i niemieckiej. DSAP, złożona głównie z wykwalifikowanych robotników należących do niemieckiego kręgu

⁴⁴ „Statystyka Polski”..., t. 10, s. 54, 59 (*Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu...*).

⁴⁵ Tamże, Ser. C, z. 4, s. 52, 58 (*Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu w dniu 16 i 23 listopada 1930 r.*).

⁴⁶ J. Walczak: *Polska i niemiecka socjaldemokracja...*, s. 15, 27, 86; tenże: *Robotnicze drogi Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego (do roku 1939)*. Katowice 1985, s. 180; E. Kopec: *Włókiennicze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 25—35.

kulturowego, pozytywnie wpływała na poziom identyfikacji miejscowego proletariatu z własną klasą⁴⁷.

Socjalne konsekwencje nieustabilizowanej sytuacji gospodarczej dające o sobie znać na Śląsku Cieszyńskim mocniej nawet niż w regionie górnośląskim sprawiły, że spora część robotników sięgała po tradycje tradeunionistyczne. Jednakże podczas gdy u Górnoślązaków niezadowolenie z sytuacji ekonomicznej znalazło swe ujście we wzroście sympatii proniemieckich, u części robotników cieszyńskich przejawiało się we wzroście nastrojów rewolucyjnych i wpływów komunistycznych. Organizacyjnym produktem nurtujących tamtejsze środowiska robotnicze procesów społecznych i towarzyszących im przemian świadomościowych był rozłam w polskim ruchu socjalistycznym i powstanie w czerwcu 1926 roku PPS-Lewicy. Według źródeł kałepowskich, w październiku 1926 roku PPS-Lewica liczyła około 500 członków, z tego większość znajdowała się w Cieszyńskim. Okręg cieszyński PPS opuściło około 500 członków, tj. 1/3 ogólnego stanu. Na Górnym Śląsku straty PPS były mniejsze i wynosiły prawdopodobnie nie więcej niż 10%—15% ogólnego stanu⁴⁸. Wprawdzie PPS-Lewica nie zapuściła na trwałe korzeni ani w Cieszyńskim, ani na Górnym Śląsku, jednakże fakt większego jej poparcia świadczy o istnieniu radykalniejszego klimatu wśród proletariatu cieszyńskiego.

Pewną rolę w kształtowaniu aktywnych postaw społecznych klasy robotniczej okręgu bielsko-bialskiego odegrał ruch komunistyczny. Nawiązał on kontakt z robotnikami głównie poprzez ruch zawodowy — działającą legalnie Lewicę Związkową. Na podstawie dostępnych źródeł trudno określić rozmiary komunistycznej działalności związkowej⁴⁹. Nie ulega jednak wątpliwości, że w okresie depresji kryzysowej, kiedy ruch robotniczy (szczególnie włókniarzy) zamierał, Lewica Związkowa pełniła ważną funkcję, nawołując do niepopadania w apatię, do podejmowania działalności, do łączenia walki ekonomicznej z żądaniami politycznymi. Istnienie radykalnego nurtu w postaci Lewicy Związkowej w ruchu zawodowym, który nie posiadał swego odpowiednika w okręgu górnośląskim, dowodził większej podatności tego środowiska na hasła komunistyczne.

Odbiciem stopnia świadomości były niewątpliwie walki strajkowe. Ich nasilenie w bielsko-bialskim okręgu przemysłowym przypada na lata wielkiego

⁴⁷ J. Walczak: *Polska i niemiecka socjaldemokracja ...*, s. 62—66; J. Kowalski: *Trudne lata*. Warszawa 1966, s. 148—149; por. też A. Pilch: *Liczebność klasowych związków zawodowych w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*. W: „*Studia i Materiały z Dziejów Śląska*”. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, t. 9, s. 549—578.

⁴⁸ J. Walczak: *Polska i niemiecka socjaldemokracja...*, s. 115; PPS-Lewica 1926—1931. *Materiały źródłowe*. Oprac. L. Hass. Warszawa 1963, s. 355; J. Chlebowczyk: *Nad Olzą. Śląsk Cieszyński w wiekach XVII, XIX i XX*. Katowice 1971, s. 163—165.

⁴⁹ Między danymi proweniencji policyjnej, ale pochodzącymi z katowickiej i krakowskiej sfery działania władz, są tak daleko sięgające różnice, iż należy je traktować z dużą rezerwą; por. też E. Kopeć: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 40, przyp. 125.

kryzysu gospodarczego (w przemyśle włókienniczym 1930—1931). W tym okresie dominują strajki o charakterze ekonomicznym⁵⁰. Organizatorami większości z nich byli wykwalifikowani robotnicy przemysłu włókienniczego (tkacze), metalowego i maszynowego, skupieni w klasowym związku zawodowym. Dynamika i sukcesy organizowanych przez nich akcji strajkowych dowodzą, że w ogromnej większości byli to ludzie świadomi swej odrębności klasowej. Koncentrowali się oni w centralnej części okręgu przemysłowego⁵¹. Ta grupa robotników wyszła z kryzysu gospodarczego wzmocniona pod względem świadomościowym. Liczne strajki stały się szkołą dla miejscowej klasy robotniczej. Przyczyniły się do utrwalenia jedności i dały doświadczenia w organizowaniu walk. Dla pozostałej, większej części robotników wielki kryzys gospodarczy miał jednak ujemny wpływ na procesy kształtowania się identyfikacji z własną klasą społeczną. Wywołany przez sytuację gospodarczą spadek produkcji pociągnął za sobą redukcję zatrudnienia wielu pracowników rekrutujących się głównie z peryferii okręgu przemysłowego, co było równoznaczne z rozproszeniem grup zawodowych⁵². W warunkach niskiego stopnia proletaryzacji, braku wykształcenia zawodowego i stale pogłębiającego się zubożenia zjawisko to prowadziło do zaniku więzi grupowej i stanowiło zasadniczy hamulec kształtowania się świadomości klasowej. Opisany układ stosunków pociągał za sobą jeszcze wiele innych ujemnych zjawisk społecznych. Należy do nich zaliczyć odrodzenie się antagonizmów między robotnikami z bialskiego a robotnikami z bielskiego, pojawienie się konfliktów między zatrudnionymi a bezrobotnymi i wzrost antysemityzmu wśród załóg małych i średnich przedsiębiorstw będących własnością żydowską⁵³.

Robotnicy omawianego okręgu przemysłowego organizowali również strajki o charakterze politycznym. U zarania Drugiej Rzeczypospolitej były to przeważnie akcje na rzecz demokratycznego ustroju państwa, natomiast w latach trzydziestych demonstrowano w ten sposób konieczność podjęcia walki z faszyzmem. Coraz częściej też łączono żądania polityczne z postulatami ekonomicznymi, co świadczy o postępie w procesie umacniania się poczucia odrębnego miejsca w hierarchii społecznej⁵⁴.

⁵⁰ J. Pabisz: *Walka klasy robotniczej województwa śląskiego w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego*. Katowice—Kraków 1972, s. 47—53; E. Kopeć: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 126—158; *Materiały do ruchu strajkowego w województwie śląskim i Zagłębiu Dąbrowskim w okresie międzywojennym. Śląsk Cieszyński*. Oprac. E. Kopeć. W: „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, t. 9.

⁵¹ E. Kopeć: *Włókniarze bielsko-bialskiego okręgu...*, s. 176.

⁵² J. Pabisz: *Walka klasy robotniczej...*, s. 115—117.

⁵³ J. Walczak: *Robotnicze drogi Śląska...*, s. 429—435; J. Pabisz: *Z dziejów walk strajkowych na Śląsku Cieszyńskim (1936)*. W: „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”. Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, t. 4.

⁵⁴ J. Chlebowczyk: *Nad Olzą...*, s. 164—166.

W międzywojennych dziejach proletariatu okręgu bielsko-bialskiego można zaobserwować zjawiska zarówno hamujące, jak i przyspieszające proces rozwoju świadomości klasowej. Wśród nich było wiele elementów wspólnych dla proletariatu całego województwa śląskiego, ale było też kilka specyficznych. Do tych ostatnich należało znacznie mniejsze oddziaływanie silnego w części górnośląskiej stereotypu ucisku społecznego z narodowym, co pozwalało na szersze współdziałanie polskiego i niemieckiego odłamu klasy robotniczej. Słabsze wpływy nurtów solidarystycznych i mniejsze skleryzowanie środowiska stwarzało podatniejszy grunt dla percepcji hasel klasowych. Zewnętrznym przejawem tego zjawiska było także występowanie lewicowych organizacji politycznych.

Olga Wieczorek

**Die Bedingungen und die Klassenbewußtseinsentwicklung der Arbeiter des Industriebezirks
Bielsko-Biala in der Zwischenkriegszeit**

Zusammenfassung

Den Entwicklungsprozeß des Klassenbewußtseins der Arbeiter im Industriebezirk von Bielsko-Biala beeinflussten viele Erscheinungen, die aus ökonomischer, nationaler und sozial-politischer Grundlage entstanden und ebenso hemmend wie beschleunigend wirkten. Zu den hemmenden zählt man u.a. die Dominanz in der Industriestruktur der Mittel- und Kleinbetriebe, starke Verbindung des großen Teiles der Arbeiter mit dem Lande, den großen prozentualen Anteil der Frauen unter den Angestellten, die Tätigkeit der regierungsfreundlichen Arbeiterorganisationen und Gewerkschaften. Unter den Faktoren, die günstig den Prozeß des Klassenbewußtseins beeinflussten zählt man u.a. die Tätigkeitslosigkeit der Klassenarbeiterbewegung, welche in diesem Bezirk das stärkste politische Lager bildete.

Realistická literární tvorba Vojtěcha Martínka jako pramen ke studiu kapitalistické industrializace Ostravska

LUDMILA NESLÁDKOVÁ

Současná historiografie, přes značné pokroky v aplikaci metod, teoretické výstavbě a novém poznání, se nachází při řešení některých problémů v méně rozvinutých fázích, její rozvoj není všude souměřitelný s výsledky jiných společenských věd. Za jeden z indikátorů stupně jejího rozkvětu může sloužit zadávání netradičních témat. Do této skupiny se v Československu zařadil před 22 lety výzkumný úkol *Vznik a vývoj průmyslových oblastí*. Od svých prvních badatelských kroků byl pojímán jako studium komplexní, proto dostal do vínku interdisciplinární spolupráci. V průběhu výzkumných pětiletěk byly položeny základy historiografie této nové oborové specializace. K bezsporným kladům výzkumu náleželo koncepční a teoreticky podnětné rozpracování vstupní hypotézy bádání ostravské průmyslové oblasti na podzim roku 1966, kdy se sešla dvě sympozia s širokou mezioborovou a mezinárodní účastí a na nichž již tehdy zazněl požadavek využití nejen netradičních metod, ale také v historiografii neužívaných pramenů literární povahy. Byla zdůrazněna možnost jejich použití nejen historiky, ale také etnografy, sociology apod. V badatelské praxi historiků, až na několik výjimek prezentovaných časopiseckými statěmi A. Grobelného, se však práce s nimi neujala.

Na počátku 80. let, kdy rozpracování výzkumného úkolu již výrazně pokročilo a koordinátor mohl přikročit k diskusi nad metodologickými a metodickými otázkami vývoje průmyslových oblastí za kapitalismu, byl zpracován A. Grobelným příspěvek, v němž autor provedl shrnutí problematiky využití beletrie jako pramene pro daný typ studia. Zabýval se realistickým a sociálním románem spjatým s konkrétními průmyslovými oblastmi (Ostravsko, Kladensko), řešil otázku charakteru beletrie jako specifického odrazu objektivní reality a jejího vztahu ke klasickým písemným pramenům, dokládal objektivitu a pravdivost jako základní znaky rozebírané krásné literatury. V závěru vyslovil požadavek prověření literárních děl historickými metodami, případně jejich aplikaci ve shodě s literárními vědci.

Akcentoval jedinečnost komplexního, syntetického pohledu spisovatelů na dobovou realitu a v tomto smyslu unikátnost beletrie v roli historického pramene¹. Záměrně nezařadil mezi pramenné zdroje historický román a povídku, „protože v nich se autor učí od historie, studuje historické prameny a poznané děje sám domýšlí, kombinuje, [...] vnáší do minulosti současnost.“²

Přes shromážděné doklady o důležitosti slovesných děl v roli pramenného materiálu se ani v 80. letech jejich užití mezi historiky významněji nerozšířilo. Za překážku je považováno nedostatečné teoretické zvládnutí, především nerozpracovanost oboru sociologie literatury, jejímž předmětem zájmu je studium interakce mezi literárním dílem a skutečností. Nicméně se obecně uznává hodnota realistické krásné literatury a její vypovídací schopnost³.

Pokusme se nyní stručně nastínit cesty realismu v literatuře a jeho možnosti objektivně a pravdivě odrážet objektivní realitu v jejím konkrétně historickém kontextu.

Realismus je možno chápat jako jednu ze základních tendencí v literatuře a umění od počátku jejich vývoje. Má své hluboké filozofické kořeny, které se vytvářely již v antické řecké společnosti na půdě estetiky a literární vědy. „V desáté knize *Platónovy Ústavy* vysvětluje Sokrates Glaukonovi podstatu umělecké tvorby, jež podle něho tkví v jakémsi terciárním úkonu: umělec napodobuje skutečnost, která je však sama bledým odleskem ideje. Je tudíž dílo ještě vzdálenější „skutečné skutečnosti“ než sama skutečnost.“⁴ Platón tak poprvé vnesl do teoretického myšlení — byť v idealistickém rouše — pojem „mimesis“ — tj. umění jako napodobení. Rovněž Aristoteles chápe ve své *Poetice* tvůrčí akt jako umělecké napodobování skutečnosti⁵.

Tento základní řecký přínos byl dále rozvíjen v teorii i původní literární tvorbě. Pro rozvoj teorie realismu měla podstatný význam aplikace teorie odrazu jako adekvátní gnozeologie, zejména její rozpracování Marxem, Engelsem a Leninem. Vytvořila se dostatečná teoretická základna pro studium realismu literární vědou i dalšími vědními obory.

Marxistická literární věda dnes považuje za podstatu realismu směřování k převaze objektivního principu v umělecké tvorbě, k poznávání objektivních zákonitostí života na základě pravdivého zobrazení skutečnosti⁶.

V průběhu 19. století byla vypracována metoda kritického realismu, pro níž se stalo typické komplexní zobrazení společenského člověka v jeho konkrétní

¹ A. Grobelný: *Využití beletrie pro studium vývoje průmyslových oblastí za kapitalismu. Metodologické a metodické otázky výzkumu průmyslových oblastí za kapitalismu*. Opava 1981, s. 230 a n.

² Tamtéž, s. 240.

³ J. Petráň a kol.: *Úvod do studia dějepisu. Nauka o historických pramenech*. Praha 1983, s. 122.

⁴ E. Auerbach: *Mimesis*. Praha 1968, s. 494.

⁵ Tamtéž, s. 495.

⁶ Št. Vlašín a kol.: *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha 1977, s. 246.

podobě a ve všech souvislostech, ve vývoji a s psychologickou analýzou, užití metody typizace. Významným a pro historika jako uživatele cenným rysem se stal historicky konkrétní a přitom pravdivý přístup k realitě. Řada literárních děl byla pojímána jako kroniky své doby. Bez znalosti zcela konkrétní dobové situace a její atmosféry není možno dílo do detailu pochopit a porozumět mu. Hovoří se proto o výrazném historismu kritického realismu⁷.

A nejen to, autoři zachycovali svými pracemi dobu, kterou znali důvěrně z autopsie, jejíž byli současníky. Dalším pozitivním prvkem byla snaha zobrazovanou realitu uchopit kriticky, postihnout hlavní, podstatné společenské rozpory — zde koresponduje úsilí umělce velmi těsně s úsilím vědce-historika⁸.

Pro všechny načrtnuté rysy se realistická literární tvorba dostává do pozice významného pramene, který může historikovi plnit roli nejen doplňujícího zdroje informací. Ostravsku věnovali pozornost zvláště V. Martínek, F. Sokol Tůma, G. Morcinek, L. Dvořáček, K. Handzel, A. Tischová a další⁹.

Pracuje-li historik s díly těchto autorů, je potřebné získat podrobnější přehled o vývoji jejich tvorby z per literárních kritiků a historiků, jejichž prostřednictvím získá informace o etapách tvůrčího zrání a může se na tomto základě mnohem zodpovědněji rozhodnout, kterých prací využije jako pramenů. Zdaleka ne všechna díla jsou použitelná. Pro uvedený postup svědčí např. rozsáhlé a mnohotvaré dílo Martínkovo. K našim účelům se nejlépe hodí, jak už jsem naznačila, studie A. Grobelného, jeho vrcholná díla, v nichž autor překonal přílišnou obecnost a schematicnost ranných próz, zaměřených sice regionálně, ale nedostatečně vystihujících typické krajové znaky, vyumělkovanost fabule apod. Domnívám se, že vhodnými pracemi jsou trilogie *Černá země*, *Kamenný řád*, kronika *Stavy rachotí*, román *Trojí cesta Blažeje Potěšila*.

Martínek — spisovatel, básník, literární historik, pedagog — měl mnoho objektivních předpokladů, daných původem a prostředím, v němž v mládí vyrůstal, podat barvitý, živý a historicky pravdivý obraz proměny zapadlého zemědělského kraje ve velkoměstskou průmyslovou aglomeraci. Pokoušel se svým dílem zachytit vrcholnou fázi přerodu Ostravska od poloviny minulého století do konce první světové války i období meziválečné, zejména prostřednictvím ztvárnění generačních proměn. Bylo již mnohokrát řečeno, že [...] „se dotkl všech závažných společenských a hospodářských jevů typických pro Ostravsko druhé poloviny 19. a počátku 20. století“¹⁰. Jeho cílevědomě a důsledně sledovaným programem bylo, jak se sám vyjádřil, „zachytit duši kraje“¹¹.

⁷ Tamtéž, s. 246 a n.

⁸ Tamtéž, s. 118.

⁹ A. Grobelný: *Využití beletrie...*, s. 243.

¹⁰ Tamtéž, s. 244.

¹¹ J. Svoboda: *Vojtěch Martínek*. Ostrava 1982, s. 12 a n.

Zaměříme svou pozornost na sledování méně známých i známějších stránek dějin Ostravska obsažených v Martínkově vrcholném díle.

Patří k nim zachycení obrazu zničené krajiny a životního prostředí, tolik typické pro hutnicko-hornické průmyslové oblasti všude na světě. Martínkova pozornost je podle mého soudu dvojitá. Jednak pohádkově-symbolická — např. když podává obraz provozu železáren, kde se prezentuje jako básník, jednak věcně popisná, komentující. Nemohl by být realistickým spisovatelem, kdyby neztvárnil obrovské proměny prostředí, které s sebou přinášela výstavba těžkého průmyslu. Změněná „průmyslová tvář“ kraje se mu stala prostředkem konkretizace, znakem výrazné regionální specifičnosti. Znečištění vzduchu, zvýšená hlučnost, úniky energie, vytváření zvláštních, bizarních „krajinných útvarů“, jimiž byly kouřící komíny, vysoké pece, koksové baterie, šachty s jejich těžními věžemi, haldy a svěbytný svět kolem nich, kasárna kolonii. Ty se staly novými dominantami už *Černé země*. Černá a šedá barva určovaly běh života, rytmus otrocké práce. Smyslové vnímání člověka, který přicházel z vesnického nebo maloměstského prostředí, bohatého na barevný svět, bylo radikálně ochuzováno. Další hrubé redukce přinášela samotná práce v dolech a hutích ztrátou jakékoliv tvůrčí dimenze. Rolníci a řemeslníci, kteří byli existenčním tlakem donuceni opustit půdu a řemeslo, byli v dolech a hutích zbavováni svých tradičních dovedností a umu, práce, kterou museli vykonávat byla stereotypní, psychicky ubíjející. Ztráceli svou autenticitu, stávali se anonymními¹².

Svět, do něhož přicházeli, byl světem železným, odlidštěujícím, v okamžiku, kdy se stali jeho součástí, museli se podřítit jeho řádu — tvrdému továrnímu zákonodárství, předpisům a nařízením se nevyhnuli ani doma — v kolonii i městském činžáku. Nedodržení znamenalo zhoršení pracovních podmínek nebo vyhození z práce, z bydlení v kolonii. Ničení lidských hodnot v člověku mělo za následek morální úpadek, rozvoj alkoholismu, rozpad rodinných svazků. Na příkladě života rodiny Sršánů zachytil autor historii nové existence, na jejímž počátku stál „vytržení z kořenů“. Postihl složitou cestu Kuby Sršáně, ale i tisíců dalších, kteří museli odejít z vesnice, od půdy, a stát se dělníky. Od selské — venkovské mentality k dělnické — městské — to byla obrovská proměna, která probíhala v čase, která zrála životními střety a zkušenostmi. Martínek zobrazoval průběh změn společenského vědomí — od sedláka k dělníkovi zaměstnáním, až posléze k proletáři smýšlením. Od pokusů uniknout novému údělu a vrátit se zpátky, po vnitřní ztotožnění se s ním.

Nové pořádky dané pronikáním kapitalismu nezasahovaly jen svět chudých, chudnoucích nebo zchudlých, přinášely diferenciaci všech sociálních skupin venkova, včetně vrstvy bohatých sedláků. Na osudech velkého sedláka Jakuba Obervy v *Černé zemi* ukázal autor sílu selské tradice, ale i změny myšlení a jednání celé této specifické venkovské society. Zobrazil ho jako

¹² L. Mumford: *Technika a civilizace*. Praha 1947, s. 200 a n.

člověka činorodého, sebevědomého, nemajícího skrupule, který se cítí být pánem svého osudu, který již jedná a myslí zcela kapitalisticky. Je schopen využívat vymožeností moderní doby v hospodaření, ač nevzdělán má úctu ke vzdělání, uvědomuje si jeho sílu a moc.

Ačkoliv byla trilogie *Černá země* koncipována do podoby sociálního románu, nemohl v ní autor pominout pro Ostravsko tak typický jev, jakým byla germanizace. Sociální nerovnost a germanizace byly právě v této oblasti dvě stránky jedné mince. Zobrazil ji v řadě podob a konkrétních situací. Jejím epicentrem byly v práci Vítkovické železářny. V prvním díle trilogie, *Jakubu Obervovi*, jehož děj se odehrává v letech 1890—1892, je postižena v neosobních úřednicích vítkovických železáren; v druhém díle, *Plameny*, zachycujícím časový úsek 1903—1910, je germanizace podána prostřednictvím německé obecné školy, kam musely docházet děti zaměstnanců „werků“. Alespoň částečné zvládnutí němčiny se stalo jedinou existující branou k práci v železárnách; její dobré zvládnutí skýtal naději na možný sociální avans. Tato část trilogie nese nejvýraznější autobiografické prvky. Ve třetím díle, nazvaném *Země duň*, který podává obraz válečných poměrů na Ostravsku (únor 1916 — červenec 1917), je germanizační problematika přenesena ze školního prostředí do světa dospělých a ještě více vyostřen imperativ neslučitelnosti úniku z chudoby bez zvládnutí němčiny¹³.

Martínek při své cestě za postižením duše kraje nemohl pominout téma selské rodové tradice v proměnách kapitalistické industrializace. I pro tento úkol byl dobře připraven. Jeho manželka pocházela ze starého selského rodu Klegů, který byl známý udržováním tradice selství, spisovatel měl k dispozici jejich rodovou kroniku, stýkal se se sedláky, pronikal do jejich způsobu myšlení i života. Dílem, kterým se s touto problematikou vyrovnal, byla rozměrná trilogie *Kamenný řád*¹⁴. Navazuje časově na *Černou zem* — začíná krátce po první světové válce a končí posledním rokem druhé světové války. Základní téma díla nemohlo být v konkrétních krajových podmínkách nerozšířeno o oblast postihování polarity města a venkova a jejich proměn. Autor zachycuje krajovou historii, v tomto případě již v plné míře z autopsie, píše o době, v níž žije, a o regionu, v němž žije.

Vytořil obraz Ostravska již v pokročilém stádiu kapitalistického rozvoje. Přesně postihl změnu, periodizační zlom daný první světovou válkou, který se v regionu promítl nejen na poměrech politických, ale i hospodářských, sociálních a obecně civilizačních. Prostřednictvím generačních proměn selského rodu Poštůlků a jeho střetání s okolním měnícím se světem ztvárnil rozdílné přístupy k životu typické pro dané prostředí i dobu. V postavě vdovy Poštůlkové vytvořil obraz pevného, morálně silného, ale i tvrdého člověka.

¹³ J. Svoboda: *Vojtěch Martínek...*, s. 115.

¹⁴ Tamtéž, s. 196 a n.

jehož životním krédem se stala povinnost dříť na rodném „gruntě“ a uchovat ho pro příští generace. Etika, tvořená a fixovaná na venkově po mnoho generací, orientovala její rozhodování zcela jednoznačně podle principu — co je dobré pro statek, je mravné a tudíž nutné. V ní je zpodobena podstata rolnického vztahu k půdě vůbec — po staletí udržovaný prvek kontinuity — trvání. Přístup k půdě a vlastnictví jako k hodnotám, které je třeba uchovávat a rozhojňovat pro budoucnost. Jejimi protipóly se stávají zet'ové Žezulka a Ranoch. Žezulka přichází z vyspělejšího českého prostředí, není ve vleku selské tradice, vyzná se ve strojích, představuje již nový element kapitalistický. Dovede se rychle přizpůsobit změněným podmínkám, využít situace, překonávat překážky, vlastními schopnostmi se posléze dopracovává nezávislého a samostatného postavení v životě. Proti statičnosti a setrvačnosti vdovy Poštulkové staví autor dynamičnost Žezulkovu. I tento typ byl v podmínkách přerodu kraje frekventovaný. Jiný vztah k životu představuje druhý zet' Ranoch. Člověk vyšlý ze selského prostředí, který však opustil tradiční pojetí selství. Statek se mu stává jen prostředkem k rychlému zbohatnutí¹⁵. Nemá žádné morální skrupule, v půdě nevidí hodnotu, ale prostředek. Ani tento „model života“ nebyl jedinečný, měl širší platnost. Určitou složku městské společnosti pak prezentuje svým pojetím života i Vojtěška, manželka syna vdovy Poštulkové (typ umělecky založené, práci odvyklé, zhýčkané ženy).

V *Kamenném řádu* je pro historika významná i informační rovina vy-povídající o změnách motivů jednání lidí — např. migrací z vesnického zemědělského prostředí do městského průmyslového. Jestliže v době geneze a počátečního vývoje oblasti odcházeli do průmyslových středisek nejčastěji zchudlé populační přebytky venkova, pak v meziválečném období se změnila kvalita motivací. V počátečních etapách bylo cílem zachovat existenci při práci stejně těžké nebo i horší a namáhavější než byla dosavadní ve výrazně zhoršených pracovních podmínkách typických pro těžký průmysl. Ve 20. a 30. letech 20. století se imigranty stávali stále častěji i příslušníci sociálně nejvýše stojících vrstev venkova s cílem najít ve městě již snadnější obživu, než jakou jim skýtala vesnice. Odcházeli nejen do dělnických profesí, ale stále častěji do nejrůznějších oblastí služeb, doplňovali řady humanitní i technické inteligence. Vazba mezi městem a venkovem nabývala na mnohohdimenznosti, venkov byl schopen reagovat na rostoucí požadavky města za cenu svého vyčerpání. Město stále více přitahovalo jako atraktivnější prostředí s větší možností různorodého uplatnění a sociálního avansu.

Další sférou, která v důsledku industrializace Ostravska doznala radikálních změn, a Martínek cítil potřebu se s ní vyrovnat, bylo maloměstské prostředí. Pro historicky adekvátní, realistické ztvárnění tématu měl autor

¹⁵ Tamtéž, s. 198 a n.

— vedle talentu — řadu objektivních předpokladů. Především důvěrnou znalost milie, danou původem. Pocházel ze soukenického městečka Brušperk, jeho rodina „na vlastní kůži“ zakusila úpadek řemesla, exekuční prodej veškerého majetku, postupnou proletarizaci. Do Martínkova vědomí se hluboce vryl rozpad starých, stavovských, patriarchálních pořádků a nesmlouvavé pronikání nového, kapitalistického světa s jeho etikou a sociálními vztahy¹⁶. Již jako známému a zralému autorovi vyšel v roce 1939 román *Stavy rachotí*, nesoucí podtitul *Kronika ze starých časů*. V něm jsou zachyceny proměny Brušperka v časové periodě od 40. do 90. let minulého století. Na jeho napsání se Martínek připravil i v oblasti historického řemesla — pečlivým studiem dobových materiálů. Mistrně vystihl způsob života a myšlení soukenických mistrů provinčního městečka v době těsně předbřeznové a v dalších desetiletích po ní.

Pro historika přínosné je zachycení života v soukenickém cechu ve všech jeho formách a projevech. Zpodobení těžké denodenní dřiny u stavů a kolovratů v malých a nevětraných prostorách domů a chalup, vykreslení ekonomické zainteresovanosti všech členů v rodinách vážených mistrů, kteří nemohli ani na chvíli vybočit z daného rytmu práce. Lpění na tradici cechovních shromáždění, na dodržování paragrafů cechovních regulí, jež na jedné straně nedovolily vybočit z této society a nadměrně zbohatnout, na druhé však poskytovaly kolektivní ručení i pomoc v dobách nouze (péče o vdovy po mistrech apod.). Postižení patriarchálních vztahů, v nichž jednotlivec byl zodpovědný celku, celek morálně i materiálně garantoval svého člena.

Román pravdivě zobrazil reakci měšťanů na události revolučního roku 1848. Zápeční zděšení nad nepatřičnou rebelií i její odsouzení, loajálnost k rakouským úřadům i pořádkům. Posléze růst existenčních problémů v důsledku neschopnosti konkurovat strojové textilní výrobě. Zadlužení u židovského lichváře bylo typickým projevem této etapy. Prostřednictvím reakce na zrušení cechovního systému v Předlitavsku autor ukázal nevoli a odpor členů soukenického cechu s novými kapitalistickými pořádky, obavy o budoucnost. Zánikem této feudální instituce ztráceli soukeníci nejen zaběhaný ekonomický řád s jistotou malých zisků, ale také společenskou prestiž.

Proces postupné, ale nezadržitelné proletarizace s sebou přinášel i úpadek vážnosti a vlivu, jediným pojítkem se stala společná bída. Martínek dobře vystihl velký konzervativismus myšlení, neochotu moderněji uvažovat a jednat u staré generace soukeníků. V tomto smyslu lze chápat jako příznačnou konfrontaci navyklého způsobu života brušperských s koželužským mistrem — imigrantem z vyspělejšího českého prostředí. Reakce maloměsta byla jednoznačná — přivandrovalec, který odebíral noviny, znal zákony, uměl jednat s úřady, chtěl zavést technologické i jiné novinky, byl pro ně cizí.

¹⁶ Tamtéž, s. 158 a n.

Martínek zobrazil tento rozpor v generační podobě. Synové už nemohli a ani nechtěli žít po staru, odcházeli proto raději z domova do blízké Ostravy, která nabízela práci i důstojnější život. Nastal rozpad pozdně feudální, uzavřené, statické společnosti, jejímž znakem byla homogenita, a tvorba kapitalistické společnosti heterogenní.

V románě *Troji cesta Blažeje Potěšila* s podtitulem *Romance ze starých časů*, který byl autorem dokončen za války v roce 1942, může čerpat historik poznání o životě učitelstva na Ostravsku, zvláště v jeho zázemí, v závěrečné fázi 19. století a do počátku první světové války. Tři příběhy hlavního hrdiny — absolventa učitelského ústavu — nás zavádějí na první místa jeho kantorské praxe (chudobný venkov a maloměsto — opět Brušperk). Pro historika je informačně zajímavé Martínkovo podání vztahu různých sociálních skupin venkova a maloměsta k učitelům jako představitelům humanitní inteligence, cenné je rovněž zachycení profesionálního prostředí, vztahů a hodnot v něm, zvláště když uvážíme, že učitelé byli státní zaměstnanci. Prostřednictvím fabulačního řešení je prezentován neutěšený stav učitelstva, na němž se promítal nezáměr rakouských úřadů na vytvoření adekvátních sociálních podmínek. Špatný, mnohdy havarijní stav školních budov, jejich nedostatečné vybavení, mizerné platy, které korespondovaly s nekvalitní stravou, nedobrym zdravotním stavem jako důsledky nízkého sociálního standartu. Nechvalně známá praxe rakouského eráru dlouhodobě udržovat učitele na nejnižší kategorii podučitelů, jejichž společenská prestiž — zvláště na venkově, kde starostou tradičně býval představitel skupiny nejbohatších sedláků — se rovnala nule, pouze osobní kvality nadlepšovaly jejich váhu. Obraz poměrů pak autor dokreslil zachycením špatné profesionální úrovně školních inspektorů, kteří však měli naprostou moc nad osudy svých podřízených. I při tvorbě tohoto díla se mohl Martínek opřít o autopsii. Prošel systémem rakouského školství od obecné školy až po univerzitu (narodil se v roce 1887). Kromě toho jeho znalost učitelské problematiky byla dána vlastní pedagogickou praxí.

Z předešlých stručně načrtnutých možností využití Martínkových próz v historiografii vyplývá obecnější závěr o potřebě rozsáhlejšího, metodicky fundovaného rozboru jeho románů při studiu vývoje ostravské průmyslové oblasti. Syntetické postižení problematiky, důslednější užití realistické metody s výrazným historismem rezonují s badatelským záměrem historiků podat komplexní obraz dějinného vývoje Ostravska. Autor přistupoval k postižení proměn lidské psychiky, třídní emancipace, morálky atd. — tedy k oblasti vědomí a jeho vývoje z generačního hlediska. Podal — zejména v nejšíře koncipovaných dílech (obou triologiích) — historii rodin a rodů a jejich prostřednictvím postihl proměnu „duše kraje“. Martínkovy prózy skýtají bohatý materiál ke studiu rodiny v etapě kapitalistické industrializace Ostravska, rovněž jejich využití na historiky teprve čeká. Na konkrétních osudech postav jeho děl můžeme sledovat procesy sociální mobility, které byly v období

feudálním zvláštní, pro kapitalismus se staly typické. Zásadní změny makro i mikro struktur společnosti zachycoval sice v komornější podobě, jeho výpověď však není méně pravdivá. Při studiu Martínkových románů prohlubuje historik poznání v otázce geneze tříd kapitalistické společnosti se všemi místními specifiky, jejich rozdílnosti dané životním stylem, společenským vědomím, kulturou. Uvědomuje si složitost vytváření dělnictva, fakt jeho vnitřní struktury.

Jako realistický autor si všímal nejen světa lidí, ale také hlubokých proměn krajiny, oné dialektické jednoty člověka a fyzického prostředí. Hlubší analýza ekologických stránek vývoje Ostravska patří do oblasti témat historiky dosud nedotčených. Ve stručném výčtu by bylo možno dále pokračovat, vzhledem k charakteru příspěvku se však omezíme na konstatování, že užití realistické beletrie obecně, Martínkovy pak zvláště, je ke studiu průmyslového Ostravska nejen možné, ale přímo nutné. Žádoucí je i v době, kdy ještě není zcela teoreticky zvládnuta práce s tímto typem informací. Badatelské praxi se otevírá pole pro poskytnutí empirického základu teorie. Realistická literární tvorba se tak přesouvá z oblasti potenciální pramenné báze do kategorie efektivní, a to je proces v historiografii progresivní.

Ludmila Nesládková

Realistisches literarisches Schaffen von Vojtěch Martínek als Quelle zur Untersuchung der kapitalistischen Industrialisierung des Ostraver Gebiets

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die zeitgenössische Benutzung der realistischen Beletristik als unkonventionelle geschichtliche Quelle bei der Erforschung der Entstehung und Industrieentwicklung des Gebiets in der Zeit des Kapitalismus. Die Autorin beschäftigt sich zuerst mit der Benutzung der Methode des kritischen Realismus zur Wiedergabe der objektiven Wirklichkeit, der historischen Wahrheit nahestehend. Im weiteren Teil führt sie historisch-literarische Analyse des wichtigsten, realistischen Schaffens von Martinek, vom Standpunkt ihrer Benutzung als Informationsquelle.

Metodologiczne aspekty badań nad wpływami partii robotniczych w regionach silnie uprzemysłowionych (na przykładzie Górnego Śląska w okresie międzywojennym)

ADAM HREBENDA

Dzieje ruchu robotniczego w poszczególnych regionach Polski stanowią od lat przedmiot badań naukowych, w wyniku których powstało już wiele publikacji. Uzasadnione zatem jest pytanie, czy wniosły one nowe elementy do naszej wiedzy, czy też powieliły znane już fakty i oceny? Czy badano wszystkie problemy tego ruchu i naświetlano ich genezę, przebieg i następstwa? Odpowiedzi na te i podobne pytania trudno jest udzielić, o ile w ogóle odpowiedź taka jest możliwa. Stwierdzić można jedynie dość ogólnie, że zrobiono wiele, przynajmniej w aspekcie ilościowym. Wystarczy zapoznać się, choćby nawet pobieżnie, z bibliografią dotyczącą historii poszczególnych partii robotniczych, związków zawodowych, organizacji społecznych działających w okresie międzywojennym, a znajdziemy dziesiątki pozycji, które można zakwalifikować do szeroko rozumianej regionalistyki. Autorami tych prac są zarówno historycy profesjonalni, jak i amatorzy. Prawdą jest, że wielu tym pracom można zarzucić jednostronność kreślonego obrazu dziejów, uległość pozanaukowym ocenom formułowanym w imię fałszywie rozumianych potrzeb politycznych i inne „grzechy”, jednak również prawdą jest, iż zgromadziły one sporo nowych informacji o interesującej nas problematyce.

Nie wdając się w szczegółowe oceny literatury, będącej przedmiotem naszego zainteresowania, można dla potrzeb niniejszych rozważań wyodrębnić dwa typy publikacji dominujące w naszej regionalistyce: faktograficzny i analityczno-problemowy.

Pierwszy z nich charakteryzuje się nagromadzeniem i prezentacją często ogromnej liczby jednostkowych, drobnych faktów ilustrujących działalność tej czy innej partii i przedstawieniem ich w porządku chronologicznym. Prace tego typu stanowią swoistą, rozbudowaną kronikę wydarzeń regionalnych, mniej lub bardziej związanych z tym, co się działo w całym kraju.

Drugi typ badań, z teoretycznego i metodologicznego punktu widzenia, stawia sobie za cel zawężenie dociekań analitycznych, a jednocześnie stworze-

nie możliwości prawidłowych uogólnień przez ukazanie analizowanych zjawisk oraz procesów na rozległym tle sytuacji ogólnej, przy jak najszerszym stosowaniu metody komparatystycznej.

Pierwszy z wymienionych typów pisarstwa historycznego, nie tylko zresztą regionalnego, jest zdecydowanie liczniejszy i choć posiada pewne walory poznawcze, jest obecnie — moim zdaniem — anachroniczny. Czas już bowiem odejść od odkrywania coraz drobniejszych faktów i wydarzeń na rzecz analizy prowadzącej do szerszych uogólnień. Badania regionalne powinny częściej wskazywać zjawiska, które w mikroskali potwierdzają szeroki proces historyczny, określając równocześnie to, co stanowi specyfikę badanego regionu, ustalając jej genezę i przyczyny oraz wynikające z tego konsekwencje.

Tak rozumiane badania rodzą jednak pewne dylematy, czy nawet wątpliwości. Jedną z nich jest zapewne sprawa egzemplifikacji prezentowanych procesów i zjawisk. Badania dotyczące klasy robotniczej, ruchu robotniczego obejmują fakty masowe i powtarzalne, będące przejawem zachowania się wielkich grup społecznych. Ich egzemplifikacja jest na ogół bardzo bogata i jej wyczerpanie nie wydaje się w tym ujęciu celowe. Należałoby zatem ograniczyć się wyłącznie do podania przykładów najbardziej charakterystycznych i najlepiej udokumentowanych. Z tych też względów opowiadałbym się za wykorzystaniem przede wszystkim źródeł nie przeznaczonych do szerszego rozpowszechniania, stawiając na dalszym miejscu te, które obliczone były na wywołanie zamierzonych stanów emocjonalnych albo stawiały sobie za cel propagowanie określonego obrazu rzeczywistości społecznej i świadomościowej. Należałoby też dać pierwszeństwo źródłom chronologicznie najbliższym opisywanym wypadkom, ponieważ zniekształcające działanie czasu, nawet w tak krótkim okresie, jaki dzieli nas od dwudziestolecia międzywojennego, jest wyraźnie odczuwalne.

Poza archiwaliai gromadzonymi w archiwach centralnych czy też terenowych szczególną wartość będą miały różnego rodzaju materiały statystyczne publikowane przez GUS i inne instytucje. Wśród nich wymienić można periodyczne wydawnictwa, takie jak: „Statystyka Pracy”, „Wiadomości Statystyczne”, „Statystyka Polski” lub regionalne wydawnictwa, jak „Śląskie Wiadomości Statystyczne”.

Dużo cennych informacji mogą dostarczyć drukowane sprawozdania instytucji państwowych, np. Inspekcji Pracy, sprawozdania partii politycznych, związków zawodowych czy też innych organizacji. Cennym uzupełnieniem danych statystycznych mogą być opublikowane wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w okresie międzywojennym, a dotyczących różnych aspektów życia społecznego i ekonomicznego robotników.

Podstawowa baza źródłowa jest dość obfita, co nie oznacza jednak, że jest kompletna i nie nastęrcza trudności interpretacyjnych. Często dane pochodzące z różnych źródeł są ze sobą nieporównywalne, a czasami brak ich dla pewnych okresów. Powodować to może konieczność rezygnowania z prezen-

towania zjawisk w dłuższych odcinkach czasowych. Brak kompletnych danych dotyczących niektórych problemów może spowodować konieczność zastosowania obliczeń szacunkowych, oddających jedynie w przybliżeniu zachodzące przemiany, lub w ogóle uniemożliwić ich przedstawienie.

Punktem wyjścia do badań nad wpływem partii robotniczych powinno być ustalenie liczebności, składu i struktury klasy robotniczej badanego regionu, a więc ustalenie bazy społecznej, na jakiej opierały się poszczególne partie. Ustalenie tych danych jest nieodzowne do udzielenia odpowiedzi na zasadnicze pytanie badawcze, jakie będziemy musieli sobie postawić.

Określenie liczebności robotników w poszczególnych regionach nie będzie — wbrew pozorom — zadaniem łatwym. Poza trudnościami wynikającymi z niepełnych materiałów statystycznych (dla części Górnego Śląska tworzącej województwo śląskie pełnych informacji dostarcza jedynie spis powszechny z 1931 roku) występują tu również pewne trudności natury metodologicznej. Wynikają one z faktu, że jeśli sama definicja klasy robotniczej w jej marksistowskim rozumieniu nie podlega dyskusji, to już sprawy składu klasy robotniczej, grup granicznych itp. wywołują często kontrowersje. Pomijam tu te sporne problemy z racji istnienia specjalistycznej literatury zajmującej się tym zagadnieniem. Pewne jest, że zasadniczym członem klasy robotniczej są najemni pracownicy fizyczni zatrudnieni w górnictwie i hutnictwie oraz w przemyśle; zwykle też grupa ta stanowi podstawę rozważań dotyczących klasy robotniczej. Dla pełności obrazu należałoby go jednak uzupełnić innymi grupami pracowników najemnych. Tak ujmując sprawę, dostrzeżemy wynikające stąd trudności i problemy sporne, np. jakie to są grupy i jak liczne. Praktycznie kryterium przynależności tych grup do klasy robotniczej dyktować będzie istniejący materiał źródłowy, przede wszystkim materiał statystyczny. Oczywiście, zdaję sobie sprawę, że takie założenie, zwłaszcza w sytuacji, gdy wykorzystane materiały wychodzą z różnych założeń metodologicznych, może budzić wątpliwości. Jednak jesteśmy w tym wypadku uzależnieni od istniejącej bazy materiałowej i praktycznie nie dysponujemy innymi możliwościami określenia granic omawianej klasy.

Badania nad klasą robotniczą ustalające jej liczebność, skład oraz strukturę prowadzone są od kilku lat, dzięki czemu powstała już literatura obejmująca całą Polskę międzywojenną (prace Z. Landaua i J. Tomaszewskiego, J. Żarnowskiego) oraz niektóre jej regiony (Warszawa — prace M. Drozdowskiego, Górnego Śląska — A. Hrebendy, Kielecczyny — M. Markowskiego¹)

¹ Wśród istniejącej w Polsce literatury wymienić można prace: Z. Landau, J. Tomaszewski: *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918—1939*. Warszawa 1971; J. Żarnowski: *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939*. Warszawa 1973; M. Drozdowski: *Klasa robotnicza Warszawy 1918—1939*. Warszawa 1965; A. Hrebenda: *Górnośląska klasa robotnicza w latach międzywojennych 1922—1939*. Warszawa—Katowice—Kraków 1979; M. Markowski: *Robotnicy przemysłowi w województwie kieleckim 1918—1939*. Warszawa 1980.

i może ona stanowić bardzo istotną pomoc w prowadzonych przez nas pracach.

Jednym z formalnych mierników wpływów partii robotniczych może być przynależność do nich, jak też do związanych z nimi organizacji zawodowych czy społecznych mas robotniczych. Naturalnie, nie zawsze przynależność taka pokrywa się z zaangażowaniem w pracę społeczną czy polityczną, jednak już sam fakt dobrowolnego zadeklarowania chęci podjęcia działalności w organizacji społecznej, zawodowej czy politycznej, mającej określony program ideowy oraz statut, świadczy o zajęciu przez jednostkę sprecyzowanej postawy politycznej.

Określenie liczebności poszczególnych partii i pozostających pod ich wpływami organizacji nie jest wcale łatwe ze względu na istniejącą bazę źródłową. Stosunkowo najwięcej danych liczbowych dotyczących tej problematyki pozostało po ruchu komunistycznym. Jednakże i w tym wypadku określenie wielkości partii napotyka na poważne trudności, wynikające przede wszystkim z faktu nielegalnej działalności KPP, a tym samym braku dokładniejszych spisów członkowskich czy też innych źródeł tego typu, których ze względu na bezpieczeństwo członków partia nie mogła ewidencjonować. Głównym materiałem archiwalnym zawierającym dane o stanie liczebnym partii są okresowe sprawozdania Komitetów Okręgowych KPP. Mimo iż partia przywiązywała dużą wagę do spraw organizacyjnych, warunki konspiracyjne, w jakich działała, nastęrczały dużo trudności samym władzom partyjnym w określeniu liczebności tej organizacji (np. sprawozdanie sekretarza KO KPP Górnego Śląska z maja 1935 roku zawiera dwie różne liczby członków Okręgu²). Ponadto duża płynność kadr partyjnych na skutek aresztowań, konieczności zmiany miejsca działalności itp. uniemożliwiały precyzyjne określenie liczby członków.

Dla dzisiejszego badacza dodatkową trudnością w ustaleniu liczebności partii jest niekompletność wspomnianych materiałów sprawozdawczych, a brak innych nie pozwala na konfrontację i weryfikację danych pochodzących ze źródeł partyjnych. Wprawdzie organa policyjne, wywiad wojskowy i administracja państwowa niejednokrotnie opracowywały raporty o działalności komunistów, zamieszczając w nich dane liczbowe, jednak pochodzą one ze źródeł konfidencjonalnych, są często sprzeczne ze sobą i nie mogą być traktowane jako źródło wiarygodne.

Jeszcze większe trudności nastęrcza próba ustalenia liczebności Polskiej Partii Socjalistycznej, a wynikają one z braku materiałów źródłowych. Moje doświadczenia zdobyte podczas badań nad ruchem robotniczym na Górnym Śląsku wskazują, że praktycznie jedyne wiarygodne dane, jakimi dysponujemy, pochodzą z publikowanych sprawozdań na XX i XXI Kongres PPS dla lat dwudziestych. Poza nimi musimy sięgać do materiałów administracji państw-

² Por. A. Hrebenda: *Górnośląska klasa...*, s. 179.

wowej (np. sprawozdań sytuacyjnych wojewody), raportów policyjnych czy też ocen dokonywanych przez kontrwywiad wojskowy. Pewnym uzupełnieniem może być też prasa partyjna. Spostrzeżenia te wydają się potwierdzać istniejące opracowania dziejów ruchu robotniczego w skali ogólnopolskiej.

Podobna sytuacja istnieje, jeżeli chodzi o dane dotyczące pravicowego ruchu robotniczego. Badający historię NPR na terenie Górnego Śląska, a więc w przekroju regionalnym, M. Paździora we wstępie do opublikowanej w 1975 roku pracy pisał: „Zasadniczym mankamentem jest brak jakichkolwiek materiałów pochodzenia partyjnego, co zmusza do oparcia badań na materiałach pochodzenia administracyjnego i policyjnego, które służą określonym celom, nie zawsze przedstawiają poszczególne problemy wszechstronnie i zgodnie z prawdą. Zwłaszcza dotkliwy jest brak wiadomości o stanie organizacyjnym i liczbowym partii.”³

Identyczne uwagi odnieść można do innych partii robotniczych, np. do partii mniejszości narodowych. Trzeba zatem przyjąć, że uzyskane przez nas dane będą jedynie w przybliżeniu obrazowały liczebność partii i zarysowujące się jej tendencje rozwojowe.

Ustalenie liczebności poszczególnych partii robotniczych nie da pełnego obrazu zakresu ich oddziaływania na masy robotnicze. W zasięgu wpływów tych partii pozostawały organizacje zawodowe, kulturalne, młodzieżowe, społeczne czy spółdzielcze, poprzez które docierały one do rzeszy potencjalnych sympatyków. Niezmiernie zatem ważne będzie objęcie badaniami tych właśnie organizacji.

Mówiąc o liczebności partii, organizacji społecznych czy zawodowych, trzeba jednak pamiętać, że nie zawsze członkostwo oznaczało identyfikację z programem politycznym czy też ideologią. Wyraźnie widać to w odniesieniu do pravicowych partii i organizacji. Przynależność do nich dawała nieraz większe szanse uniknięcia bezrobocia lub — w razie utraty pracy — łatwiejsze uzyskanie pomocy materialnej, co zwłaszcza w okresach kryzysów gospodarczych przyciągało do tych organizacji wielu chętnych, którzy w innych warunkach związałiby się z ruchem klasowym. Przykładów na to mamy sporo, jak choćby wzrost w latach 1931—1935 działających na Górnym Śląsku niemieckich pravicowych związków zawodowych⁴ czy też aktywizacja od 1933 roku na Śląsku związanego ze Stronnictwem Narodowym — Zjednoczenia Zawodowego „Praca Polska”, któremu dopiero wówczas udało się założyć na tym terenie kilka własnych organizacji zawodowych⁵. Byłoby jednak dużym uproszczeniem sprowadzanie wzrostu liczebności pravicowych

³M. Paździora: *Górnośląska Narodowa Partia Robotnicza po zamachu majowym 1926—1937*. Katowice 1975, s. 10.

⁴A. Hrebenda: *Górnośląska klasa...*, s. 165.

⁵J. Pabisz: *Walka klasy robotniczej województwa śląskiego w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego*. Katowice 1972, s. 164.

organizacji do czynników natury ekonomicznej czy też nacisków administracyjnych (z czym spotykamy się w niektórych pracach), jest to jednak przede wszystkim wynik oddziaływania ideologicznego na robotników partii politycznych prawicy.

Jednym z najtrudniejszych problemów, z punktu widzenia metodologicznego, jest określenie wpływów partii robotniczych na robotników, czy też szerzej: na społeczeństwo. Problem ten nawet w odniesieniu do współczesności nastęrcza znaczne trudności wynikające z braku precyzyjnych mierników, metod i narzędzi badawczych. Obecnie w badaniach tego typu posługujemy się na ogół metodami typowymi dla socjologii. Sprawa komplikuje się jednak niepomernie, kiedy próbujemy odtworzyć wpływy partii w interesującym nas okresie. Podstawową barierą, na jaką wówczas natrafiamy, jest brak bazy źródłowej i — w przeciwieństwie do współczesności — niemożność stworzenia jej. Dlatego też często sięgamy do materiałów, które pośrednio mogą udzielić nam interesujących informacji. Takimi materiałami mogą być wyniki wyborów do organów przedstawicielskich — zarówno ogólnopolskich, jak i lokalnych.

Oczywiście, można postawić pytanie, czy wyniki wyborcze są rzeczywistym i faktycznym odbiciem oddziaływania poszczególnych ideologii i programów partyjnych. Niewątpliwie oddanie głosu na tę czy inną partię uwarunkowane było wieloma przyczynami. Jednak wypada zgodzić się ze stwierdzeniem M. Drozdowskiego: „Jednym z istotnych motywów jest między innymi przekonanie, że działalność polityczna i program partii, na którą wyborca głosuje, najbardziej odpowiada jego interesom indywidualnym oraz interesom klasy, warstwy czy grupy społecznej, z którą się identyfikuje. Wychodząc z tego założenia, znając działalność polityczną, program, oblicze społeczno-klasowe partii politycznych, mimo wielu zastrzeżeń, możemy z grubsza traktować strukturę wpływów politycznych wyrażoną w wynikach wyborów jako odzwierciedlenie subiektywnej identyfikacji warstwowo-grupowej wyborców.”⁶

Uznając słuszność przytoczonych wyżej wywodów, możemy przyjąć, że wyniki wyborcze do Sejmu RP (na Górnym Śląsku również do Sejmu Śląskiego) stanowią wśród dostępnych informacji stosunkowo najbardziej wiarygodne źródło, określające z dużym przybliżeniem obraz wpływów poszczególnych partii politycznych⁷. Natomiast wyniki wyborów senackich nie wnoszą nowych danych do naszej problematyki, są one bowiem ze względu na ograniczenia wynikające z ordynacji wyborczej stosunkowo mało reprezentatywne dla określenia faktycznego zakresu wpływów partii.

Drugim źródłem, mogącym dostarczyć interesujących nas informacji, są wyniki wyborów samorządowych, tj. do rad gminnych oraz miejskich, do sejmików powiatowych na Pomorzu i Wielkopolsce, do kas chorych itp. Znaczenie tych danych jest jednak stosunkowo niewielkie, ponieważ dotyczą

⁶ M. Drozdowski: *Klasa robotnicza...*, s. 178.

⁷ M. Paździora: *Górnośląska Narodowa...*, s. 25—26.

one środowisk lokalnych, których jednostkowe interesy mogą deformować otrzymany obraz oddziaływania politycznego. Ponadto mniejsza ich przydatność wynika z faktu, iż odbywały się w poszczególnych miejscowościach i powiatach w różnych terminach, przeważnie dość od siebie odległych; np. wybory komunalne w województwie śląskim rozpoczęte w listopadzie 1929 roku trwały do marca 1930 roku⁸. W tak długim okresie na postawę wyborców wpływało wiele czynników politycznych i innych, tak że porównywanie efektów tych wyborów ma minimalne znaczenie. Ponadto w większości wypadków nie są to wyniki zebrane i opracowane według jednolitej koncepcji, pochodzą one zazwyczaj z doniesień prasowych lub sprawozdań administracji państwowej, co też sprawia, że ich wartość jest wątpliwa.

Wreszcie dla Górnego Śląska istnieje dodatkowe źródło, jakim są wybory do rad załogowych, w których uczestniczyły związki zawodowe⁹. Udzielenie poparcia w wyborach poszczególnym związkom świadczy pośrednio o zasięgu wpływów partii politycznych, z którymi związana była dana centrala związkowa. Posługując się jednak tego typu statystyką, trzeba zdawać sobie sprawę z faktu, iż często o wynikach wyborów decydowały nie tyle względy ideowe, ile sympatie do lokalnych działaczy związkowych. Ponadto pamiętać trzeba, że członkowie rad związani z organizacjami prorządowymi lub kierunkami politycznymi preferowanymi przez pracodawców mogli nieraz skuteczniej bronić drobnych interesów załóg pracowniczych i było to niewątpliwie uwzględniane przez głosujących. Znaczenie tych czynników trudno ocenić w sposób wymierny. Niemniej możemy sądzić, że w ogólnych zarysach wyniki wyborów do rad załogowych pokrywały się z aktualnym poparciem robotników dla głównych kierunków politycznych reprezentowanych przez poszczególne centrale związkowe na Górnym Śląsku.

Specyfika wydarzeń historycznych okresu międzywojennego powoduje konieczność wprowadzenia do naszych rozważań podziału na dwa wyraźne etapy:

- pierwszy, obejmujący lata dwudzieste, charakteryzuje się stosunkowo licznymi wiarygodnymi źródłami w postaci wyników wyborczych zarówno do Sejmu RP, jak i Śląskiego;
- drugi, po 1930 roku, kiedy obserwujemy coraz wyraźniejsze odchodzenie od praktyk okresu demokracji parlamentarnej.

Jedynie wybory do Sejmu RP w 1935 roku zostały zbojkotowane przez większość społeczeństwa. W tej sytuacji zdani jesteśmy jedynie na fragmentaryczne i niepełne dane pochodzenia policyjno-administracyjnego i prasowego. Na podstawie takich źródeł można określić z pewnym przybliżeniem

⁸ Mimo wezwań partii robotniczych do bojkotu wyborów frekwencja wyborcza była na Górnym Śląsku stosunkowo wysoka, co może świadczyć o zmniejszaniu się wpływów partii robotniczych. A. Hrebenda: *Górnośląska klasa...*, s. 162.

⁹ Tamże, s. 195—202.

zasięg terytorialnego oddziaływania partii oraz zmiany, jakie dokonały się w tym układzie w latach trzydziestych, natomiast praktycznie nie możemy odpowiedzieć na pytania dotyczące wielkości tych wpływów czy też ich ewolucji.

Kolejnym zagadnieniem, które winno znaleźć się w kręgu naszego zainteresowania, to formy oddziaływania partii na masy potencjalnych sympatyków w celu realizacji własnych założeń ideowo-programowych. Zaliczyć do nich można zarówno różne przedsięwzięcia samych partii, jak i różnego rodzaju działalność kulturalno-oświatową, propagandową, rekreacyjną itp. organizacji i stowarzyszeń, takich jak związane z PPS Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych, Organizacji Młodzieżowej TUR, Sekcji Spółdzielczości czy też związanych z KPP organizacji młodzieżowych, Biblioteki „Wiedza” w Zagłębiu Dąbrowskim i innych.

Istotnych informacji może dostarczyć również analiza rozpowszechniania prasy socjalistycznej, jedynej w tym okresie środka masowego przekazu. Wydaje się, że przynajmniej w niektórych regionach Polski analiza czytelnictwa prasy może przynieść ciekawe wyniki na temat interesującego nas zagadnienia. Zachowane materiały źródłowe oraz istniejąca już literatura praśoznawcza wydają się potwierdzać to przypuszczenie.

Odpowiedzieć również trzeba na pytanie, jak pod wpływem działań wymienionych przez nas partii kształtowała się aktywność mas robotniczych, przy czym przez aktywność społeczno-polityczną rozumiem świadomą, czynną postawę wobec rzeczywistości społecznej, przejawiającą się w warunkach kapitalizmu m.in. udziałem robotników w różnych formach walki klasowej.

Oczywiście, nie chodziłoby w naszych badaniach o szczegółową analizę przebiegu licznych strajków, demonstracji i podobnych wystąpień masowych, ale o odpowiedź na pytanie, o ile inicjatywy poszczególnych partii i związków zawodowych zyskiwały poparcie poszczególnych grup robotniczych. Dla przykładu: z analizy strajków na Górnym Śląsku wynika, że nawet w szczytowym okresie walk klasowych w Polsce międzywojennej uczestniczyło w nich 60%—66% zatrudnionych w przemyśle¹⁰.

Z prowadzonych przeze mnie badań nad klasą robotniczą Górnego Śląska wynika, że na podstawie wspomnianej bazy źródłowej można ze znacznym prawdopodobieństwem odtworzyć zakres wpływów i oddziaływania partii robotniczych. Wynika z nich, iż wewnętrzne podziały klasy robotniczej rzutowały na problem identyfikacji klasowej górnośląskich robotników. Poczynione obserwacje pozwalają na stwierdzenie istnienia zróżnicowanej intensywności udziału robotników w życiu politycznym. Wyrazem tego jest kształtowanie się liczebności poszczególnych partii czy organizacji robotniczych.

¹⁰ Tamże, s. 199, tabl. 94.

Wyniki wyborów świadczą o tym, że jedynie część robotników opowiadała się za swoimi partiami (w wyborach do Sejmu Śląskiego w 1922 roku na partie robotnicze głosowało 41% ogółu mieszkańców Górnego Śląska, a w 1936 roku — już tylko 22%¹¹). Widoczna rozbieżność wyników wyborów wskazuje na znaczne wahania politycznej identyfikacji. Sytuacja taka nie była tylko prostym następstwem działalności poszczególnych partii politycznych, lecz wynikiem krzyżowania się różnych czynników jak choćby zmieniających się systemów wartości, przekonań i poglądów jednostek i całych grup robotniczych. Problemy te jedynie zasygnalizowałem jako przedmiot do szerszych i odrębnych badań.

Adam Hrebenda

Die methodologische Untersuchungsaspekten über Einwirkungen der Arbeitsparteien in der stark industrialisierten Gebieten

Zusammenfassung

Ein der schwersten Problemen aus dem Standpunkt der Methodologie, auf die Historiker der politischen Geschichte stoßen, ist die Bestimmung der Einwirkung der Parteien auf verschiedene gesellschaftliche Kreise. Der Artikel stellt die Untersuchungsvorschläge über erwähnte Problematik in Beziehung auf die Arbeitsparteien, wirksame in den stark industrialisierten Gebieten, wie Oberschlesien. Der Ausgangspunkt für die derart Untersuchungen soll die Feststellung der Menge, Zusammensetzung und Struktur der Arbeiter auf den untersuchten Gebiet sein, also die Feststellung der gesellschaftlichen Basis, auf der sich die einzelnen Parteien stützen.

¹¹Tamże, s. 160, tabl. 81.

Společensko-politické a národnostní aspekty industrializace Ostravska v období 1918—1960

OTAKAR KÁŇA

Tématem tohoto příspěvku je vliv důsledků první a druhé světové války na vývoj ostravské průmyslové oblasti a zejména na společensko-politickou a národnostní strukturu, jakož i kulturní aktivitu jejích obyvatel. Pokusíme se ukázat, jak vývoj průmyslové struktury a rozsah průmyslové výroby v této oblasti ovlivňovaly společensko-politickou aktivitu obyvatel tohoto regionu v období meziválečném (1918—1938) a zejména pak v období po druhé světové válce (1945—1985). V této souvislosti se pokusíme shrnout výsledky, jichž dosáhl dosavadní výzkum zejména ve Slezském ústavu ČSAV a na naší Pedagogické fakultě v Ostravě a vyvodit závěry, jež tyto dosavadní výzkumy umožnily. Pokusíme se také ukázat „bílá místa“, jimž je třeba věnovat pozornost v dalším výzkumu, a vztahové problémy mezi rozvojem průmyslu (industrializací) a společensko-politickou aktivitou obyvatel oblasti. Provést tuto analýzu nám umožňuje skutečnost, že Slezský ústav ČSAV zveřejnil výsledky svých výzkumů jednak v referátech J. Steinera, J. Machačové, A. Grobelného a zejména D. Gawreckého pro konferenci, jež se ve dnech 17. a 18. listopadu 1987 zabývala problematikou hospodářského, sociálního a politického vývoje průmyslových oblastí českých zemí za kapitalismu¹, a jednak ve sborníku „Studie z dějin průmyslových oblastí v období výstavby socialismu

¹ J. Steiner: *Hospodářský vývoj průmyslových oblastí českých zemí v meziválečném období*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1987. J. Machačová, J. Steiner: *Sociální vývoj průmyslových oblastí českých zemí v meziválečném období*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1987. A. Grobelný: *České průmyslové oblasti za nacistické okupace 1938—1945*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1987. D. Gawrecki: *K politickému vývoji průmyslových oblastí českých zemí v letech 1918—1938*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1987. Cyklostylované referáty pro účastníky citované konference.

v Československu"², či posléze ve shrnujících poznatkách ze sociologického výzkumu národnostních vztahů, jak byly publikovány ve „Studiích o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí“, sv. 3, v roce 1982³.

Ve srovnání s přístupem Slezského ústavu ČSAV je náš cíl na jedné straně skromnější (zaměřujeme se jen na problematiku ostravské průmyslové oblasti se záměrem srovnat poznatky z jejího vývoje s obdobnou problematikou v polské Hornoslezské průmyslové oblasti — GOP). Na druhé straně však chceme srovnávat vývoj obou našich sousedících oblastí nejen v období kapitalistické industrializace, ale i v etapě industrializace socialistické — po druhé světové válce. Ve výzkumu tohoto období jsme však vůči Slezskému ústavu ČSAV (kde se obdobím po druhé světové válce zabývá celé výzkumné oddělení), tak i ve srovnání s našimi kolegy z Katovic, kteří se kolektivně koncentrují na vývoj Hornoslezské průmyslové oblasti v období lidového Polska, v nevýhodě. U nás je toto období předmětem výzkumu zatím jen malého počtu pracovníků, kteří navíc řeší problematiku vývoje zemědělství a vedle toho zkoumají téma německé iredentistické politiky jak v období meziválečném, tak v současné výuce a propagandě dějin v NSR.

Přesto jsou — podle mého názoru — naše dosavadní výsledky dostatečnou základnou pro vyvození některých obecných závěrů a zejména pak pro nastolení dalších směrů a perspektiv výzkumu. Připomeňme, že na našem pracovišti vznikly dvě přehledné studie v rámci společných konferencí s kolegy z Institutu historie Slezské univerzity Katovice (problematika vlivu průmyslových center na změny v zemědělském zázemí, přednesená v r. 1979 na konferenci v Ostravě a publikována v r. 1982 v Katovicích, a problematika společenských důsledků industrializace ostravské průmyslové oblasti v období socialistické výstavby, přednesená na společné konferenci v roce 1985 v Katovicích a zařazena do Sborníku Pedagogické fakulty v Ostravě v roce 1986⁴).

² Sborník obsahuje statě: K. Sommer: *Teritoriální vymezení průmyslových oblastí v českých zemích v období budování socialismu (1949—1960)*; týž: *Sociálně ekonomické aspekty pracovních zdrojů ve dvouletce v průmyslových oblastech v Čechách*; A. Beinhauerová: *K některým aspektům vývoje sociálně třídní struktury pracovníků hutního a strojírenského průmyslu na příkladu ostravské průmyslové oblasti*; O. Šrajero: *Pracovní migrácia Kysučanov do Ostravskej priemyselnej oblasti v rokoch 1945—1960 a jej sociálno-ekonomické dôsledky*; Z. Jirásek: *Některé projevy politické aktivity textilního dělnictva severovýchodních Čech v letech 1945—1948*; J. Geršlová: *První pětiletý hospodářský plán v báňském průmyslu v OKR*. In.: „Studie z dějin průmyslových oblastí v období výstavby socialismu v Československu“. Řada interních tisků Slezského ústavu ČSAV. Č. 25. Opava 1986, 439 s.

³ „Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí“. Sv. 3; *Závěrečná zpráva z výzkumu soudobých národnostních vztahů na Ostravsku*. Zpracoval kolektiv autorů Slezského ústavu ČSAV za vedení dr. G. Sokolové, CSc. Řada interních tisků Slezského ústavu ČSAV. Č. 4. Opava 1972, 363 s. (fotoprint).

⁴ *Wieś i rolnictwo pod wpływem industrializacji w XIX i XX wieku na Górnym Śląsku i w okręgu ostrawskim*. Katowice, Uniwersytet Śląski 1982; „Studie k vývoji průmyslových oblastí“. Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě. Řada C-21, Praha 1986.

Souhrnně jsme se historickými podmínkami formování ostravské průmyslové oblasti v období kapitalistického i socialistického rozvoje v souvislosti s posláním vysokých škol připravujících učitele zabývali v kolektivním referátu M. Dohnala — L. Dokoupila — O. Káni na konferenci k 20. výročí založení Pedagogické fakulty v Ostravě v roce 1973⁵. V současné době zakončujeme — ve spolupráci s V. Plačkem ze Slezského muzea — přehledné zpracování dějin stranického kraje Ostrava v letech 1949—1960, kde se tato problematika také rozsáhle promítá.

Z těchto podkladů se pokusíme vyvodit závěry o tom, jaké společensko-politické důsledky nesl sebou rozvoj ostravské průmyslové oblasti v téměř 70-letém období existence Československé republiky. Půjde nám především o postižení souvislostí mezi průmyslovou strukturou (stagnací nebo rozvojem oblasti) na straně jedné a společensko-politickým vývojem této oblasti na straně druhé.

Úvodem je ovšem třeba vyjasnit, co chápeme pod pojmem „společensko-politické aspekty“, na které se chceme v současné době zaměřit.

Podle mého názoru jde o rozvoj společenských organizací (kulturních, sportovních, osvětových atp.) a politické orientace (aktivity) obyvatel oblasti, jakož i o aspekt národnostní, který úzce souvisí jak se společenskou aktivitou, tak s politickou orientací obyvatel.

Posuzováno z těchto aspektů přinesly obě světové války — v souvislosti s dočasnými prvky dezindustrializace (poklesu průmyslové základny, resp. regresi v trendu vývoje výroby) — především značné změny v oblasti společenské organizace a aktivity obyvatel. Rozbití jednotné habsburské monarchie, rozdělení Těšínského Slezska mezi ČSR a Polsko, jakož i na druhé straně navrácení Hlučínska do rámce českého státu, vedlo k ohrazení ostravské průmyslové oblasti novými státními hranicemi, jež ztěžovaly příliv jinonárodních (převážně polských) pracovních sil do oblasti, jakož i vliv těchto jinonárodních center na zdejší obyvatelstvo. Po první světové válce došlo k částečnému odlivu obyvatel z oblasti (z Hlučínska např. přes 4600 obyvatel, tj. zhruba 10 %, optovalo v letech 1920—1922 pro Německo a z Těšínska při celkovém přírůstku obyvatel o 34 000 — tj. o 12,5 % — se ztrácí téměř 69 000 občanů polského jazyka, tj. téměř 50 %).

I když po přechodnou dobu silně působily na národnostně politické postoje obyvatel ostravské průmyslové oblasti svérzné teorie a koncepce tzv. šlonzáctví (na Těšínsku) a moravectví (na Hlučínsku), projevuje se po r. 1920 — po stabilizování hranic Československé republiky — faktor národního státu československého v tom, že značná část obyvatel, kteří uváděli v r. 1910 „polský obcovací jazyk“ nebo se hlásili ke koncepcím šlonzáctví či moravectví, se přiklání k vládnoucí „národnosti československé“.

⁵ Pedagogická fakulta v průmyslové oblasti. „Materiály z vědecké konference k výročí založení Pedagogické fakulty v Ostravě“. Ostrava 1973.

Změnila se rovněž politická a odborová organizovanost a aktivita zdejších obyvatel. V regionu, do první světové války ovlivňovaném převážně sociálně demokratickou stranou (rozdělenou na tzv. centralisty na Těšínsku a autonomisty v moravské části regionu), projevila se po roce 1920 diferenciací tak, že v Moravské Ostravě dominovala československá strana sociálně demokratická (i když se počet jejích členů po založení KSČ snížil na polovinu), následována sdružením německých politických stran a třetí nejsilnější stranou byli i zde komunisté s členskou základnou zahrnující však jen asi třetinu členstva bývalé sociální demokracie⁶. Z hlediska politického vlivu, jak ho ukázaly parlamentní volby v r. 1925, byla KSČ třetí nevlivnější stranou (po sociální demokracii a „Německém volebním společenství“) a její vliv převyšoval mírně Československou stranu lidovou a výrazněji strany národně socialistickou a národně demokratickou. Na sousedním průmyslově slabě rozvinutém Hlučínsku zcela dominovaly strany založené na náboženské ideologii — německá DChVP a Československá strana lidová.

Jinak tomu však bylo v oblasti těšínského Slezska a soudního okresu Slezská Ostrava. Tam se stala výrazně nevlivnější Komunistická strana Československa, získavši přes 25 % hlasů především zásluhou okresu Fryštát se 30,4 % (a soudních okresů Jablunkov s 23 % — zejména v důsledku vlivu Třineckých železáren — a Bohumín s 22,5 %) ⁷. Soupeřit s KSČ mohly ve dvacátých letech jedině sdružené politické strany polské a židovské, jež měly silné pozice zejména v soudních okresech Jablunkov (58 %), Český Těšín (36 %) a Fryštát (29 %), a to zřejmě zásluhou polských stran Svazu slezských katolíků (Związek Katolików Śląskich) a evangelické lidové strany (Stronnictwa Ludowego). Tyto strany získaly pak v r. 1935 — spojené v tzv. Autonomistický blok — v okrese Fryštát přes 17 % hlasů, na Českotěšínsku téměř celou třetinu, v Třinci přes 26 % a v Bohumíně 38 % hlasů ⁸.

Pro politickou orientaci obyvatel Hlučínska a Těšínska byl rozhodující také silný vliv náboženství. V politickém okrese Fryštát bylo r. 1921 ze 131 223 obyvatel 103 678 katolíků (tj. 79%) a 14 882 evangelíků (11 %), v okrese Český Těšín ze 72 521 obyvatel 36 311 (tj. zhruba 50 %) katolíků a téměř stejný počet (34 000) evangelíků. V okrese Hlučín však ze 48 000 obyvatel bylo 47 366 katolíků (téměř 99 %), zatímco v Moravské Ostravě představovalo 96 784 katolíků jen 77 % veškerého obyvatelstva, evangelíků bylo jen 5 000 a víc než 10 000 obyvatel bylo bez vyznání (8%). Z těšínských okresů byl větší podíl občanů bez vyznání jen v okrese Fryštát. Z toho vyplýval velký vliv církví a kostelů v ideově politické orientaci a smýšlení obyvatel.

⁶ *Dějiny Ostravy*. Ostrava 1967, s. 447.

⁷ O. Káňa, R. Pavelka: *Těšínsko v polsko-československých vztazích 1918—1939*. Ostrava 1970, tab. ze s. 22.

⁸ O. Káňa: *KSČ na Ostravsku v letech boje proti nebezpečí fašismu a války*. Ostrava 1962, přílohy č. 1 a 2.

Politickou orientaci ovlivňovaly také nedořešené mezistátní hraniční spory československo-polské a silicí iredentistické snahy německého imperialismu. Pro silné politické pozice německví měly význam jak německá kapitálová účast na průmyslu této oblasti, tak snahy výbojných kruhů německé buržoazie vymanit ostravsko-hornoslezskou průmyslovou oblast z rámce ČSR a Polska a učinit z ní tzv. samostatnou, neutrální republiku⁹, nebo její okrajové části (Sudety s centrem v Opavě nebo Hlučínsko jako část Ratibořska) připojit buď k Německému Rakousku, nebo přímo k německé Výmarské republice. To mělo za následek, že pozice německých stran byly silné nejen na dříve pruském Hlučínsku, ale i v Moravské Ostravě, Vítkovicích, Bohumíně a Českém Těšíně.

Navíc: pozice polských a německých politických stran se opíraly o širokou základnu kulturně orientovaných institucí, sportovních spolků a klubů (viz Německý dům a Polský dům v Moravské Ostravě). V národnostně smíšených obcích byly např. sportovní kluby několika národností, stejně jako kostely různých náboženských vyznání. V kulturně politickém vyžití plnily významnou úlohu početné noviny a časopisy vydávané jednotlivými politickými stranami (nebo navenek „nestraničnými“ institucemi) v českém, polském i německém jazyce. Jejich úplná struktura, zaměření a úloha nejsou dosud téměř vůbec prozkoumány.

Výrazné změny přinesly do života obyvatel ostravské průmyslové oblasti Mnichov, 15. březen 1939 a druhá světová válka. Mnichovským diktátem a po něm následujícím ultimátem polské sanační vlády bylo bezprostřední zázemí ostravské průmyslové oblasti — Hlučínsko — začleněno přímo do Německé říše s odůvodněním, že je to součást „Altreichu“. Sousední průmyslové Bohumínsko s Fryštátskem, jakož i českotěšínský okres se železárny v Trinci se na přechodnou dobu 11 měsíců staly součástí beckovského Polska, aby po jeho likvidaci v první etapě druhé světové války bylo začleněno rovněž přímo do Říše jako součást provincie Oberschlesien s centrem v Katovicích. Ze severozápadní strany k Ostravě se přimykající politické okresy Bílovec a Nový Jičín byly připojeny k Německu jako součást nově vytvořené Říšské župy Sudety („Reichsgau Sudetenland“).

Tyto teritoriální a státněpolitické změny vyvolaly velké demografické přesuny a změny národnostně-politické skladby obyvatel oblasti. Tisíce Čechů uprchlo před polonizačním tlakem z Těšínska a před obavami z fašistického teroru z Novojičínska, Bilovecka, Opavska i z Hlučínska (odtamud však utíkali jen státní zaměstnanci, dosazení tam po r. 1920 ve snaze překonat těžké dědictví 178-leté pruské nadvlády nad tímto subregionem). Obyvatelstvo Těšínska, začleněné do Hornoslezské provincie, bylo v průběhu války vystaveno ostrému germanizačnímu tlaku s pomocí tzv. německé Volkslisty. Ti,

⁹ Viz memorandum *Das ostmährisch-schlesische Industriegebiet (M. Ostrau, Teschen, Bielitz) — eine selbständige neutrale Republik*. Flugblätter für deutsch-österreichisches Recht. Wien A. Wotawa 1919.

kterým nacističtí okupanti přisoudili první dvě kategorie ze čtyřstupňové Volkslisty, mohli požívat všech práv a výhod příslušníků vládnoucího německého národa. Museli však nést také všechny důsledky z tohoto faktu plynoucí — zejména povinnost nástupu do hitlerovské wehrmacht s perspektivou odvelení na frontu, jako tomu bylo u Hlučíňanů — příslušníků Altreichu.

Obyvatelům zbývající části ostravské průmyslové oblasti, kteří se po 15. březnu 1939 stali příslušníky Protektorátu Čechy a Morava, bylo pak přisouzeno poslání pracovat pro nacistické okupanty v dolech a závodech těžkého průmyslu, jenž měl dodávat potřebné prostředky pro bojeschopnost německé armády. Kdo tento proces a záměry nacistů narušoval, proti tomu se obracela veškerá brutalita nacistického režimu, nezastávající se ani před masovými, zastrahujícími popravami v Lískovci u Frýdku, na Morávce, v Těšíně a dalších místech¹⁰.

Ostravská průmyslová oblast, které nacisté přisoudili významné poslání zásobovače své válečné mašinérie, se však stala důležitou materiálně kádrovou základnou pro rozmach odbojové činnosti v průmyslové oblasti i v jejím beskydském zázemí. Z řad ostravských horníků a hutníků vycházela řada příslušníků, nebo aspoň spolupracovníků (pomocníků) odbojových diverzně sabotážních a posléze i ozbrojených partyzánských skupin.

Složitost poměrů, v jaké se nacházely jednotlivé části ostravské průmyslové oblasti a jejich obyvatelé v letech druhé světové války vyvolaly pak po osvobození řadu problémů při aplikaci zásad Košického vládního programu. Důsledně, šablonovitě posuzování státoprávního a občanskoprávního postavení obyvatel Hlučínska¹¹ a nositelů Volkslisty č. 1 a 2 na Karvinsko-Těšínsku¹² by muselo vést k vyřazení desetitisíců (celkem na 170 tisíc) obyvatel těchto subregionů z řad občanů nové, lidově demokratické Československé republiky, jejich vypovězení z republiky (s perspektivou odsunu) spojené s konfiskací majetku. To by však postihlo velkou většinu obyvatel těchto oblastí (lidí v zásadě slovanského původu) a výrazně by to ztížilo řešení problému pracovních sil, potřebných k obnově chodu a dynamického tepu Ostravska, výstižně označovaného za „ocelové srdce republiky“. To by bylo velmi citelné, zvláště poté, co doly a hutě Ostravska opustila většina dělníků „totálně nasazených“ do těchto odvětví za války a vedle toho značné množství kmenových, kvalifikovaných a zkušených horníků a hutníků využilo

¹⁰ *Průmyslové oblasti*. Sv. 3. Ostrava 1971.

¹¹ L. Bajger: *K odsunu Němců z Ostravska*. „Slezský sborník“ 1968/66, s. 161 — bez okresů Opava — město a Opava — venkov.

¹² Tyto problémy objasnil obšírně V. Plaček ve statích: *Problémy národních menšin v Československu za války a v letech 1945 až 1948*. „Slezský sborník“ 1969/67, s. 433—456; *týž: K otázce německé Volkslisty na Těšínsku*. „Časopis Slezského muzea“ B, 1978, s. 97—121; *týž: Politická struktura na Těšínsku v letech 1945—1948*. „Slezský sborník“ 1972/70, s. 95—110.

možnosti přesídlení do pohraničí — na Osoblažsko, Krnovsko, Bruntálsko a Jesenicko.

Odliv těchto dvou kategorií pracovníků dolů a hutí vedl nejen k poklesu osazenstva závodů těchto odvětví, ale i ke znatelnému snížení počtu obyvatel hlavních průmyslových měst — Ostravy o 10 %, Karviné o 7,7 %, Bohumína o 12 % a Orlové dokonce o 18,5 %. Kromě toho nebyla jasná ani perspektiva obyvatel polské národnosti, o níž se Košický vládní program v důsledku nevyjasněného postoje nové polské vlády (PKWN) vůbec nezmiňoval a která byla dořešena až v r. 1947 — po podepsání polsko-československé smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, o což se zasloužila zejména sovětská diplomacie. I poté však byly postoj a postavení polské národnostní skupiny komplikovány novým politickým systémem, jenž se vytvářel v Československu od května 1945 a přinášel kvalitativně nové podmínky pro vytváření politických stran, spolků a zájmových organizací. Místo předválečných víc než dvou desítek politických stran obnovily po druhé světové válce činnost pouze 4 strany v českých zemích, z nichž polskému obyvatelstvu umožňovala plnou politickou angažovanost pouze internacionální KSČ. Nebyly obnoveny žádné národnostně orientované sportovní a tělovýchovné spolky a kulturní organizace. Ty byly — podobně jako odbory v závodech — budovány jako jednotné, všénárodní a celostátní. Už od r. 1945 vycházel však obdeník okresní organizace KSČ na Těšinsku — *Głos ludu*. Od října 1945 působila u Těšínského divadla v Č. Těšíně polská scéna. Realizovalo se — v malém časovém rozsahu — polské vysílání čs. rozhlasu v Ostravě.

Po podepsání polsko-československé spojenecké smlouvy, nesené duchem slovanského bratrství, se podmínky rozšířily v tom smyslu, že v červnu 1947 byl založen Polský kulturně-osvětový svaz (PZKO), který si vytvářel v obcích s početnějším polským etnikem místní odbočky (koła). PZKO začíná pak od konce roku 1950 vydávat kulturně-politický časopis „Zwrot”, zatímco „Głos ludu” se od r. 1953 stává celokrajským orgánem KV KSČ v Ostravě.

Nejzávažnější stutečností však bylo to, že uhelný revír a železárný v průmyslové oblasti potřebovaly zvýšený příliv pracovních sil. Oblasti jejich rekrutace se však mění: nepřicházejí už z etnicky polských území, ale z českého vnitrozemí a ze Slovenska. Zmíněné oblasti rekrutace pracovních sil vedly k tomu, že z oblasti téměř mizí německá národnost. Relativně se snižoval podíl obyvatel polské národnosti a soustavně se zvyšoval podíl Čechů a Slováků mezi obyvateli průmyslové oblasti i na osazenstvu zdejších závodů.

Demografické změny — a přechody lidí z Ostravska do pohraničí a z vnitrozemí Čech a Moravy do Ostravy, Karviné a jiných měst — přivodily i změny sociálně třídní skladby obyvatel. A to se pak dále odrazilo ve výrazných posunech politického vědomí, jež se projevilo i v politické organizovanosti obyvatelstva. Do léta 1945 bylo na Ostravsku — v 11 okresech od Ostravy až po Český Těšín a Frývaldov — založeno 320 místních a 130

závodních organizací Komunistické strany Československa s celkem 32 413 členy. Pro srovnání uvedme, že v okresech užší průmyslové oblasti — tj. vymezené rámcem okresů Český Těšín — Fryštát — Místek — Nový Jičín — Ostrava (kde KSČ měla 315 organizací s celkem 28 559 členy) měla strana národně socialistická zhruba jen poloviční členskou základnu (14 849 členů ve 200 organizacích) a strana sociálně demokratická měla pozice ve srovnání s KSČ zhruba čtvrtinové (jen 7183 členů ve 151 organizacích)¹³. O Československé straně lidové udaje nemáme, ale o jejich pozicích a vlivu na obyvatelstvo jednotlivých částí kraje můžeme usuzovat z výsledků voleb v květnu 1946, kdy proti 33 až 53,5 % hlasům KSČ získala Čs. strana lidová v průmyslových okresech (Moravská Ostrava, Slezská Ostrava, Bohumín a Fryštát) jen 12 až 16,5 % hlasů, a v oblasti celé expozitury Zemského národního výboru pak 21,4 % — především díky svým silnějším pozicím v průmyslově slabě vyvinutých okresech se značným vlivem náboženství — na Hlučínsku (51,2 %), Opavsku (34 %), Bílovecku (28 %), Frenštátsku (31,2 %) atp.¹⁴.

Rozdílné výsledky voleb v jednotlivých částech kraje souvisely jednak s podílem průmyslu na ekonomice okresů a podílem dělnické třídy v jejich obyvatelstvu, jednak se specifickými problémy Těšínska a Hlučínska a přístupem jednotlivých politických stran k nim. Vliv průmyslu se odrazil především v tom, že v okresech Moravská a Slezská Ostrava, ale i Fryštát a Nový Jičín (kde v průmyslu pracovala třetina, čtvrtina nebo aspoň pětina všeho obyvatelstva), bylo také 7—10 % všech obyvatel organizováno v Komunistické straně Československa, což se odrazilo i v jejím dominujícím vlivu při volbách v květnu 1946.

Naproti tomu ve výrazně zemědělském zázemí kraje, k němuž patřily okresy Opava-venkov se 72 průmyslovými „závody“, ale s pouhými 4568 osobami činnými v průmyslu, Hlučín (11 závodů — necelé 2,5 tisíce osob činných v průmyslu, navíc z velké části mimo okres) a Český Těšín (55 závodů s 5948 osobami činnými v průmyslu, přičemž samotné Třinecké železářny zaměstnávaly na 6 tisíc pracovníků, což znamenalo, že jich část dojížděla do Třince ještě z jiných okresů), měla KSČ sice značné pozice mezi dělnickou třídou (poměr jejich členů k počtu osob pracujících v průmyslu činil v okrese Opava 68 %, na Hlučínsku a Českotěšínsku zhruba 37 %), ale poněvadž podíl dělníků na obyvatelstvu těchto okresů byl malý, představovala organizovanost v KSČ na Hlučínsku jen necelá 2 % obyvatel, v okrese Český Těšín přes 2,5 % a na Opavsku necelých 6 %, když průměr v celé oblasti expozitury ZNV činil téměř 8 %.

¹³ Konkrétně to hodnotí L. Bajger: *Odsun Němců a osazenstvo ostravských průmyslových závodů*. In: „Studie průmyslu a průmyslových oblastí“. Sv. 1. Opava 1972, s. 156—183.

¹⁴ O. Káňa, M. Kocich: *Vývoj vlivu KSČ na obyvatelstvo průmyslového Ostravska ve světle výsledků voleb 1920—1946*. „Slezský sborník“ 1971/69, s. 136—153.

Celkově však možno říci, že pozice a vliv KSČ jako nejdůslednějšího bojovníka za revoluční přeměny i tvůrce Budovatelského programu Gottwaldovy vlády byl i v zázemí ostravského průmyslového centra značný, což vytvářelo předpoklady pro úspěšné plnění úkolů dvouletky. Prvořadým problémem ovšem zůstával nedostatek pracovních sil i obyvatel vůbec, což bylo silně limitujícím faktorem pro realizaci velkorysých záměrů dvouletky. Oproti předválečnému stavu scházela v oblasti expozitury ZNV v prvním roce dvouletky víc než pětina obyvatelstva. Týkalo se to zejména severních pohraničních okresů oblasti, ale také Opavska, Novojičínska (kde byl úbytek dokonce nadprůměrný) a též Karvinska — odkud se „ztratila“ osmina obyvatelstva. Mírný pokles — necelá 2% — vykazaly pak okresy Hlučín, Č. Těšín a Místek. Přitom bylo závažné, že až na Hlučín a Č. Těšín — kde dosud nebyly dořešeny státoobčanské otázky — počet obyvatel sledované oblasti klesal i po roce 1945. Ostravsko-těšínskému průmyslu — dolům OKR, ale i Třineckým železárnám, připravujícím rekonstrukce, stejně jako železárnám v Bohumíně a Vítkovicích — se nedostávalo pracovních sil. A přitom tento region měl splnit velké naděje a očekávání celé osvobozené republiky.

Závažnou skutečností, která ovlivňovala společensko-politickou atmosféru v ostravské průmyslové oblasti, byly značné přesuny v národnostní skladbě obyvatelstva. Už v prvním poválečném období — v letech 1945—1949 — se snižuje jak absolutní počet Němců a Poláků, tak i jejich podíl v obyvatelstvu jednotlivých okresů ostravské průmyslové oblasti. Ze sledovaných okresů průmyslové oblasti včetně Hlučínska bylo v letech 1946—1948 odsunuto sice jen 11 700 německých obyvatel, ale úbytek Němců ve srovnání s rokem 1930 činil v těchto okresech téměř 50 000 osob. Pokud šlo o občany polské národnosti, jejich počet bezprostředně po válce rovněž absolutně poklesl a ve sledovaném regionu činil v r. 1950 pouze 61 007 osob ve srovnání s předválečnými více než 85 tisíci¹⁵. Podíl občanů německé národnosti se jak v celostátním měřítku, tak i v námi sledovaném regionu v období padesátých let soustavně snižoval (v souladu s celostátním poklesem počtu příslušníků této národnostní skupiny, jenž se z 204 000 po dokončeném hromadném odsunu — v roce 1947 — snížil na 160 000 v roce 1960). Počet příslušníků polské národnostní skupiny vykazoval tendenci kolísající: v r. 1947 — do doby úpravy postavení této národnosti v dodatkovém protokolu k československo-polské smlouvě — se snížil o víc než 30 % (z celostátních 104 412 v roce 1937 na pouhých 71 900 v roce 1947). Pak dochází k mírnému vzestupu až na

¹⁵ Údaje o podílu Němců dle *Ostravská průmyslová oblast v 1. polovině 20. stol. Kapitoly z vývoje průmyslu a obyvatelstva*. Ostrava 1973, s. 117 a 174. Údaje o počtech Poláků dle *Závěrečné zprávy z výzkumu soudobých národnostních vztahů na Ostravsku*. In: „Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí“. Sv. 3. Opava, Interní tisk Slezského ústavu ČSAV 1972.

79 612 v roce 1960¹⁶. Podle materiálů ze sčítání lidu v letech 1950 a 1960, zpracovaných v závěrečné zprávě kolektivu sociologů Slezského ústavu ČSAV o výzkumu soudobých národnostních vztahů na Ostravsku¹⁷ snížil se počet Poláků žijících trvale na území někdejších okresů Český Těšín, Frýdek, Fryštát (Karviná) a Moravská i Slezská Ostrava do roku 1961 na 60 094 (v celé republice bylo tehdy zaevidováno 67 729 Poláků). Mezi obyvatelstvem ostravské průmyslové oblasti tvořili Poláci po vybudování základů socialismu v Československu pouze 9,5%. Počet obyvatel oblasti se při tom na léta 1950 až 1961 o téměř 22% zvýšil. Přírůstek zaznamenala však jednak národnost česká a jednak slovenská. Slováků tu žilo v roce 1961 už 28 318, což byla téměř polovina k celkovému počtu obyvatel polské národnosti. V celkové populaci průmyslové oblasti představovali téměř 4,5%.

Pokles absolutního počtu i relativního podílu příslušníků polské národnostní skupiny v obyvatelstvu prudce se rozvíjející průmyslové oblasti a jejího bezprostředního zázemí vyvolává mezi příslušníky polského etnika obranářské tendence. Projevují se pak na počátku padesátých let v repoloniizačních koncepcích jednoho z vedoucích představitelů KSČ na Těšínsku P. Cieslara¹⁸ a v druhé polovině padesátých let pak ve vášnivě diskutované teorii „dvou vlastí“ československých občanů polské národnosti.

V letech 1949—1960 — v období prvních dvou československých pětiletok — prožila ostravská průmyslová oblast jeden z největších rozmachů (hospodářského, demografického i kulturního) v celých svých dějinách. Souviselo to s „ocelovou koncepcí“ prvních dvou československých pětiletok, od níž byly odvozeny jak výstavba nových hutních provozů na Ostravsku, tak budování nových, socialistických měst pro pracovníky nových hutních provozů i rekonstruovaných a modernizovaných dolů¹⁹. Pak — počínaje od třetí pětiletky, označované jako vstup do etapy budování „vyspělé socialistické společnosti“ — se těžiště hospodářského rozvoje ČSR přesouvá k chemii a energetice, což vynáší do popředí celostátní pozornosti zase oblast severočeskou. Ostravsko však využívá tohoto „zklidnění“ v tempu svého rozvoje ke zkvalitňování životních podmínek pro své obyvatele. Zaměřuje se na omezování negativních vlivů průmyslové činnosti (prach, exhalace), na ozelenění, vytváření základny příměstské i výjezdni rekreace, i na vytvoření nových základů pro kulturní vyžití svých obyvatel. Do Ostravy přechází se vznikem Pedagogických institutů vysoká škola humanitního zaměření, činnost rozvíjejí a zkvalitňují

¹⁶ Údaje dle Historické statistické ročenky ČSSR. Praha 1985 a Statistických ročenek ČSSR za jednotlivá léta.

¹⁷ „Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí“. Sv. 3

¹⁸ O Cieslarově platformě pojednává V. Plaček v připravované publikaci J. Dombrovské a kol. o národnostní politice KSČ v Severomoravském kraji (v tisku).

¹⁹ O. Káňa: Zrod koncepce strukturálních přeměn Ostravska a počátky sídlištní výstavby kraje na počátku první pětiletky. „Slezský sborník“ 1965/63, s. 192—213.

soubory symfonické a komorní hudby, početné závodní kluby a kulturní domy organizují vystoupení divadelních souborů z jiných oblastí republiky. Ostravsko se postupně stává harmonicky vyváženou oblastí průmyslové i duchovní činnosti. Se svými novými městy a sídlišti, s početnými sportovišti i rozsáhlým rekreačním zázemím v nedalekých Beskydech i nepříliš vzdálených Jeseníkách, stává se předobrazem socialistického způsobu života.

Tyto problémy jsou však zatím zpracovány jen velmi torzovitě. Kompaktnější pohled nabízejí zatím především geografové²⁰ a memoárová literatura²¹ nebo publicistika²². Mnoho záslužné, průkopnické badatelské práce provádí Archiv města Ostravy se svou edicí „Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města“, jíž vyšlo za 25 let už 14 svazků. A detailnější pohled, založený na seriózním výzkumu i shrnutí dosavadní literatury nabízí nakladatelství Profil se svou velkorysou a výpravnou edicí monografií okresů Severomoravského kraje²³.

Před historickým výzkumem tu však leží stále ještě rozsáhlé „pole nezorané“, které na své systematické badatele teprve čeká.

Otakar Káňa

Die gesellschaftlich-politische und nationale Aspekten der Industrialisierung des Bezirks Ostrava in den Jahren 1918—1960

Zusammenfassung

Zur Entwicklung der gesellschaftlich-politischen und nationalen Verhältnissen in Industriebezirk Ostrava im XX Jhs. die wichtigsten Änderungen brachten beide Weltkriege und folgende nach ihnen Änderungen in demographischen Struktur des Gebiets. In Jahren 1918—1924 und 1945—1947, im Folge der Einstellung der Industrie auf die Friedensziele, Abgang der Arbeitskräfte, Auflösung mancher Betriebe, kam zum Rückgang der Produktion und Desorganisation der Industrie. Gleichzeitig kamen große demographische Verschiebungen, die im Folge zur Nationalveränderungen führen. Nach der ersten Weltkrieg war das vor allem Ausfall Polen, und nach dem zweiten Weltkrieg fast ausschließlich Verlust der deutschen Nationalgruppe, übergesiedelt in Folge Entschlüsse der Konferenz in Poczdam.

²⁰ M. Havrlant: *Geografie Severomoravského kraje*. Ostrava Pedagogická fakulta 1980.

²¹ J. Buchvaldek: *Cesta k dnešku*. Ostrava Profil 1973.

²² 25 vítězných let. *Ostravští komunisté v boji za vítězství dělnické třídy a při budování socialismu*. „Magazín Ostravského večerníku“, 1973/1.

²³ Zatím vyšly — ve vztahu k ostravské průmyslové oblasti — *Okres Opava* (1983) a *Okres Karviná* (1984).

Industrializacja Górnego Śląska w Polsce Ludowej i jej skutki

JERZY JAROS

Górny Śląsk uważany był od dawna za „kraj węglą i stali”, której zasoby decydowały o potędze jej posiadaczy. Mniej uwagi poświęcano wewnętrznym problemom tej dzielnicy. Tymczasem górnośląski przemysł był już od lat międzywojennych niedoinwestowany. Na przykład w latach 1926—1936 średnia wartość inwestycji w polskim przemyśle węglowym wynosiła 0,82 zł na 1 t wydobycia, podczas gdy potrzeby szacowano na 1,60—1,70 zł. W 1937 roku wielkość tę obliczano na 0,76 zł na 1 t, natomiast odpisy amortyzacyjne na 1 t wynosiły w 1937 roku 1,26 zł, a w 1938 roku — 1,23 zł¹. Niedoinwestowanie to było w dużym stopniu spowodowane brakiem zbytu na węgiel i koniecznością eksportowania go nawet po dumpingowych cenach. Sytuacja zmieniła się w okresie II wojny światowej o tyle, że Trzecia Rzesza, w której granicach znalazł się cały Górny Śląsk wraz z Zagłębiem Dąbrowskim i okręgiem krakowskim, potrzebowała coraz większych ilości węgla i stali dla swego przemysłu zbrojeniowego. Powstały wówczas plany nowych inwestycji i ekonomicznego scalenia zagłębia węglowego, rozdzielonego dawniej granicami politycznymi; warunki wojenne nie pozwoliły jednak na wprowadzenie tych planów w życie. Co więcej, wykonane roboty — zwłaszcza w ostatnich latach okupacji — nie wyrównywały nawet ubytku udostępnionych zasobów węgla oraz zużycia maszyn i urządzeń spowodowanego nadmierną eksploatacją. Łączne straty wyrządzone przez Niemców w kopalniach węgla po stronie polskiej w latach okupacji szacowano na 2779 mln zł przedwojennych, a wraz ze stratami w zakładach pomocniczych i stratami poniesionymi przez załogi na zarobkach — na prawie 4 mld zł². W rezultacie, chociaż górnictwo węglowe

¹ Aktualne zagadnienia w przemyśle węglowym. Warszawa 1929, s. 23; W. Biernacki: *Stan i potrzeby polskiego przemysłu węglowego*. „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1938, s. 670; AP w Katowicach, UPGH 87, 95.

² M. Czechowski: *Szkody przemysłu węglowego poniesione w czasie okupacji niemieckiej w granicach państwa polskiego z 1939 r.* „Przegląd Górniczy” 1946, s. 589—606.

w Zagłębiu Górnośląskim nie poniosło poważniejszych szkód wskutek działań wojennych, jego zdolność produkcyjna w 1945 roku była znacznie obniżona przez długotrwałe niedoinwestowanie i rabunkową gospodarkę okupantów.

Straty hutnictwa były jeszcze większe. Wynikły one nie tylko z dawnych zaniedbań i zniszczeń wojennych, ale także i stąd, że władze radzieckie zdemontowały i wywoziły wiele urządzeń, zwłaszcza nowo zbudowanych przez Niemców, traktując je jako zdobycz wojenną. Według obliczeń Centralnego Zarządu Przemysłu Hutniczego straty te wynosiły średnio 40% stanu przedwojennego, przy czym ubytek zdolności produkcyjnej koksowni szacowano na 20%, wielkich pieców — na 30%, stalowni — na 25%, walcowni i rurowni — na 60%, kuźni — na 55%, wydziałów dalszej przeróbki — na 45%³.

Spustoszone przez wojnę pozostałe dzelnice kraju nieprędko mogły udzielić pomocy przemysłowi Górnego Śląska. Co więcej, same oczekiwały na pomoc, głównie w postaci paliwa i stalowych konstrukcji, i pomoc taką otrzymały z tutejszych kopalń i hut. Natomiast przywrócenie pełnej zdolności produkcyjnej górnośląskim zakładom przemysłowym musiało być dziełem miejscowej klasy robotniczej i nielicznej kadry technicznej, która ocalała z wojennej zawieruchy.

Upaństwowienie wielkiego i średniego przemysłu oraz zjednoczenie całego Zagłębia Górnośląskiego w granicach wyzwolonej Polski umożliwiło wprowadzenie gospodarki planowej, czyli rozdzielanie szczyptych zasobów materiałów i sprzętu oraz podjęcie nowych inwestycji zgodnie z potrzebami całego kraju, a nie poszczególnych kapitalistów, którzy zostali zlikwidowani jako klasa. Oznaczało to również uniezależnienie kopalń, hut i fabryk od obcego kapitału. Posunięcia te spotkały się z aprobatą znacznej większości klasy robotniczej. Wyłaniały się jednak nowe problemy, z których często nie zdawano sobie sprawy.

Lata 1945—1949 były okresem odbudowy wojennych zniszczeń i wyrównywania najbardziej rażących dysproporcji pozostałych po epoce kapitalizmu. Wówczas także tworzono strukturę organizacyjną gospodarki, dostosowaną do potrzeb socjalistycznego państwa, oraz wypracowywano zasady i metody planowania. Aby jak najlepiej wykorzystać będące do dyspozycji zasoby materiałowe oraz nieliczną kadrę fachowców, stworzono system nakazowo-rozdzielczy, który przetrwał przez 40 lat. Postępująca odbudowa gospodarki sprawiała, że warunki życia ludności, która pod koniec okupacji znalazła się w skrajnej nędzy, poprawiały się niemal z miesiąca na miesiąc.

W latach 1948—1949 wyłonił się jednak problem ustalenia wytycznych w sprawie dalszego rozwoju kraju. Ekipa rządząca zdecydowała się na przyjęcie strategii szybkiego uprzemysłowienia, z przewagą przemysłu ciężkiego. Uzasadnieniem tej strategii były według Bogdana Jałowieckiego założenia o charakterze politycznym i ideologicznym:

³ *Sprawozdanie Centralnego Zarządu Przemysłu Hutniczego za lata 1945—1946*. Katowice 1947, s. 15.

- szybka rozbudowa przemysłu surowcowego i ciężkiego miała zagwarantować samowystarczalność kraju w razie wojny;
- intensywne uprzemysłowienie miało stać się bazą do rozwoju klasy robotniczej;
- „wypompowywanie” kapitałów i siły roboczej wsi miało stanowić podstawę do rekonstrukcji rolnictwa na zasadzie kolektywnej własności i użytkowania ziemi oraz środków produkcji⁴.

Pewną rolę odegrały także względy ekonomiczne, mianowicie chęć wykorzystania rezerw siły roboczej tkwiących w przeludnionych wsiach, likwidacja bezrobocia, podniesienie stopy życiowej ludności. Przykładem był nie tylko wzrost potęgi ZSRR w ciągu 20 lat, które upłynęły od rozpoczęcia pierwszej pięcioletki, lecz także przodujące kraje kapitalistyczne, które zdecydowanie dominowały nad swym rolniczym zapleczem. Dlatego na drogę uprzemysłowienia wkraczały nie tylko państwa socjalistyczne, lecz także tzw. kraje rozwijające się, wyzwalane z kolonialnego wyzysku. Prymat przemysłu ciężkiego, czyli wytwarzającego środki produkcji, wynikał z założenia, że producenci maszyn mogą uzależniać od siebie wytwórców artykułów konsumpcyjnych i przechwytywać część wytwarzanej przez nich wartości dodatkowej.

Realizacja programu uprzemysłowienia spowodowała wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą w różnych branżach i gałęziach gospodarki. Jednocześnie robotnicy oraz ich dzieci uzyskali szeroki dostęp do studiów oraz do zajmowania kierowniczych stanowisk w administracji i innych dziedzinach, będących dotąd domeną klas uprzywilejowanych. W rezultacie zaznaczył się odpływ robotników z najbardziej ciężkich i niebezpiecznych zawodów, przede wszystkim z górnictwa. Rozwój tej gałęzi produkcji powodował konieczność uzupełniania załóg pracownikami skoszarowanymi (żołnierze odbywający zastępczą służbę wojskową, więźniowie) oraz rozwinięcia szerokiej akcji werbunkowej poza zagłębiami górniczymi, przede wszystkim na terenach wiejskich. Skutkiem tego była znaczna fluktuacja załóg kopalnianych oraz spadek wydajności pracy, który z kolei powodował potrzebę dalszego zwiększenia liczby zatrudnionych oraz przedłużania czasu pracy. Sytuacja poprawiła się dopiero pod koniec lat pięćdziesiątych wobec znacznej podwyżki płac w górnictwie, tak że od tego czasu stały się one zdecydowanie wyższe niż w innych branżach.

Po ustabilizowaniu załóg przystąpiono do podnoszenia wydajności pracy. Stało się to możliwe dzięki mechanizacji oraz koncentracji produkcji. W rezultacie w kopalniach węgla kamiennego w latach 1957—1974 wydobyte udało się zwiększyć z 94 mln t do 162 mln t, podczas gdy liczba robotników utrzymywała się na stałym poziomie (w 1957 roku 279 tys., w 1974 roku 274 tys.). Jednocześnie liczba przodków eksploatacyjnych zmalała z 1818 do 850,

⁴ B. Jałowiecki: *Strategia uprzemysłowienia a proces urbanizacji*. Warszawa 1982, s. 12—13.

a wydobycie z 1 przodku wzrosło ze 144 t do 705 t. Zmalało też zużycie materiałów (wyrobów walcowanych, rur, lin, drewna, kabli, taśm przenośnikowych) w przeliczeniu na 1 t produkcji⁵. Należy jednak wziąć pod uwagę, że warunki naturalne w górnictwie pogarszają się w miarę sięgania do coraz niżej położonych pokładów. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych wzmożone występowanie metanu oraz tąpnięcia w nowo udostępnianych częściach złoża doprowadziły do wzrostu liczby wypadków i zmusiły górnictwo do zrezygnowania z dalszej koncentracji, a nawet do częściowej dekoncentracji produkcji. Stosowane w kopalniach maszyny i urządzenia, na przykład obudowy osłonowe, stawały się coraz droższe. Aby je lepiej wykorzystać, a jednocześnie zapewnić górnikom wystarczający wypoczynek po pracy, zaczęto wprowadzać system czterobrygadowy. Innowacja ta, która łamała dawne przyzwyczajenia i utrudniała rodzinom górniczym wspólne spędzanie wolnego czasu, została jednak przyjęta nieufnie przez znaczną część górników.

Innym ważnym problemem stała się sprawa mieszkań. Złożyło się na to kilka przyczyn:

- masowy napływ nowych robotników ze wsi do miast;
- niskie czynsze mieszkaniowe utrzymywane przez władze, które pragnęły w ten sposób zlikwidować wyzysk lokatorów przez kamieniczników, w rezultacie ci ostatni nie mogli przeprowadzać nawet niezbędnych remontów;
- wzrost wymagań odnośnie do standardu i wyposażenia mieszkań (woda, kanalizacja, elektryczność, gaz, centralne ogrzewanie), który spowodował, że wiele dawnych domów mieszkalnych uznano za nie nadające się do użytku lub wymagające zupełnej modernizacji;
- zaniedbania w budownictwie mieszkaniowym z okresu wojny i międzywojennego.

W rezultacie, pomimo stałego wzrostu liczby oddawanych do użytku mieszkań⁶, nie udało się zlikwidować istniejącego deficytu, czego wyrazem było przedłużanie się czasu oczekiwania na własne mieszkanie. Aby przyspieszyć tempo budowy, wprowadzono w latach siedemdziesiątych budownictwo z wielkich płyt („fabryki domów”); okazało się ono jednak droższe od tradycyjnego. Sytuacją mieszkaniową w miastach województwa katowickiego według spisu z 1978 roku była wprawdzie nieco lepsza od średniej dla całego kraju, i tu jednak znaczny procent ludności zamieszkiwał w złych warunkach⁷. Deficyt mieszkań na tym terenie wynosił około 115 tys., w dodatku wielkość

⁵ Dane otrzymane od mgra inż. Jana Mitręgi.

⁶ W latach 1945—1956 poniżej 100 tys. rocznie, w latach 1957—1963 po 150 tys., w latach 1964—1971 po 200 tys., w latach siedemdziesiątych po 260 tys. B. Jałowicki: *Strategia uprzemysłowienia...*, s. 70.

⁷ H. Kulesza: *Geografia nie zaspokojonych potrzeb mieszkaniowych*. W: *Problemy polskiej przestrzeni*. Warszawa 1982, tabele 1, 2.

mieszkania w GOP była mniejsza od średniej krajowej, a duża ich część, znajdująca się w starych budynkach, miała niski standard i była niedostatecznie wyposażona w podstawowe urządzenia i instalacje⁸.

Brak mieszkań powodował stały wzrost liczby osób dojeżdżających i czasu dojazdów do pracy, a także zwiększanie się liczby tzw. chłopów-robotników, mieszkających na wsi, lecz dojeżdżających do pracy w mieście. W 1950 roku z zajęć pozarolniczych utrzymywało się 3,2 mln (22,1%) mieszkańców polskich wsi, a w 1979 roku już 7,6 mln (51,3%)⁹. W nowo powstałych lub szybko rozbudowujących się miastach w okręgach przemysłowych wystąpiły też braki w zakresie infrastruktury (liczby sklepów, szkół, placówek służby zdrowia w przeliczeniu na 1000 mieszkańców), co potęgowało niezadowolenie ludności.

Uprzemysłowienie kraju odbywało się w znacznej mierze kosztem wsi, która dostarczała zarówno nowych rąk roboczych przemysłowi, jak i stosunkowo tanich artykułów żywnościowych miastom. Nakłady inwestycyjne na rolnictwo wynosiły w latach 1950—1975 tylko 29%—52% w stosunku do sum, jakie przeznaczano na przemysł¹⁰, a i z tego znaczna część została zmarnowana, gdy zrezygnowano z kolektywizacji wsi. W rezultacie, pomimo znacznego wzrostu produkcji rolnej w porównaniu z okresem międzywojennym, import żywności zaczął przewyższać jej eksport; wystąpiły też braki w zaopatrzeniu rynku, zwłaszcza w mięso, co wraz z niedostateczną liczbą placówek handlowych stało się powodem wydłużania się kolejek przed sklepami.

Wreszcie w samym przemyśle zaznaczyła się potrzeba modernizacji, tak aby dorównać postępowi technicznemu na Zachodzie (dokonanemu w okresie, gdy w Polsce odbudowywano i rozbudowywano przemysł według dawnych wzorów i trwającym nadal), żeby polskie wyroby mogły znaleźć zbyt na rynku międzynarodowym. Okres ten przypadł na lata siedemdziesiąte. Rządząca krajem ekipa postanowiła zwiększyć jednocześnie tempo wzrostu płac, aby zapobiec społecznym niepokojom oraz zachęcić robotników do wzmożenia wysiłków i doskonalenia swoich kwalifikacji. W rezultacie wzrost płac był wyższy od wzrostu wydajności i technicznego uzbrojenia pracy. Środki na finansowanie kolejnego etapu industrializacji zaczęto czerpać w znacznej mierze z kredytów zagranicznych, zaciąganych w kapitalistycznych państwach, co doprowadziło do wpadnięcia kraju w tzw. pułapkę zadłużenia: wysokość długów przekroczyła znacznie wartość eksportu, a koszty ich obsługi stały się większe niż możliwości płatnicze państwa.

Pod koniec lat siedemdziesiątych nastąpiło zahamowanie wzrostu stopy życiowej i niewielki spadek dochodu narodowego. Zjawiska te w połączeniu

⁸ L. Frąckiewicz: *Problemy społeczne Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*. W: *Problemy polskiej...*, s. 130—131.

⁹ B. Jałowiecki: *Strategia uprzemysłowienia...*, s. 32.

¹⁰ Tamże, s. 28.

z trudnościami rynkowymi i zagraniczną propagandą, która zaczęła akcentować wysokie zadłużenie i zły stan polskiej gospodarki, doprowadziły w latach 1980—1981 do fali strajków i powstania „Solidarności”. Organizacja ta nie wysunęła jednak wówczas kompleksowego programu działania. Jej postulaty ograniczały się do żądania podwyżek płac przy utrzymaniu nie zmienionych cen artykułów pierwszej potrzeby, skracania czasu roboczego i usuwania niektórych przedstawicieli władz pod groźbą porzucenia pracy. Żądania te zyskiwały przywódcom nowego związku dużą popularność, ich realizacja potęgowała jednak istniejące trudności gospodarcze.

Kolejnym ujemnym skutkiem industrializacji była degradacja środowiska naturalnego. Na zjawisko to zaczęto zwracać uwagę już w XIX stuleciu (zapadanie się ziemi nad kopalniami, niszczenie plonów wskutek zatrucia powietrza), aż do połowy XX wieku uważano je jednak bądź to za nieuniknione skutki pracy zakładów przemysłowych, przy czym korzyści są znacznie większe od strat, bądź też za rezultaty przekroczeń obowiązujących przepisów, którym można zapobiec przez nakładanie kar. Dopiero w latach pięćdziesiątych opinię publiczną zaniepokoiło masowe zatrucie ryb w rzekach skażonych ściekami przemysłowymi, a od lat sześćdziesiątych zaczęto się niepokoić również nadmierną emisją pyłów i gazów do atmosfery, czego skutkiem było usychanie lasów, niszczenie sadów owocowych, pojawienie się toksycznych substancji w warzywach rosnących w pobliżu niektórych zakładów przemysłowych oraz wzrost liczby zachorowań wśród ludności GOP. Zjawiska te łączyły się z aglomeracją przemysłu, a także z nasileniem ruchu samochodów i autobusów.

W latach pięćdziesiątych wysuwano przeważnie program deglomeracji, czyli rozmieszczania nowych zakładów przemysłowych w różnych rejonach kraju. Przemawiała za tym chęć aktywizacji terenów rolniczych oraz wykorzystania lokalnych zasobów siły roboczej. W dawnych ośrodkach przemysłowych zamierzano rozwijać tylko przemysł ściśle związany z tamtejszymi bogactwami naturalnymi, a więc na przykład przemysł przetwarzający węgiel, rudy czy też produkty hutnicze. Później jednak zaczęła przeważać tendencja do skupiania nowych zakładów obok dawnych, przy czym wysuwano nowe argumenty:

- inwestycje takie są tańsze, ponieważ można wykorzystać istniejące już uzbrojenie terenu i infrastrukturę;
- należy zapewnić ludności zatrudnienie na późniejszy okres, gdy zasoby surowców (węgiel, rudy) zaczną się wyczerpywać.

Zatrucia środowiska nie brano pod uwagę, czego rezultatem było szczególnie duże stężenie zanieczyszczeń na terenach uprzemysłowionych. Na województwo katowickie, zajmujące zaledwie 2,1% powierzchni Polski, przypadało w 1985 roku 10,4% gruntów zdewastowanych w wyniku działalności przemysłowej, 42% nagromadzonych odpadów przemysłowych, 25,3% emisji

zanieczyszczeń pyłowych i 31,2% emisji zanieczyszczeń gazowych¹¹. Większość badanych rzek miała wody nadmiernie zanieczyszczone, o wiele bardziej niż dopuszczały wszelkie przyjęte normy.

Zatrucie środowiska oraz niedostateczny rozwój infrastruktury społecznej, zwłaszcza w zakresie służby zdrowia, stały się czynnikami zagrażającymi zdrowiu, a nawet życiu ludności. Wyrazem tego był większy współczynnik zgonów na 1000 mieszkańców niż w innych rejonach kraju, zwłaszcza gdy chodziło o zgony niemowląt¹² i szerzenie się chorób, szczególnie zawodowych. Wśród przyczyn zgonów na pierwsze miejsca wysunęły się choroby nowotworowe, miażdżyca oraz choroby serca i zatrucia¹³. Stwierdzono między innymi, że warzywa w ogródkach działkowych w pobliżu dużych zakładów pracy, uzupełniające w znacznym stopniu zaopatrzenie miejscowej ludności, są do tego stopnia skażone przez różnego rodzaju zanieczyszczenia przemysłowe, że nie nadają się do spożywania. Sprawy te zwróciły wreszcie uwagę kierowniczych czynników w państwie, na przykład stały się tematem obrad wyjazdowego posiedzenia w Katowicach Biura Politycznego KC PZPR w dniu 30 marca 1988 roku.

Wytłumaczeniem zaniedbań w zakresie ochrony środowiska może być w pewnym stopniu fakt, że problemem tym zajęto się stosunkowo późno, na szerszą skalę dopiero od początku lat osiemdziesiątych. Notuje się już w tym zakresie pewne osiągnięcia, na przykład w latach 1980—1985 zdołano w województwie katowickim obniżyć emisję zanieczyszczeń pyłowych z 637,5 tys. t do 453,9 tys. t w skali rocznej, ilość odpadów przemysłowych zmniejszyć z 92 821 tys. t do 89 641 tys. t, a przepustowość oczyszczalni ścieków przemysłowych i komunalnych wzrosła w latach 1980—1986 z 65,8 tys. m³ do 322,9 tys. m³ na dobę¹⁴. Są to jednak przedsięwzięcia bardzo kosztowne, konieczne, lecz trudne do zrealizowania, zwłaszcza w warunkach kryzysu gospodarczego. Dość wspomnieć, że koszty ochrony środowiska w województwie katowickim wzrosły w latach 1980—1986 z 845,8 mln zł do 21 932,9 mln zł, czyli 26 razy w cenach bieżących (biorąc pod uwagę trwającą inflację), a w procentach nakładów inwestycyjnych z 0,7 do 5,7, czyli ośmiokrotnie¹⁵.

¹¹ *Rocznik statystyczny 1986*. Warszawa 1986, s. 15, 22—23.

¹² Na przykład na 1000 niemowląt umierało w województwie katowickim w 1980 roku 22,4 (w całej Polsce średnio 21,3), a w 1985 roku 20,4 (w całej Polsce średnio 18,4). Zob. *Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1987*. Katowice 1987, s. 196 i *Rocznik statystyczny 1986...*, s. 508.

¹³ *Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1987...*, s. 201.

¹⁴ *Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1986*. Katowice 1986, s. 186—187; *Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1987...*, s. 196.

¹⁵ *Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1987...*, s. 196.

Uprzemysłowienie postawiło więc przed gospodarką narodową dalsze zadania do realizacji, szczególnie dotyczące infrastruktury oraz inwestycji uzupełniających. Dochodzi do tego konieczność zapobieżenia dekapitalizacji już istniejących zakładów przemysłowych oraz ich modernizacji, aby zlikwidować poszerzającą się lukę technologiczną między przemysłem polskim a przemysłem przodujących krajów świata.

Jerzy Jaros

Die Industrialisierung des Oberschlesiens im Volksrepublik Polen und ihre Folgen

Zusammenfassung

Der Autor weist die bilateralen Folgen der Industrialisierung des Oberschlesischen Industriegebiet auf: positive und negative. Ohne ökonomische Vorteile für das Land und Region zu verneinen, unterzeichnet er, daß sie auch von der technologischen Seite seine Nachteile hat. Es ist Ergebnis der Uninvestierung in der Zwischenkriegszeit, dann Raubwirtschaft der Okkupanten, übermäßiger Ausnutzung des Maschinenparks (ohne ihre Modernisierung im Volksrepublik Polen).

Industrializacja socjalistyczna a przemiany polityczne, społeczno-zawodowe i świadomościowe klasy robotniczej województwa katowickiego w latach 1945—1960

ANDRZEJ TOPOL

Ewolucja życia politycznego i gospodarczego w Polsce w latach 1945—1960 była wypadkową oddziaływania bardzo różnych czynników — zarówno międzynarodowych, jak i wewnętrznych. W niniejszym szkicu świadomie pominąłem czynnik międzynarodowy, którego wpływ na przemiany społeczno-polityczne i gospodarcze w Polsce były niejednokrotnie przedmiotem analiz historycznych¹. Swoją uwagę skupiłem przede wszystkim na czynnikach wewnętrznych, zwłaszcza tych, które w moim przekonaniu aktywnie wpływały na kształt i tempo przemian społecznych, a które były konsekwencją rozwoju sił wytwórczych, wynikiem umacniania nowych socjalistycznych stosunków produkcji i procesów świadomościowych.

Odbudowa gospodarki narodowej na nowych podstawach ustrojowych i industrializacja socjalistyczna spowodowały z jednej strony likwidację bezrobocia jako zjawiska społecznego, z drugiej — wzrost liczebny klasy robotniczej oraz inteligencji w pierwszym pokoleniu przy znacznym ograniczeniu, a nawet częściowej likwidacji warstw pośrednich. Istotne zmiany z punktu widzenia przemian społecznych dokonywały się na wsi. Odplyw znacznej liczby ludności wiejskiej do miast i rozwijającego się przemysłu oraz wiązanie się z produkcją wielkoprzemysłową sporych grup chłopów były tylko jednym z nurtów tego procesu. Wieś po okresie stabilizacji społecznej i gospodarczej weszła w latach 1948—1949 w okres burzliwych przemian związanych z polityką uspołeczniania oraz nacisku ekonomicznego i administracyjnego na indywidualnych chłopów, przeżywając znamienne przemieszczenia. Chociaż rozmiary tych zmian nie były tak duże jak oczekiwano, wywierały jednak decydujący wpływ na kształtowanie się politycznych postaw i nastrojów ludności wiejskiej.

¹ Por. W. Góra: *Polska Rzeczpospolita Ludowa 1944—1974*. Warszawa 1976; M. Turlejska: *Zapis pierwszej dekady. 1945—1955*. Warszawa 1972; M. Wilk: *Pomoc i współpraca. Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze w latach 1944—1945*. Warszawa 1976; A. Karpiński: *Gospodarcza pozycja Polski w świecie*. Warszawa 1973.

Pojęcie uprzemysłowienia socjalistycznego jako procesu społeczno-gospodarczego nie jest dostatecznie wyjaśnione w literaturze przedmiotu. Różne są także poglądy na temat przedziałów czasowych tego procesu w Polsce Ludowej. Bardzo nieliczni autorzy uważają, że industrializacja socjalistyczna przypada głównie lub wyłącznie na lata planu sześcioletniego (1950—1955)². Większość badaczy przyjmuje, że proces uprzemysłowienia — zapoczątkowany w okresie planu trzyletniego — trwał co najmniej do przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych³. Niektórzy zastrzegają się przy tym, że chodzi o wstępną fazę industrializacji. Jeszcze inni, jak na przykład M. Syrek, biorąc za podstawę rozważań przemysł hutniczy i górniczy, są skłonni wydłużyć okres socjalistycznego uprzemysłowienia⁴. Rozbieżności te wynikają z faktu, że zagadnieniem zajmowali się dotychczas przede wszystkim ekonomiści i politolodzy. Uwaga ekonomistów ze zrozumiałych względów koncentrowała się na organizacyjnych i gospodarczych aspektach industrializacji, a politologów — na uzasadnianiu słuszności obranej w latach powojennych drogi rozwoju. Czasami jedynie niektórzy autorzy opracowań, zajmujący się historią gospodarczą, zwracają uwagę na pozaekonomiczne konsekwencje industrializacji, ostrożnie sugerując, że nie zawsze były one możliwe do przewidzenia lub zgodne z oczekiwaniami⁵. Jakie były zatem te cele i oczekiwania pozaekonomiczne polityków tego okresu? Zgodnie z obowiązującymi pryncypiami industrializacja miała:

- zlikwidować bezrobocie, zapewnić samowystarczalność kraju na wypadek wojny, co wynikało z doświadczeń radzieckich w II wojnie światowej;
- przyczynić się do rozbudowy bazy społecznej dla partii klasy robotniczej, jaką była PZPR, i uzasadnić w ten sposób sprawowanie przez nią przywództwa;
- „wypompować” kapitały i siłę roboczą ze wsi, która po II wojnie światowej pozostawała jedyną ostoją własności kapitalistycznej, opierającą się przemianom, i dokonać jej przekształcenia w duchu socjalistycznego uspołecznienia.

Sens industrializacji polegał więc na przekształceniu kraju rolniczego, o przewadze ludności utrzymującej się ze źródeł pozaprzemysłowych, w kraj o przewadze przemysłu i innych pozarolniczych gałęzi gospodarki socjalistycznej. Proces ten miał się dokonać na podstawie socjalizacji stosunków produkcyjnych i społecznych oraz dzięki planowej działalności społeczno-gospodarczej. Poza dyskusją pozostaje w tym aspekcie fakt, że największe nasilenie

² Por. H. Rola: *Przemysł hutniczy w Polsce Ludowej*. Katowice 1977; *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*. Red. J. Kaliński, Z. Landau. Warszawa 1974.

³ Por. A. Jezierski, B. Petz: *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944—1975*. Warszawa 1980; J. Jaros: *Historia górnictwa węglowego w Polsce Ludowej 1945—1970*. Kraków 1973.

⁴ M. Syrek: *Przemysł regionu katowickiego 1945—1974*. Katowice 1976.

⁵ Podejmują ten wątek w swych pracach A. Jezierski i J. Jaros.

procesu socjalistycznego uprzemysłowienia i związanych z tym zjawisk przypadło w Polsce i województwie katowickim na lata 1947—1960, tj. na okres objęty realizacją kolejnych planów rozwoju gospodarczego: planu trzyletniego (1947—1949), sześcioletniego (1950—1955) i pięcioletniego (1956—1960). Lata te zaznaczyły się w historii województwa katowickiego, ale także całego kraju, jako okres swoistej rewolucji przemysłowej i społecznej, która nastąpiła w ślad za rewolucją w systemie sprawowania władzy i w strukturze ustrojowej kraju. Wśród polityków i ekonomistów tego okresu panowało dość powszechne przekonanie o wyższości systemu socjalistycznego gospodarowania nad kapitalistycznym. Z tego wyciągano wnioski, że również prawa ekonomiczne w socjalizmie będą funkcjonować inaczej i że możliwe jest w takich warunkach szybkie nadrobienie zapóźnień cywilizacyjnych i technologicznych. Sposób realizacji planu sześcioletniego i następnych pięcioletek miał potwierdzić tę tezę, lapidarnie wyrażaną w słowach: „dogonić” i „przegonić” świat kapitalistyczny. Jest oczywiste, że intensywne uprzemysłowienie — na taką skalę, jaką przyjęto w Polsce i krajach obozu socjalistycznego — musiało pociągnąć za sobą przemiany społeczne na skalę gdzie indziej nie spotykaną. Pociągnęło to za sobą wzrost oczekiwań i aspiracji, których zaspokojenie okazało się dla państwa nie w pełni możliwe od razu. W krajach wysoko rozwiniętych, w których industrializacja dokonywała się stopniowo na przestrzeni długiego okresu, zjawiska te nigdy nie wystąpiły z taką mocą i na taką skalę.

Procesy społeczne zachodzące w wyniku industrializacji — jak o tym mówiłem wcześniej — wpłynęły z jednej strony na przekształcenie składu zawodowego ludności i struktury zatrudnienia, a z drugiej — wywarły wpływ na całą sferę świadomości ludności wywodzącej się ze środowiska wiejskiego i małomiasteczkowego. Zmieniał się charakter pracy tych ludzi i ich stosunek do niej, inne były oczekiwania i aspiracje zawodowe. Odmienne niż w rolnictwie narzędzia pracy wymuszały potrzebę doskonalenia zawodowego, a zatem kształcenia. U ludności przybyłej ze wsi stopniowo rozwija się nowego typu świadomość i obyczajowość. Biorąc pod uwagę, że zjawisko przechodzenia ze wsi do miast w okresie industrializacji miało charakter masowy — około 2,5 mln ludzi w skali kraju — procesy te radykalnie zmieniały istniejącą dotychczas strukturę klasy robotniczej, pamiętającą jeszcze lata międzywojenne, dumną z tradycji walk klasowych itd. Zmieniały także strukturę samej partii, chociaż stopień tych zmian i ich zasięg wymaga jeszcze pogłębionych studiów. Rozwojowi klasy robotniczej, jej aktywności społeczno-zawodowej oraz podnoszeniu ogólnego poziomu społeczno-zawodowego towarzyszyły nie tylko zjawiska pozytywne, na które najczęściej wskazuje się w literaturze przedmiotu. Napływ ludzi z innych warstw społecznych — w szczególności ze wsi — powodował, że musieli oni dłużej przystosowywać się do pracy w wielkich przedsiębiorstwach i do współżycia w kolektywie. Poszerzająca szeregi klasy robotniczej ludność wiejska i nieproletariacka oraz coraz mniej liczna stara

kadra robotnicza wpływały na zmniejszenie dyscypliny, wydajności pracy, osłabienie zwartości ideowej i solidarności klasowej. Być może, że zjawiska te nie byłyby tak wyraźnie widoczne, gdyby proces uprzemysłowienia dokonywał się stopniowo, w dłuższym przedziale czasowym.

W województwie katowickim, największym w Polsce skupisku wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, zjawiska te występowały w mniejszym stopniu niż w innych regionach kraju, mniej uprzemysłowionych. W latach pięćdziesiątych województwo katowickie przodowało w kraju pod względem liczby zatrudnionych w przemyśle, wielkości produkcji itd. Dawało ono około 1/3 ogólnej produkcji węgla i żelaza, 1/2 metali nieżelaznych, 1/3 produkcji przemysłu mineralnego, 1/3 produkcji energii elektrycznej i ciepłej. W sumie na obszarze 9512 km² wytwarzano 1/4 produkcji przemysłowej Polski. O stopniu panującego na tym obszarze uprzemysłowienia świadczyło 61% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w stosunku do czynnych zawodowo; 76% ludności województwa mieszkało w miastach. To uprzemysłowienie oraz wysoki stopień urbanizacji województwa znajdowały swoje odbicie w źródłach utrzymania ludności oraz podziale zatrudnienia na rolnicze i pozarolnicze. Najbardziej widoczną konsekwencją przemian dokonujących się w województwie w związku z uprzemysłowieniem w latach 1950—1960 było zjawisko spadku wskaźnika udziału ludności rolniczej w ogólnej liczbie mieszkańców. I tak na przykład na 14 powiatów województwa katowickiego tylko w dwóch (pszczyńskim i kłobuckim) odnotowano sytuację odmienną, co wynikało zresztą z reorganizacji powiatów, a nie z rzeczywistego odpływu ludności miejskiej na wieś. Według szacunkowych danych przyrost zatrudnienia w województwie katowickim w okresie planu sześcioletniego wyniósł 330—400 tys. osób.

Ogólna tendencja, jak ilustruje to tabela 1, wskazuje wyraźnie na przechodzenie ludności rolniczej do zawodów pozarolniczych, do przemysłu. Złożyło się na to wiele wspomnianych wcześniej czynników: pogarszająca się sytuacja ekonomiczna rolnika indywidualnego, prowadzona od 1949 akcja tzw. rozkułaczania wsi, niechęć do zakładanych spółdzielni produkcyjnych, wysokie progresywne podatki, możliwość awansu w mieście szybszego niż na wsi i przy mniejszym wysiłku itd. Pojawiło się w tym czasie także zjawisko przemieszczania części chłopstwa i robotników do szeregów inteligencji pracującej, czemu sprzyjała polityka oświatowa państwa, chociaż w województwie katowickim ze względu na skromną bazę uczelni wyższych (humanistycznych i technicznych) proces ten był wolniejszy i nie tak widoczny jak w innych regionach. Zaczęły też wyłaniać się pośrednie grupy społeczne: chłopci-robotnicy, robotnicy-urzędnicy, na wsi pojawiła się kategoria chłopów spółdzielców oraz pracowników najemnych sektora państwowego. Zmieniły się dawne i ukształtowały nowe kryteria zróżnicowania wewnętrznego klasy robotniczej. Były one coraz bardziej określane przez kwalifikacje zawodowe, miejsce zatrudnienia,

Tabela 1

Ludność utrzymująca się z rolnictwa w stosunku do ogółu ludności (w %)

Wyszczególnienie	1950	1960
Polska	50,0	39,1
Województwo katowickie	14,5	10,2
Powiaty:		
częstochowski	59,1	39,8
zawierciański	51,3	34,5
lubliniecki	42,8	31,5
cieszyński	40,2	28,9
gliwicki	32,1	20,3
pszczyński	22,2	29,6
bielski	21,6	16,8
rybnicki	19,9	12,6
będziński	16,7	11,2
tarnogórski	8,5	6,3
kłobudzki	—	59,0
myszkowski	—	37,0
tyski	—	9,0
wodzisławski	—	17,6

Źródło: Narodowy spis powszechny z dnia 3 grudnia 1950. Struktura zawodowa i demograficzna ludności; Spis powszechny z dnia 6 grudnia 1960. Wyniki ostateczne. Ludność. Gospodarstwa domowe. Województwo katowickie. „Statystyka Polski”. Seria „L”, z. 17. Warszawa 1965.

charakter pracy, stopień jej złożoności, stopień twórczego wkładu w jej wykonanie oraz poczucie odpowiedzialności za jej efekty. Zasadniczą grupą, elitą tak ukształtowanej klasy robotniczej stali się robotnicy zatrudnieni bezpośrednio w procesie produkcji materialnej, przede wszystkim zaś w górnictwie i hutnictwie, dominujących w województwie katowickim. Nie od razu i nie zawsze ta część klasy robotniczej była jednak przodująca, jak to zdaje się sugerować J. Sztumski w swoim artykule *Rola i miejsce w życiu społeczno-politycznym wielkoprzemysłowej klasy robotniczej*⁶. Niski prestiż społeczny, mimo dość dobrych zarobków (w stosunku do innych grup zawodowych) oraz przywilejów formalnych i materialnych, miały do 1956 roku zawody górnik i hutnika. Aby go podnieść, 30 listopada 1949 roku wprowadzono Kartę Górnika, a w późniejszym czasie Kartę Hutnika, oraz rozmaite resortowe wyróżnienia (21 lutego 1951 roku utworzono Oddziały Zaopatrzenia Górniczego). Mimo to ciężkie warunki pracy powodowały — jak stwierdza znawca tego zagadnienia J. Jaros — że w okresie industrializacji w kopalniach i hutach występowało zjawisko ogromnej fluktuacji. Dawni mieszkańcy zagłębi węglowych, mogąc wybierać, niechętnie kierowali swoich synów do górnictwa i hutnictwa, uważając tę pracę za mało atrakcyjną. W tych warunkach zapadły decyzje o skierowaniu do pracy w kopalniach żołnierzy, więźniów, członków młodzie-

⁶J. Sztumski: *Rola i miejsce w życiu społeczno-politycznym wielkoprzemysłowej klasy robotniczej*. W: *Osiągnięcia socjalistycznej industrializacji ZSRR i Polski Ludowej. Materiały sympozjum naukowego, Katowice 19—21 marca 1974*. Warszawa 1975, s. 131—146.

żowych batalionów „Służby Polsce”, a nawet kobiet. W 1949 roku było ich w śląskich kopalniach 13,6 tys., w 1950 — ponad 20 tys., w 1955 — 42 tys.⁷. Prowadzono intensywną akcję werbunkową na wsi, co dało pewne wyniki, ale miało także złe strony. W związku z tym, że z reguły byli to robotnicy niewykwalifikowani, nie znający specyfiki pracy w górnictwie i hutnictwie, wzrosła ogromnie wypadkowość, pogłębiły się trudności mieszkaniowe, a budowane dla zamiejscowych robotników hotele nie sprzyjały stabilizacji zawodowej i osobistej. Wszystko to powodowało znaczną płynność załóg, i tak na przykład w 1950 roku na 83 292 osoby przyjęte do pracy w kopalniach górnośląskich zwolniło się 70 176, w 1952 przyjęto 80 604, a zwolniło się 83 615 osób, a w 1955 roku na 148 954 nowo przyjętych zwolniło się z pracy 132 804. Wskaźnik fluktuacji sięgał więc średnio 80%. Podobnie było w hutnictwie, zwłaszcza na wydziałach gorących⁸.

Zjawiskiem społecznie nowym w województwie, zwłaszcza w jego górnośląskiej części, była aktywizacja zawodowa i społeczna kobiet, zmieniająca w zasadniczy sposób obyczajowość, model śląskiej rodziny ukształtowany przez tradycję, w którym mężczyzna był odpowiedzialny za utrzymanie rodziny, a kobieta — za dom i dzieci. Po II wojnie światowej model ten uległ gwałtownej erozji, przy czym w niewielkim początkowo stopniu wynikało to z dążeń emancypacyjnych kobiet. Głównym powodem tego zjawiska był znaczny spadek stopy życiowej. Mężczyzna z reguły nie mógł utrzymać rodziny. Kobieta została w tych warunkach zmuszona do podejmowania pracy zarobkowej i doksztalcenia się. Nie ulega wątpliwości, że konsekwencją tego zjawiska była stopniowa emancypacja kobiet w wielu dziedzinach życia, nawet w tych, w których dotychczas uczestniczyły symbolicznie. Sprawą badań socjologicznych jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy i na ile było to zjawisko pozytywne dla samej rodziny oraz jak praca i kariery zawodowe kobiet wpłynęły na funkcjonowanie tej podstawowej komórki społecznej.

W latach 1950—1960 systematycznie wzrastała liczba kobiet pracujących. Ogółem w województwie katowickim pracowało ich w 1950 roku 438,8 tys. (mężczyzn — 760,7 tys.), z tego 136,7 tys. pracowało w przemyśle, powiększając szeregi klasy robotniczej, 141 tys. — w usługach, handlu, szkolnictwie i służbie zdrowia, 161,1 tys. — w administracji gospodarczej i państwowej. W 1960 roku kobiet pracujących było już o 100 tys. więcej, przy czym wzrost ten dotyczył głównie zawodów pozarolniczych. Na 545,9 tys. kobiet pracujących w gospodarce narodowej województwa 176,3 tys. zatrudnionych było bezpośrednio w przemyśle, a 206,4 tys. w szkolnictwie, służbie zdrowia i handlu⁹.

⁷ Por. J. Jaros: *Historia górnictwa...*, s. 147—148.

⁸ Tamże, s. 149.

⁹ Por. W. Konobelsdorf: *Przekształcenia składu zawodowego ludności. W: Województwo katowickie w Polsce Ludowej*. Katowice 1967, s. 75—85.

Przemianom, jakie następowały w obyczajowości i sposobach zarobkowania, towarzyszyły przemiany w sferze świadomości. Czynnikiem, który niewątpliwie przyspieszył te procesy, była likwidacja analfabetyzmu jako zjawiska społecznego. Akcję tę prowadzono intensywnie w latach 1949—1951. Jak wynika ze sporządzonej w czerwcu 1949 roku rejestracji, uzupełnionej później dodatkowymi spisami, w województwie katowickim było 70 918 analfabetów (tabela 2).

Tabela 2

Analfabetyzm w województwie katowickim

Wyszczególnienie	Liczba analfabetów i półanalfabetów	Udział procentowy	Zakwalifikowani do nauki
Katowice	2 247	1,4	1 422
Powiat katowicki	5 067	1,3	3 834
Chorzów	2 517	1,8	1 419
Pszczyna	3 038	1,8	1 932
Rybnik	3 437	1,4	1 801
Tarnowskie Góry	2 878	2,6	2 166
Lubliniec	1 329	1,8	817
Bielsko-Biała	2 489	4,9	1 086
Powiat bielski	3 415	5,2	1 240
Cieszyn	2 527	2,8	843
Bytom	2 275	1,1	1 341
Gliwice	1 428	1,3	980
Powiat gliwicki	2 508	2,8	1 100
Zabrze	1 348	1,0	1 164
Będzin	2 589	7,4	1 094
Sosnowiec	6 662	7,2	2 607
Zawiercie	1 935	6,8	487
Powiat zawierciański	13 077	14,2	4 304
Razem	70 918	3,0	33 619

Źródło: Sz. Kędryna: *Oświata dorosłych w województwie katowickim po II wojnie światowej*. Katowice 1968, s. 96—97.

Mimo iż — jak widać z danych zamieszczonych w tabeli 2 — w skali województwa zjawisko analfabetyzmu nie było masowe, to jego likwidacja miała znaczny wydźwięk psychologiczny i polityczny. Oznaczała zrealizowanie jednego z podstawowych pryncypiów ustrojowych, oznaczała w praktyce zrealizowanie zasady równego dostępu do nauki i oświaty. Na znaczną skalę rozwinęło się w tym czasie czytelnictwo prasy codziennej i książek, do których dostęp był stosunkowo łatwy. Prowadzona polityka taniej książki, mającej trafiać pod robotnicze dachy, dawały wyniki. Coraz więcej młodych robotników podejmowało naukę w szkołach średnich i na wyższych uczelniach.

Odrębnym zagadnieniem była natomiast kwestia aktywizacji społeczno-politycznej klasy robotniczej, zwłaszcza tej w pierwszym pokoleniu, jej angażowania się w sprawy publiczne. Jak wynika z analiz przeprowadzonych przez C. Sputek, ta część klasy robotniczej tylko w ograniczonym stopniu

angażowała się politycznie. Mimo znacznego napływu do kopalń, hut i fabryk nowych robotników liczebność partii w latach 1948—1959 w województwie katowickim systematycznie malała. W styczniu 1949 stan organizacyjny PZPR wyrażał się liczbą 230 581 członków, w grudniu 1959 roku — 120 630 członków i kandydatów. Partia utrzymała w województwie charakter robotniczy, tj. robotnicy byli zawsze najliczniejszą grupą zawodową, ale ogromna ich większość posiadała staż partyjny sięgający PPR i PPS¹⁰. Dopiero w latach sześćdziesiątych zjawisko to uległo odwróceniu: w szeregi organizacji katowickiej zaczęli napływać robotnicy, którzy dotychczas nie byli zorganizowani, i młodzież z szeregów ZMS. W latach 1945—1960 przeważały w tym środowisku postawy lojalne wobec władzy, ale nieaktywne. Narastające w wyniku wypaczeń konflikty społeczne nigdy nie przybrały na Śląsku form skrajnych. Pewnym wyjątkiem był rok 1951, kiedy to na skutek wydłużenia czasu pracy w górnictwie z 8 na 8,5 godziny doszło do strajków w kopalniach śląsko-zagłębiowskich, ale górników nie poparły wówczas załogi innych zakładów przemysłowych. Wiadomo również, że nawet wtedy, kiedy dochodziło do konfliktów społecznych między władzą a odłamami klasy robotniczej, śląska klasa robotnicza nie występowała nigdy z pozycji antysocjalistycznych ani też nie dawała sprowadzić się na takie pozycje. Dotychczasowe próby wyjaśnienia tego stanu rzeczy, opierające się raczej na domniemaniach niż konkretnych badaniach, nie zadowalają. Wpływ na taką postawę śląskiej klasy robotniczej wywierały liczne uwarunkowania, o niektórych wspomniałem w niniejszym artykule. Niemalą rolę zapewne — zarówno wówczas, jak w późniejszym okresie — odgrywała pewna elitarność wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, a także jej wewnętrzne zróżnicowanie (np. uprzywilejowanie ekonomiczne) w stosunku do innych jej odłamów, bardziej odczuwających skutki ekonomicznej nierównowagi gospodarczej i politycznej.

Andrzej Topol

Die spezialistische Industrialisation und politische, gesellschaftliche, berufliche und bewußtheitliche Wandel der Arbeiterklasse der Wojewodschaft Katowice in den Jahren 1945—1960

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die Funktionierung der Großindustrie betreffende wirtschaftlichen Organismus, wie war und ist Wojewodschaft Katowice, und Bedingungen und Beziehungen zwischen Politik und Wirtschaft dieses Regions. Die politische Wandel und Gesellschaftsordnung, die ihr Beginn 1944 in Gründung des Nationalrates und Polnischen Nationalen Befreiungskomitee und Machtübernahme durch reaktionäre Kräfte verursachten, daß in den Jahren 1945—1960 der Industrialisierungsprozeß im Polen eine Maßenerscheinung wurde. PPR und vom 1948 PZPR waren nämlich der Meinung, daß da der Weg zum Fortschritt und Sozialismus, zu dauerhaften gesellschaftlichen Wandlungen führt.

¹⁰C. Sputeck: *Rozwój organizacyjny PZPR w województwie katowickim między II a III zjazdem partii 1954—1959*. W: „*Studia i Materiały z Dziejów Polski Ludowej*”. T. 10. Katowice 1976, s. 43—109; P. Wójcik: *Klasa robotnicza i jej partia w społeczeństwie socjalistycznym*. Warszawa 1976.

Cena zi 6300,-

ISSN 0208-6336
ISBN 83-226-0314-2